

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sanat Tarihi Anabilim Dalı

**KAPPADOKİA BÖLGESİ BİZANS DÖNEMİ DUVAR
RESİMLERİNDE
ANARGYROİ HEKİM AZİZ TASVİRLERİ**

Nazlı Ece GÖYMEN

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2019

KAPPADOKIA BÖLGESİ BİZANS DÖNEMİ DUVAR
RESİMLERİNDE
ANARGYROİ HEKİM AZİZ TASVİRLERİ

Nazlı Ece GÖYMEN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sanat Tarihi

Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2019

KABUL VE ONAY

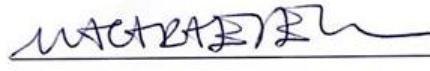
Nazlı Ece Göymen tarafından hazırlanan "Kappadokia Bölgesi Duvar Resimlerinde Anargyroi Hekim Aziz Tasvirleri" başlıklı bu çalışma, 28 Haziran 2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. M. Sacit Peçak (Başkan-Danışman)

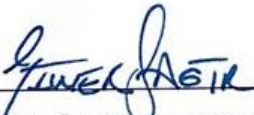
Doç. Dr. Sercan Yardım Aydın (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Meryem Acara Eser (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Ferda Barut Kémirtlek (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Güner Sağır (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Musa Yaşar SAĞLAM

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

24/07/2019

Nazlı Ece GÖYMEN

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

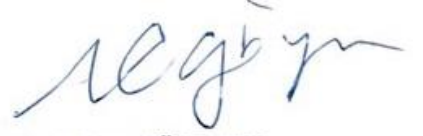
Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlerle ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun** önerisi ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, **Prof. Dr. M. Sacit PEKAK** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Nazlı Ece GÖYMEN

ÖZET

GÖYMEN, Nazlı Ece. *Kappadokia Bölgesi Bizans Dönemi Duvar Resimlerinde Anargyroi Hekim Aziz Tasvirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019

Bu çalışmanın konusu Bizans sanatında ayrıcalıklı bir yere sahip olan Kappadokia Bölgesi'ndeki kayaya oyma kiliselerin duvar resimlerinde görülen Anargyroi hekim aziz tasvirleri ve ikonografisidir. Bu bölgedeki hekim aziz tasvirleri daha önce monografik bir araştırmaya konu olmamıştır. Anargyroi hekim aziz tasviri içeren 27 kilise, 2018 ve 2019'da gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında ziyaret edilmiş, belgelenmiş ve tezde katalog haline getirilmiştir. Hekim aziz tasvirlerinin Kappadokia örnekleri, Bizans anıtsal resminin diğer hekim aziz örnekleri ile karşılaştırılmış ve yerel farklılıklar ortaya konmuştur.

Anargyroi azizlerin mesleki kimliği hekimlik tarihi kapsamında irdelenmiş ve Bizans toplumunda sosyal, dini, kültürel, siyasi ve tarihi değişimlerle 'hekimliği' belirleyen unsurlara değinilmiştir. Bizans hekiminin anıtsal resim sanatına yansımalarını takip edebilme amacı ile Bizans İmparatorluğu'nda hekimlik mesleğinin yüzyıllar içinde geçirdiği dönüşüm sanat tarihi ve tıp tarihi perspektifi ile ele alınmıştır. Ortaçağ tıp aletleri katalogları incelenmiş, böylelikle hekimlerin kullandığı tıp aletleri ve bunların Kappadokia duvar resimlerindeki tasvirleri karşılaştırılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Bizans, Kappadokia, tıp tarihi, Anargyroi, hekim azizler, cerrahi alet

ABSTRACT

GÖYMEN, Nazlı Ece. *Representations of Anargyroi Physician Saints on Cappadocian (Byzantine) Wall Paintings*, Master's Thesis, Ankara, 2019

Iconographic study of the representations of Anargyroi physician saints, on wall paintings of Cappadocian rock-cut churches, is the subject matter of this thesis which has not been the subject of any previous monographic research in particular. 15 Cappadocian churches that include 27 anargyroi physician saints' depictions were defined during the two different regional surveys in the area that were conducted in 2018 and 2019. The documental material of these surveys was cataloged. The local differences were pointed out through the iconographical comparison of the representations of physician saints' in Cappadocia to the other monumental Byzantine paintings.

In order to follow the traces of the distinctive features of the physicians on Byzantine monumental art, the occupational identity of Anargyroi saints in the Byzantine society and medical, social, religious, cultural and political paradigm shifts that were relevant to define the main themes of the notion of medicine and its practice were thoroughly scrutinized throughout the perspective of the history of medieval medicine in addition to the history of art. With the help of the medical catalogs of the medieval surgical tools, some of the physicians' instruments were identified with their visual depictions on the Cappadocian wall paintings.

Key Words

Byzantine, Cappadocia, history of medicine, Anargyroi, physician saints, surgical tools

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR DİZİNİ	ix
FİGÜRLER DİZİNİ	x
ÇİZİMLER DİZİNİ	xx
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	xxiii
LEVHALAR DİZİNİ	xxvii
ÖNSÖZ	xxviii
İTHAF	xxix
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: TIBBIN VE HEKİMLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ	11
1.1.ESKİ ÇAĞ'DA TIP VE HEKİMLİK	13
1.2.ANTİK YUNAN VE ROMA DÖNEMİNDE TIP VE HEKİMLİK	24
2. BÖLÜM: BİZANS'TA HEKİMLİK	44
2.1. BİZANSLI HEKİMLER	47
2.2. BİZANS'TA HEKİMLERİN ALDIĞI TIP EĞİTİMİ	63
2.3. BİZANS'TA HEKİMLERİN KULLANDIĞI TIP ALETLERİ VE UYGULADIKLARI CERRAHİ OPERASYONLAR	67
2.4. BİZANS'TA HİRİSTİYANLIK VE FİLANTROFİ ANLAYIŞI İLE HEKİM ALGISININ DÖNÜŞÜMÜ	77
2.4.1. Kilise Babalarının Tıp ve Hekimlik Hakkındaki Görüşleri.....	79

2.4.2. Manastırların Sosyal Hizmetler İşlevi ve Hastaneler.....	87
3. BÖLÜM: BİZANS'TA ANARGYROİ HEKİM AZİZLER.....	98
3.1. BİZANS SANATINDA AZİZ VE AZİZELER	99
3.2. ANARGYROİ HEKİM-AZİZLER	101
4. BÖLÜM: BİZANS RESİM SANATINDA ANARGYROİ HEKİM	
AZİZLER.....	104
4.1. THALLELAIOS	104
4.2. PANTELEİMON ve HERMOLAUS	105
4.3. KYRUS VE YUHANNA	115
4.4. KOSMAS VE DAMİANOS	121
4.4.1. Romalı Kosmas ve Damianos - 1 Temmuz.....	124
4.4.2. Anadolu Azizler Kosmas ve Damianos - 1 Kasım.....	126
4.4.3. Arap Azizler Kosmas ve Damianos - 17 Ekim.....	128
4.4.4. Latin Kilisesi'nde Kosmas ve Damianos – 27 Eylül	131
4.4.5. Bizans Sanatı'nda Kosmas ve Damianos Tasvirleri	134
5. BÖLÜM: KAPPADOKİA BÖLGESİ TARİHÇESİ.....	142
6. BÖLÜM: KAPPADOKİA BÖLGESİNDEKİ ANARGYROİ HEKİM AZİZ	
TASVİRLERİ	145
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	155
KATALOG	161
KAYNAKÇA	250
EK 1. BİZANS HEKİMLERİNİN KULLANDIĞI TIP ALETLER VE	
UZMANLIKLARI.....	278
EK 2. DÖNEM KAYNAKLARINA GÖRE ERKEN DÖNEM BİZANS	
HASTANELERİNİN DÖKÜMÜ.....	280

EK 3. KAPPADOKIA BÖLGESİ'NDEKİ HEKİM AZİZ TASVİRLERİNİN DAĞILIMI	281
EK 4. SÖZLÜK	282
EK 5. ORJİNALLİK RAPORU	290
EK 6. ETİK KURUL MUAFİYET FORMU	291

KISALTMALAR DİZİNİ

- agm.: adı geçen makale
agy. : adı geçen yayın
ark.: arkadaşları
C.: Cilt
cm. : santimetre
Çiz.: Çizim
Corp: Corpus
DOP: Dumbarton Oaks Papers
Env: Envanter
Fig.: Figür
Fot.: Fotoğraf
g.: genişlik
Kat. No: Katalog Numarası
km: kilometre
Lev: Levha
m.: metre
M.Ö.: Milattan Önce
M.S.: Milattan Sonra
ODB: The Oxford Dictionary of Byzantium
Ör. : Örnek
Res.: Resim
s. : Sayfa
TDK: Türk Dil Kurumu
TTK: Türk Tarih Kurumu
u. : uzunluk
v.d. : ve diğerleri
Yay.: Yayın
y.: yükseklik

FIGÜRLER DİZİNİ

- Fig. 1.** XIX. Hanedanlık döneminden (M.Ö. 1307-1139) heykeltıraş Ipuy'un mezar taşı üzerindeki sahneden ayrıntı, Deyr'ül Medine, Set Maat, Mısır
- Fig. 2.** Bilinen en eski cerrahi belge olan Edwin Smith papirüsü, 33x46.8 cm XVI. yüzyıl, New York Tıp Akademisi Müzesi, New York
- Fig. 3.** Kom Ombo Tapınağı, taşa kazınmış dolap rölyefi, M.Ö. II. yüzyıl, Kom Ombo, Mısır
- Fig.4.** Asipu kötü ruh çıkarırken gösteren kil tablet, M.Ö. 2025-615, Wellcome Koleksiyonu, Londra
- Fig. 5.** Mezopotamya'da asuların kuıllandığı düşünölen tıp aletleri
- Fig. 6.** Çizim, Sümer şifa tanrılarında Nin.giş.zida'nın atribüsü,
- Fig. 7.** Asklepios, mermer heykel, II. yüzyıl, Antalya Arkeoloji Müzesi, Antalya,
- Fig. 8.** Asklepios (solda) ve kızı Hygeia, fildişi diptik, IV. yüzyıl, (y. 31.4 cm), Ulusal Arkeoloji Müzesi, Atina,
- Fig. 9.** Çizim, Korint şehri Lerna Asklepion planı
- Fig. 10.** Eski Korint'te bulunan, M.Ö. V. yüzyıla tarihlenen Asklepion tapınak sunağında bulunan beden parçaları şeklinde adaklar, Korint Müzesi, Yunanistan
- Fig.11.**Arka yüzünde Asklepios tasviri bulunan bronz sikke, İzmir (Smyrna), M.S. 175-177

Fig.12. Haç biçiminde yazılmış Hipokrat metni, XII.yüzyıl Bizans dönemi el yazması, Vatikan Kütüphanesi, Vatikan

Fig.13. Şema, Hipokrat Teoremini oluşturan beden sıvılarına dayalı 4 tabiat şeması

Fig. 14. Hipokrat Külliyyat'ında belirtilen çeşitli tıp aletlerinin genel görünümü.
Kulichnis (κυγχνίδα) olarak tanımlanan silindir alet kutuları (en solda), M.S. I-II yüzyıllar (en uzun kateterin uzunluğu 30.35cm.), British Museum, Londra

Fig. 15. Kentaureion (*Erythraea centaurium*) bitkisi, VI. yüzyıl, *Materia Medica*, Codex Vindobonensis Medicus Graecus, Viyana Devlet Kütüphanesi

Fig. 16. Dioscorides, *De Materia Medica*, X. yüzyıl, zencefili ile bilgi veren ve ilaç şişelerinin gösterildiği sayfa, M.654, fol. 229r, Pierpont Morgon Kütüphanesi, New York

Fot.17. Ebe Scribona Attice'nin asistanı ile bir kadına sandalyede doğum yaptırmasını gösteren terrakota rölyef, M.S. II. yüzyıl, Ostianze Müzesi, Ostia

Fot. 18. yazma sayfası, ortada dört tabiata eklenen pheuma (nefes/soluk) daire içinde gösterilmekte, Özel Koleksiyon

Fig. 19. İlaç hazırlayan Bizanslı hekimler, Parisinus Greacus MS. 923 el yazması, f. 211.v, IX.yüzyıl, Bibliothèque nationale de France, Paris

Fig. 20. (ayrıntı) Hastasını tedavi eden Bizanslı hekim, Parisinus Greacus MS. 923, el yazması, f. 211.v, , IX. yüzyıl, Bibliothèque nationale de France, Paris

Fig. 21. (ayrıntı) İlaç hazırlayan Bizanslı hekim, Parisinus Greacus MS. 923 el yazması, f. 211.v, IX. yüzyıl, Bibliothèque nationale de France, Paris

- Fig. 22.** XIV. yüzyıldan bir minyatürde betimlenen Bizanslı hekim ve cerrah Oribasius, Kod. 3632, f.19.v. Bibliotheca Universitaria di Bologna, İtalya
- Fig. 23.** XIV. yüzyıldan resimli bir yazmasında, Bizanslı hekim ve cerrah Oribasius Antik Yunan hekimi Philippos'la sohbet ederken, Kod. 3632, f.97.v. Bibliotheca Universitaria di Bologna,, İtalya
- Fig. 24.** XIV. yüzyıldan resimli bir yazmasında, uzmanlık alanı kadın doğum ve jinekoloji olan Bizanslı hekim Aëtios kadın hastalarını ile birlikte görülüyor, Kod. 3632, f.97.v. Bibliotheca Universitaria di Bologna, İtalya
- Fig. 25.** IX. yüzyıldan bir minyatürde, Bizanslı hekim Trallesli Alexandros kitabını tutarken. Bibliothèque nationale de France, Paris
- Fig. 26.** Theophilos (tabure üzerinde) öğrencisi Peusos ile bir idrar örneğini inceliyor, Peri Ouron adlı eserde tartışılan (altta) renklerine göre hastalıkları gösteren idrar numuneleri. Bononiensis 3632, v. 51a, XV. yüzyılın ortası, Bibliotheca Universitaria di Bologna,İtalya
- Fig.27.** XIV. yüzyıldan resimli bir yazmasında, Bizanslı hekim Paulus Aeginateve Antik Yunan hekimi Menemachos ile görülüyor, Kod. 3632, f.90.v., Bibliotheca Universitaria di Bologna,İtalya
- Fig.28.** Ioannes Zakharias Aktouarios'un şurup reçetelerinin bulunduğu bir metine eşlik eden ilaç kabını tutarken kurgusal temsili. Bononiensis 3632, v. 218a, XV. yüzyılın ortası, Bibliotheca Universitaria di Bologna,İtalya,
- Fig. 29.** Ioannes Zakharias Aktouarios'ın ürolojik hastalıkların tanısında kullandığı idrar şişesi, Peri Ouron (İdrar Üzerine) adlı eserinin 1529 yılında yapılmış Latince çevirisi, EPB/26/A: (Basel: Andreas Cratander, 1529), s. 40. Wellcome Dijital Kütüphanesi, Images L0012935.

- Fig.30.** Ioannes Zakharias Aktouarios'un İdrar Üzerine adlı metninde belirttiği on bir alana ayrılmış idrar şişesini gösteren şema (solda), Laurentianus Plut. 74.13, v. 108b, XV. yüzyıl, Laurenziana Tıp Kütüphanesi, Floransa
- Fig. 31.** Roma hekim mezar kontekstinden çıkan tıp aletlerinin ortasında bulunan silindirik formda bronz neşter kutusu (*puxis* / *πυξίς ιατρική*), III. yüzyıl, Musée Carnavalet, Paris.
- Fig. 32.** Kapağı kayıp olan bir *puxis* (*πυξίς ιατρική*) olarak adlandırılan tıbbi alet ve neşter kutusu) ve içinden çıkan (soldan itibaren) dağlayıcı ya da genel kullanım için alet, oval kaşıklı spatula, dairesel uçlu sonda, 2 kıvrık uçlu retraktör, gözlü iğne ve sonda, y. 19.5 cm, (Env. No.N6444, 116444A-G: I) Ulusal Arkeoloji Müzesi, Naples
- Fig. 33.** İlaçları koymak için iki kapaklı ve tıp aletlerini koymak için dört kapaksız dikey olmak üzere toplam altı gözden oluşan tıbbi malzeme kutusu, y. 16 cm. yaklaşık I ve II. yüzyıllardan, II. Dünya Savaşı buluntusu
- Fig. 34.** Forceps, Kolophon Buluntularından, John Hopkins Arkeoloji Müzesi, Env. Buckler 20, y. 19.5 cm, I ve II yüzyıllar
- Fig. 35.** Tıbbi alet ve malzeme kutusu, bronz koyu yeşil patina, kapaklı, üç bölmeli dikdörtgen kutunun, Kunzl tarafından kataloglanmış III. yüzyıl Anadolu buluntusunun Uzel tarafından yapılan çizimi (y. 2.6 cm, g. 6.2. cm, u. 13.4 cm)
- Fig. 36.** Balsamarium* (Şeffaf Cam Kap), III.- IV. yüzyıl, Landes Museum, Bonn (Env. No. 3672.)
- Fig. 37.** Kuret*, Kolophon buluntusu, John Hopkins Arkeoloji Müzesi, Env. Buckler 17, u. 19.5 cm, I ve II. yüzyıllar, Londra

Fig. 38. Çeşitli tıp aletleri, IV – VII. yüzyıllar, Alanya Arkeoloji Müzesi, Alanya

Fig. 39. IX. ve XII. yüzyıllara tarihlenen çeşitli tıp aletleri, (sonda, bıçak, neşter, iğne, çatal uçlu sondalar, Korint Müzesi, Yunanistan

Fig. 40. IX. ve XII. yüzyıllara tarihlenen çeşitli tıp aletleri, (bıçak sapı, bıçak, forseps, ok çıkarma kaşığı, neşter, gözlü iğne) Koptik Müzesi, Kahire, Mısır

Fig. 41. Başkente gelen siyam ikizlerinin diseksiyonunu gösteren minyatürlü yazma, Ioannes Skylitzes Gr. Vitr.26-2, f.131, Madrid, İspanya

Fig. 42. (ayrıntı) Başkente gelen siyam ikizleri halkın ilgisini çekerken, minyatürlü el yazma, Ioannes Skylitzes Gr. Vitr.26-2, f.131, Madrid, İspanya

Fig. 43. (ayrıntı) Başkente gelen siyam ikizlerinden canlı olanı ayırma operasyonu, minyatürlü el yazma, Ioannes Skylitzes Gr. Vitr.26-2, f.131, Madrid, İspanya

Fig.44. Pantokrator Manastırı'ndaki hastanenin Codelles tarafından öne sürülmüş tahmini plan çizimi

Fig. 45. (ayrıntı) İsa, içine şeytan girmiş kadının içinden şeytanı çıkarıyor, duvar resmi, Trabzon Ayasofya Kilisesi, narteksin güney duvarı, XIII. yüzyılın üçüncü çeyreği, Winfield Arşivi

Fig. 46. Üzerindeki yazıtta 'Makedonius'un sağlığına' yazılı altın yüzük, V-VI. yüzyıl, Atina Bizans Müzesi, Atina, Yunanistan

Fig. 47. Üzerinde haç mührü olan sihirli olduğuna inanılan kap parçası, X. yüzyıl başı – XII. yüzyıl.

Fig.48. Üzerinde Samariyalı bir efsane yazılı olan amulet kolye ucu, fotoğraf ve

çizimi, geç Roma – erken Bizans dönemi

Fig.49. Alahan Manastırı Kuzey Kilisesi'nin girişindeki kabartma ve Bizans muskalarının çizimi,

Fig.50. Altın haç sarkaç ve tüp biçimindeki muskalık çizimi, VI. yüzyıl, İndiana Üniversitesi Sanat Müzesi; A.B.D.

Fig. 51. Anargyroi hekim azizler, Kyrus, Ioannes, Hermolaus, Thallelaeos, duvar resmi, Panagia Ton Chalkeon Kilisesi, 1028, apsis doğu duvarında pencere açıklıkları arasında madalyon içinde, Selanik.

Fig. 52. Harbaville Triptiği, XI. yüzyıl ortası, fildişi rölyef, Louvre Müzesi, Paris, Fransa

Fig. 53. Panteleimon (sağ üstteki madalyon içinde), ayrıntı, fildişi rölyef, Harbaville Triptiği, XI. yüzyıl ortası, Louvre Müzesi, Paris,

Fig. 54. Panteleimon, ikona, XV. yüzyıl, Pushkin Devlet Güzel Sanatlar Müzesi, Moskova

Fig. 55. Hermolaos, (üstte madalyon içinde), Kyrus ve Ioanna ile birlikte, mozaik, Santa Maria dell'Ammiraglio Bazilikası, 1142, Palermo

Fig. 56. Panteleimon ve Hermolaos, duvar resmi, Panagia Olimpiotissa Kilisesi, yaklaşık 1345, Ellassona, Yunanistan,

Fig. 57. Hermolaos (ayrıntı), bakır kakma ikona, 32x24.43 cm, ön yüz, Dumbarton Oaks Koleksiyonu, Washington

Fig. 58 Hermolaos, bakır kakma ikona, 32x24.43 cm, arka yüz,, Dumbarton Oaks Koleksiyonu, Washington

Fig. 59. Aziz Kyros, duvar resmi, Santa Maria Antiqua Kilisesi, Hekimler Şapeli, 757-767, orta nefte yer alan niş içinde, Roma

Fig. 60. Aziz Kyros (solda)ve Aziz Ioannes, mozaik, XI.yüzyıl, Hosios Loukas Manastırı, Theotokos Kilisesi, Narteks, Distomo, Yunanistan.

Fig. 61. Panagia Ton Chalkeon Kilisesi, Selanik, duvar resmi, (1195) apsis doğu duvarında pencere açıklıkları arasında madalyon içinde Anargyroi hekim azizler, Kyros, Ioannes, Hermolaus, Thallelaeos

Fig. 62. Aziz Kyros-solda (diakonikon, batı duvar) ve Aziz Ioannes (diakonikon doğu duvar), XII. yüzyıl sonu, Aziz Panteleimon Manastırı, Nerezi,

Fig. 63.Aziz Kyros (solda), Aziz Hermolaos ve Aziz Ioannes, mozaik, 1143, Santa Maria dell'Ammiraglio Bazilikası, İtalya

Fig. 64. Aziz Sampson (solda) ve Aziz Kyros, duvar resmi, Mileševa Manastırı, Kutsal Göğe Yükseliş Kilisesi, narteks, yaklaşık 1230, Prijepolje, Sırbistan

Fig. 65. Aziz Kyros (sağda) ve Aziz Iohannes, duvar resmi, XIII. yüzyıl, Santa Passera Kilisesi, Roma, İtalya

Fig. 66. Aziz Kyros (solda) ve Aziz Ioannes, duvar resmi, 1282-1285, Aziz Georgios Kilisesi, Kral Dragutin Şapeli,Đurđevi Stupovi, Sırbistan

Fig. 67. Aziz Kyros (solda) ve Aziz Ioannes, duvar resmi, 1312 - 1321/1322, Theotokos Manastır Kilisesi, Gračanica, Kosova

Fig. 68. Aziz Kyros (solda) ve Aziz Ioannes, duvar resmi, XIV. yüzyıl, Visoki Dečani Manastırı, Kutsal Yükseliş Kilisesi, Kosova

- Fig. 69.** Kosmas ve Damianos, mozaik, 543-553, Eufrasiana Bazilikası, kuzey apsis, Porec, Hırvatistan
- Fig. 70.** Kosmas ve Damianos (1 Kasım), ortada madalyon içinde anneleri Theodote, duvar resmi, IX-XIII. yüzyıl, Koimesis Kilisesi'nden Bizans Müzesi'ne getirilmiştir, Atina, Yunanistan
- Fig. 71.** Kosmas ve Damianos (17 Ekim) ve Kardeşleri Leontius, Anthimus ve Eutropius, Mısır'daki Sarga Vadisi'nde bulunan bir evin duvarından sökülmüş duvar resmi, VI-VII.yüzyıllar , British Museum, Londra
- Fig. 72.** Jacobus da Varagine, Altın Efsane (Legenda aurea) resimli yazma,XIII. yüzyılın sonu, Huntington Kütüphanesi, ms.HM 3027, fol.132r, Kaliforniya;
- Fig. 73.** (ayrıntı) Kosmas ve Damianos, Kara Bacak Mucizesi, Jacobus da Varagine, Altın Efsane (Legenda aurea) resimli yazma,XIII. yüzyılın sonu, Huntington Kütüphanesi, ms.HM 3027, fol.132r, Kaliforniya;
- Fig. 74.** Kosmas (solda) ve Damianos, mozaik, Başpiskoposluk Şapeli, güney doğu duvar, kemer iç yüzeyi, V.yüzyıl sonu – VI. yüzyıl başı, Ravenna.
- Fig. 75.** Kosmas ve Damianos, Mozaik, VII. yüzyıl, Aziz Kosmas ve Damianos Kilisesi, apsis,Ortada İsa ve Havariler Petrus ve Paulus'un yanında ellerinde şehitliklerini simgeleyen taç tutar vaziyette Kosmas ve Damianos, Roma
- Fig. 76.** Kosmas (en soldaki figür) duvar resmi, Santa Maria Antiqua Kilisesi, Hekimler Şapeli, kuzey duvar, VIII. yüzyıl, Roma.
- Fig. 77.** Kosmas, ikona, Azize Katerina Manastırı, Sina Dağı, VII. yüzyıl,
- Fig. 78.** Damianos, Başmelek Mikael ve Kosmas, duvar resmi Atik Mustafa Paşa Camii, güney cephe, IX. yüzyıl, İstanbul

Fig. 79. Kosmas (solda) ve Damianos , Atik Mustafa Paşa Camii, güney cephe, IX. yüzyıl, İstanbul

Fig. 80. Kosmas, mozaik, Hosios Lukas Manastırı, Theotokos Kilisesi, narteks, tonoz üzerinde, XI. yüzyıl, Selanik

Fig. 81. Damianos, ikona, Aziz Katerina Manastırı, Sina Dağı, X. yüzyıl, Sina

Fig. 82. Kosmas ve Damianos, ikona, Azize Katerina Manastırı, Sina Dağı, XII. yüzyıl, Sina

Fig. 83. Kosmas, Theodote, Damianos, ikona, Azize Katerina Manastırı, Sina Dağı, XII. yüzyıl, Sina

Fig. 84. Kosmas, Panteleimon, Damianos, mozaik, Palatina Şapeli, XII. yüzyıl sonları, Palermo.

Fig. 85. Kosmas, duvar resmi, Aziz Panteleimon Kilisesi, diakonikonu naosa bağlayan geçişin kuzey duvarında, 1164, Nerezi, Makedonya.

Fig. 86. Damianos, duvar resmi, Aziz Panteleimon Kilisesi, diakonikonu naosa bağlayan geçişin güney duvarında, 1164, Nerezi, Makedonya

Fig. 87. Kosmas, Panteleimon, Damianos, duvar resmi, Sopocani Manastırı, Kutsal Üçlü Kilisesi, 1263-70, Sırbistan

Fig. 88. Kosmas ve Damianos, Palladia Mucizesi, duvar resmi, Aziz Demetrius Katedrali, diakonikon duvarı, 1270-85, Mistra

Fig. 89. Kosmas ve Damianos, duvar resmi, Peripleptos Kilisesi, 1295, Ohrid,

Fig. 90. Kosmas (solda) ve Damianos, duvar resmi, Theotokos Kilisesi, yaklaşık 1330, Kuçevište, Makedonya

Fig. 91. Kosmas (solda) ve Damianos, duvar resmi, Gračanica Manastırı, Theotokos Kilisesi, 1312- 1322, Kosova;

Fig.92. Kosmas, Damianos ve Panteleimon, duvar resmi, Gračanica Manastırı, Theotokos Kilisesi, naos, 1312-1322, Kosova.

Fig. 93. Kosmas ve Damianos duvar resmi, Decani Manastırı, Kutsal Yükseliş Kilisesi (1335-1350, Visoki, Kosova

Fig. 94. Kosmas ve Damianos duvar resmi, Decani Manastırı, Kutsal Yükseliş Kilisesi (1335-1350, Visoki, Kosova

Fig. 95. Kosmas ve Damianos duvar resmi, Decani Manastırı, Kutsal Yükseliş Kilisesi (1335-1350, Visoki, Kosova

Fig. 96. Kosmas ve Damianos duvar resmi, Decani Manastırı, Kutsal Yükseliş Kilisesi (1335-1350, Visoki, Kosova

Fig. 97. Kosmas, Damianos ve Panteleimon Peç Patrikhanesi, XIII. yüzyılın ortasına tarihlenen Hodogetria Kilisesi'nin XIV. yüzyıl son çeyreğine tarihlenen duvar resmi, kilisenin kuzey duvarında, Peç, Kosova.

ÇİZİMLER DİZİNİ

- Çiz. 1.** Ayvalı Kilise, Aksonometrik plan üzerinde tasvirin yeri (Türker, 2008)
- Çiz. 2.** Aziz Eustasios Kilisesi, aksonometrik plan üzerinde tasvirin yeri
- Çiz. 3.** Soğanlı, Karabaş Kilise, aksonometrik plan üzerinde hekim-aziz tasvirinin yeri
- Çiz. 4.** Soğanlı, Karabaş Kilise, aksonometrik plan üzerine Panteleimon tasvirinin yeri
- Çiz. 5.** Göreme Theotokos Kilisesi, Aksonometrik plan üzerine Panteleimon tasvirinin yeri
- Çiz. 6.** Göreme, Eski Tokalı Kilise, aksonometrik plan üzerine Panteleimon tasvirinin yeri
- Çiz. 7.** Soğanlı, Azize Barbara Kilisesi, aksonometrik plan üzerine Kosmas ve Damianos tasvirinin yeri
- Çiz. 8.** Soğanlı, Azize Barbara Kilisesi, aksonometrik plan üzerine Panteleimon ve Hermolaos tasvirinin yeri
- Çiz. 9.** Ihlara, Bahattin Samanlığı Kilisesi, aksonometrik plan üzerine Kosmas tasvirinin yer
- Çiz. 10.** Ihlara, Bahattin Samanlığı Kilisesi, aksonometrik plan üzerine Kyros ve Ioannes tasvirinin yeri
- Çiz. 11.** Ihlara, Bahattin Samanlığı Kilisesi, aksonometrik plan üzerine Florus, Laurus, Orestes tasvirinin yeri

- Çiz. 12.** Ihlara, Direkli Kilise, aksonometrik plan üzerine Kosmas ve Damianos tasvirinin yeri
- Çiz. 13.** Ihlara, Direkli Kilise, aksonometrik plan üzerine Panteleimon tasvirinin yeri
- Çiz. 14.** Göreme, Saklı Kilise, aksonometrik plan üzerine Kosmas ve Damianos tasvirinin yeri
- Çiz. 15.** Göreme, Saklı Kilise, aksonometrik plan üzerine Panteleimon ve Hermolaus tasvirinin yeri
- Çiz. 16.** Göreme, Saklı Kilise, aksonometrik plan üzerine Kosmas ve Damianos tasvirinin yeri
- Çiz. 17.** Göreme, Karanlık Kilise, aksonometrik plan üzerine Kosmas ve Damianos (17 Ekim) tasvirinin yeri
- Çiz. 18.** Göreme, Karanlık Kilise, aksonometrik plan üzerine Panteleimon tasvirinin yeri
- Çiz. 19.** Gülşehir,Karşı Kilise, aksonometrik plan üzerine Kosmas ve Damianos tasvirinin yeri,
- Çiz. 20.** Gülşehir,Karşı Kilise, aksonometrik plan üzerine Panteleimon tasvirinin yeri
- Çiz. 21.** Gülşehir,Karşı Kilise, aksonometrik plan üzerine Thalelaios tasvirinin yeri
- Çiz. 22.** Gülşehir,Karşı Kilise, aksonometrik plan üzerine Kyrus ve Yuhanna tasvirinin yeri

Çiz. 23. Şahinefendi, Kırk Martirler Kilisesi, aksonometrik plan üzerinde Panteleimon tasvirinin yeri

Çiz. 24. Şahinefendi, Kırk Martirler Kilisesi, aksonometrik plan üzerinde Thalelaios tasvirinin yeri

Çiz. 25. Ihlara, Kırkdamaltı Kilisesi,, aksonometrik plan üzerinde Thalelaios tasvirinin yeri

Çiz. 26. Ihlara, Kırkdamaltı Kilisesi, aksonometrik plan üzerinde Kosmas ve Damianos tasvirinin yeri

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

- Fot. 1.** Güllüdere Mevkii, Ayvalı Kilise, Damianos tasvirinin bulunduğu iki nefi birbirine bağlayan geçiş alanının güneyden görünümü
- Fot. 2.** Göreme, Aziz Eustasios Kilisesi, dış, giriş kapısı
- Fot. 3.** Göreme, Aziz Eustasios Kilisesi, içten apsise bakış,
- Fot. 4.** Kosmas, duvar resmi, Soğanlı, Karabaş Kilise, kuzey duvar eksenindeki nişin kemerinin iç yüzü ve aynı görselin dijital rekonstrüksiyonu
- Fot. 5.** Damianos, duvar resmi, Soğanlı, Karabaş Kilise, kuzey duvar eksenindeki nişin kemerinin iç yüzü ve görselin dijital rekonstrüksiyonu
- Fot. 6.** Başmelek Mikhael, duvar resmi, Soğanlı, Karabaş Kilise, kuzey duvar niş içinde
- Fot. 7.** Panteleimon, duvar resmi, Soğanlı, Karabaş Kilise, kuzey duvar
- Fot. 8.** Göreme, Theotokos Kilisesi, dıştan görünüm,
- Fot. 9.** Göreme, Theotokos Kilisesi, dıştan giriş kapısı ve demir merdivenler
- Fot. 10.** Göreme, Theotokos Kilisesi, içeriden, batıya bakış
- Fot. 11.** Panteleimon, duvar resmi, Göreme, Eski Tokalı Kilise
- Fot. 12.** Kosmas ve Damianos, duvar resmi, Soğanlı, Azize Barbara Kilisesi, kuzey duvar nişinin kemer içe yüzeyi,
- Fot. 13.** Aziz Sabas, duvar resmi, Soğanlı, Azize Barbara Kilisesi, kuzey duvar nişi,

Fot. 14. Panteleimon ve Hermolaos, duvar resmi, Soğanlı, Azize Barbara Kilisesi

Fot. 15. Kosmas, duvar resmi, Ihlara, Bahattin Samanlığı Kilisesi

Fot. 16. Kyrus ve Yuhanna, duvar resmi, Ihlara, Bahattin Samanlığı Kilisesi

Fot. 17. Florus, Laurus, Orestes, duvar resmi, Ihlara, Bahattin Samanlığı Kilisesi

Fot. 18. Kosmas ve Damianos, duvar resmi, Ihlara, Direkli Kilise

Fot. 19. Panteleimon, duvar resmi, Ihlara, Direkli Kilise

Fot. 20. Kosmas ve Damianos, duvar resmi, Göreme, Saklı Kilise

Fot. 21. Kosmas, duvar resmi, Göreme, Saklı Kilise

Fot. 22. Panteleimon ve Hermolaus, duvar resmi, Göreme, Saklı Kilise

Fot. 23. Panteleimon ve Hermolaus, duvar resmi, Göreme, Saklı Kilise

Fot. 24. Kosmas ve Damianos, duvar resmi, Göreme, Çarıklı Kilise

Fot. 25. Kosmas ve Damianos (17 Ekim), duvar resmi, Göreme, Karanlık Kilise

Fot. 26. Theodote, Kosmas ve Damianos (17 Ekim), duvar resmi Göreme, Karanlık
Kilise

Fot. 27. Panteleimon, duvar resmi, Göreme, Karanlık Kilise,

Fot. 28. Kosmas ve Damianos, duvar resmi, Gülşehir, Karşı Kilise,

Fot. 29. Panteleimon, duvar resmi, Gülşehir, Karşı Kilise,

Fot. 30. (ayrıntı) Panteleimon, duvar resmi, Gülşehir, Karşı Kilise

Fot. 31. (ayrıntı) Panteleimon, duvar resmi, Gülşehir, Karşı Kilise

Fot. 32. Thalelaios, duvar resmi, Gülşehir, Karşı Kilise

Fot. 33. (ayrıntı) Thalelaios, duvar resmi, Gülşehir, Karşı Kilise

Fot. 34. Kyrus (solda) ve Yuhanna, Gülşehir, Karşı Kilise

Fot. 35. (ayrıntı) Kyrus (solda) ve Yuhanna, Gülşehir, Karşı Kilise

Fot. 36. Panteleimon kemer iç yüzeyinde (solda), Şahinefendi Kırk Martirler Kilisesi,

Fot. 37. Soviş, Şahinefendi Kırk Martirler Kilisesi, kuzeydoğudan kilisenin
bulunduğu kaya kütesine bakış

Fot. 38. Ihlara,Kırkdamaltı Kilisesi, yıkılmış olan apsisten naosa bakış

Fot. 39.Thalelaios, Ihlara,Kırkdamaltı Kilisesi,

Fot. 40. Thalelaios (solda, yatay görünen figür), Başmelek Mikhael, Kosmas ve
Damianos (sağda), Ihlara,Kırkdamaltı Kilisesi,

Fot. 41. Kosmas (solda) ve Damianos, Ihlara,Kırkdamaltı Kilisesi,

Fot. 42. (ayrıntı), Kosmas ve Damianos (sağda), Ihlara,Kırkdamaltı Kilisesi

Fot. 43. Yüksekli Kilise No.1, dıştan, güneybatıdan bakış.

Fot. 44. Yüksekli Kilise No.1, içten, batıya bakış.

Fot. 45. Yüksekli Kilise No.1, içten, apsise bakış.

LEVHALAR DİZİNİ

Levha I. X. yüzyıla tarihlenen Panteleimon tasvirleri

1. Seramik ikona (en solda), Walters Sanat Müzesi, Baltimore, Env. No:48.806.4
- 2.Seramik kaplama(ortada), Özel Koleksiyon, Londra
- 3.Seramik ikona, Devlet Tarih Müzesi, Moskova,Env. No. 53066

Levha II. XI. yüzyıla tarihlenen Panteleimon tasvirleri

1. Mozaik, Hosios Lukas Manastırı, Katholikon Kilisesi, Phokis, Yunanistan, XI. yüzyılın ilk yarısı, güney haç kolu batı duvarı kemer alınlığı üzerinde,
2. Mozaik, Nea Moni Manastır Kilisesi (Kios Adası, Yunanistan), XI. yüzyılın ortası,
3. Duvar resmi, Aziz Antuan Kilisesi, Kellia, Güney Kıbrıs, XI. yüzyıl,

Levha III. XII. yüzyıla tarihlenen Panteleimon tasvirleri

1. (en soldan itibaren) İkona, XII. yüzyıl, Azize Katherina Manastırı, Sina Dağı, Güney Sina.
- 2.İkona, XII. yüzyıl, Vatopedi Manastırı, Athos Dağı, Yunanistan.
3. Duvar resmi, XII. yüzyılın sonu, Aziz Panteleimon Manastırı, naos, doğu duvarı, Nerezi, Skopje, Makedonya.
4. Duvar resmi, 1191, Aziz Georgios Kilisesi, Kurbinovo, Makedonya.
5. Duvar resmi, 1180, Agioi Anargyroi Kilisesi, Kastoria.

Levha IV. XIII. yüzyıla tarihlenen Panteleimon tasvirleri

1. İkona (passio vitasından ayrıntı), XIII. yüzyıl, Azize Katherina Manastırı, Güney Sina
2. (ortada) Duvar resmi, 1259, Aziz Nikolaos ve Aziz Panteleimon Kilisesi, Boyana, Sofya, Bulgaristan.
3. Duvar resmi, 1271, Aziz Nikolaos Kilisesi, Prilep, Makedonya
4. Duvar resmi, XIII. yüzyılın üçüncü çeyreği, Sopoconi Manastırı, Kutsal Üçlü Kilisesi, Sopoconi, Sırbistan

Levha V. XIV. yüzyıla tarihlenen Panteleimon tasvirleri

- 1.(en solda) Duvar resmi, 1290-1305, Protaton Kilisesi, Athos Dağı, Yunanistan.
2. (ortada) Duvar resmi, XIV. yüzyıl, Chilander Manastırı, Athos Dağı, Yunanistan.
- 3.Duvar resmi,1311-1322, Aziz Nikolaos Orphanos Kilisesi, Selanik, Yunanistan
4. (en sağda) Duvar resmi, 1321, Gračanica Manastır Kilisesi, Sırbistan,

ÖNSÖZ

Temmuz 1999 yılında Prof. Dr. M. Sacit Pekak'ın yönetiminde Aksaray iline bağlı Güzelyurt (Gelveri)'ta katıldığım yüzey araştırmasında kayaya oyma kiliselerdeki doktor aziz tasvirleri ile ilk defa karşılaştım. 20 yıl önce yüzey araştırmasından aklımda çok net kalan bu karşılaşma sonucu hekim azizler 2017-2018 yılı Bahar ders döneminde Prof. Dr. Sema Doğan'dan aldığım 618 kodlu Bizans Kültür Tarihi II dersinin araştırma ödevinin konusu, Mayıs 2018'de de tez önerimin başlığı oldu. Mayıs 2018'den itibaren bu tezi yapmamı mümkün kılan, tezi hazırlama sürecinde bana destek veren, hem de tez sürecine eşlik eden yaşam krizlerini savuşturan birçok kişiye minnettarım.

Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü hocalarımdan Prof. Dr. M. Sacit Pekak başta olmak üzere, Prof. Dr. Sema Doğan'ın ve Doç. Dr. Sercan Yandım Aydın'ın akademik olarak yol göstermeleri ve eşsiz bilgi birikimleri için kendilerine duyduğum hürmeti ve sevgiyi ifade edebilecek kelime bulamıyorum.

Yıkıldığım yerden beni kaldıran sevgili Öğretim Üyesi Dr. Ferda Barut, Hacettepe Üniversitesi, Beytepe Kampüsü, Gün Hastanesi'ndeki odasına elimde antik dönemden belgelerle girip anlamadığım tıbbi terimlerle ilgili sorularına sabırla yanıt veren başhekim Selahattin Kın, birlikte ders aldığım meslektaşlarım Murat, Firyaz, Mali, Serap, Hayriye; tezimle ilgili kafamda beliren soruları daha sormadan cevaplayan, en karmaşık dertlere en pratik çözümleri getirebilme becerisini esirgemeyen hocam Bager Akbay ve can dostlarım James ve Gürkan olmasaydı bu çalışmanın bu noktaya gelemeyeceğini itiraf etmeliyim.

Teze başladığımda gezegenimizden göç eden babam Teoman Göymen'in babalar gününe denk gelen sene-i devriyesinde tezi bitirebilmeme imkân sağlamış herkese gönülden teşekkür ederim.

İTHAF

Teoman

Betigül

James Caird Barron

Susan

Molly

ve

Hocam Prof. Dr. M. Sacit Pekak'a

ithafen

GİRİŞ

“Kappadokia Bölgesi Bizans Dönemi Duvar Resimlerinde Anargyroi Hekim Aziz Tasvirleri” başlıklı tezimizin konusunu, Kappadokia Bölgesi’ndeki Bizans dönemine tarihlenen kiliselerin resimlerinde, *Anargyroi**¹ olarak bilinen hekim aziz tasvirleri oluşturmaktadır.

Farklı coğrafi yapısından ötürü günümüze çok sayıda, büyük çoğunluğu kaya oyma Bizans kilisesinin toplu bir şekilde ulaşabildiği Kappadokia Bölgesi Bizans Sanatı içinde büyük öneme sahiptir, bu yüzden tarihi, coğrafyası ve Bizans dönemine tarihlenen kiliselerin duvar resimleri çok sayıda araştırmacı tarafından çalışılmıştır². Ancak bölgede tezimizin konusu anargyroi hekim azizlere yönelik monografik bir çalışma yapılmamıştır. Genel olarak bakıldığında da Bizans Sanatı’nda anargyroi hekim azizlerin örneklerine yönelik az sayıda çalışmanın ya Kappadokia Bölgesi’ndeki tasvirlerini konu edinmediği ya da çok bilinen örneklerinden bazılarını içerdiği görülür.

Anargyroi sıfatı Hıristiyanlığın yayılmasında etkili olan *filantropi** anlayışına bağlı olarak hastaları para almadan tedavi eden hekimlik yapan aziz ve azizeleri ifade eder. Anargyroi hekim-azizler ve azizeler Bizans kültüründe insanların amansız hastalıklara yakalandıklarında ve dönemin doktorlarının yapabileceklerinin ötesinde şifaya gereksinim duyduklarında Bizans toplumunun medet umdukları kutsal kişileri tanımlar (Strati, 2015, s. 223). Bu aziz ve azizelerle ilgili bilgiler *hagiografik** ve dönemsel kaynaklardan alınan verilere dayanır. Özellikle hagiografik kaynaklardan ulaşılan bilgiler kesin değildir ve dönem kaynaklarının retorik dili de aziz ve azizelerin hayatlarına dair bilgileri şüpheli kılmaktadır (Delehay, 1933). Tarihi bir perspektiften bakıldığında tasvir sanatında aziz ve azizelerin nasıl temsil edildiği tasvir edildikleri dönemde Bizans toplumunda nasıl algılandıklarına yönelik veriler oluşur. Bu yüzden Kappadokia Bölgesi gibi çok sayıda duvar resmi örneğinin bulunduğu ayrıcalıklı bir coğrafyada, az sayıda

¹ Anargyroi kelimesi Klasik Yunanca’da para almadan hizmet veren hekimleri ifade eder.
* ile biten kelimeler ek bölümünde yer alan sözlükte yer aldığını ifade eder.

² Literatür bölümünde, Kappadokia bölgesinde yapılan akademik çalışmalara ayrıntılı değinilecektir.

incelemeye konu olmuş hekim azizlere yönelik bir çalışmanın Bizans anıtsal resim sanatına katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz.

Tez araştırmamızda Kappadokia’da duvar resimlerine yer alan anargyroi hekim azizlerin cerrahi hekimler olduğu anlaşılmıştır. Bu yüzden konunun Bizans dönemi anıtsal resim sanatına ve hekim aziz tasvirleri için örnek oluşturması dışında farklı bir araştırma başlığı daha vardır. Tezin konusu olan azizler hekimlik kimliğiyle öne çıkar. Bu yüzden tezde özellikle cerrahi uygulama içeren mucizeleri ile tanınan azizlerin hekim ve cerrahlık özelliklerine odaklanılmıştır. Böylece Bizans’ta hekimlik ve cerrahlık tarihi konu içine alınmıştır. Tıp tarihi içinde hekimliğin yeri, Bizans’ta tıp anlayışını oluşturan kültürel, sosyal ve dini unsurlar, kendini bir şifa dini olarak ortaya koyan Hıristiyanlığın yayılımı sırasında hekim algısının dönüşümü konu içinde değerlendirilmiş, hekimlerin Bizans İmparatorluğu’nun yayıldığı coğrafyada ve toplumdaki konumu, tıp tarihi açısından Bizanslı hekimin Ortaçağ tıp tarihindeki yeri ve Bizans sanatında hekim azizlerin hekim kimliği irdelenmiştir.

Kappadokia Bölgesi kayaya oyma kiliselerin içinde hekim azizlerin yer aldığı mimari unsurlar belirlenip, azizlerin kilisedeki hiyerarşik seviyesi anlaşılmalı ve duvar resimlerinde birlikte resmedildikleri aziz ve azizelerle hagiografik ilişkileri ortaya konmaya çalışılmıştır. Kappadokia’da kayaya oyma kiliselerde tespit edilen hekim aziz tasvirlerinin birlikte resmedildikleri unsurları incelenerek, hekim azizlerin ayırt edici özellikleri olan cerrahi aletler ve tıbbi malzeme kutuları tanımlanmıştır. Bizans sanatında, Kappadokia bölgesi dışında üretilmiş, ulaşılabilen duvar resimleri, ikona, küçük el sanatları, minyatürlü el yazmaları ile ikonografik olarak karşılaştırılmıştır.

Tezimizin amacı Kappadokia Bölgesi Bizans Dönemi duvar resimlerinde anargyroi hekim aziz tasvirlerini incelemek ve belgelemek, azizlerin ellerinde betimlenen tıbbi malzeme kutuları ve cerrahi aletleri tanımlamak, Ortodoks kilisesinin hagiografik geleneğinde birden fazla karşımıza çıkan Kosmas ve Damianos kardeş azizlerin, bölgedeki tasvirlerinden hangi aziz ikili Kosmas ve Damianos’a ait olabileceğini belirlemektir. Genel çerçevede Kappadokia bölgesinde hekim aziz kültürünün izlerini takip etmek ve Bizans sanat tarihine Kappadokia örneklerinin nasıl yansıdığını anlayamaya çalışmak da amaç edinilmiştir. Hekim aziz tasvirleri cerrahi aletler ve tıbbi malzeme

kutusu gibi din dışı öğeler içerdiği için Bizans hekiminin hangi özelliklerinin hekim azizlerce temsil edildiği, cerrahi aletlerin türleri ve işlevleri tanımlanmaya ve başka ne gibi din dışı unsurlar içerdiğini belirlemek de hedeflenmiştir.

Azizlerin hekimlik sıfatının ne içerdiğinin anlaşılması gerekli görüldüğü için hekimlik tarihi özelinde Bizans hekimlik kimliğini tanımlamak, -örneğin hangi cerrahi işlemleri gerçekleştirdikleri belirleyerek- Bizans'ta yapılan hekimliğin sınırlarını anlamak ve bu mesleki kimliğin anıtsal resim sanatına yansımalarını tespit etmek amaçlarımız arasında sıralanır.

Kappadokia Bölgesi Bizans Dönemi Duvar Resimlerinde Anargyroi Hekim Aziz Tasvirleri başlıklı tezimizin amacı doğrultusunda anargyroi hekim azizlerin tasvirlerine ve anargyroi hekim aziz kültürünü oluşturan ayırt edici unsurlara odaklanılmıştır. Şifacı aziz ve azizelerden farklı olarak dini olmayan tıp eğitimi almış olan ve tedavi uygulamalarında bu eğitimi kullandıkları belirtilen hekim azizler Bizans sanatında cerrahi alet ve tıbbi malzeme kutuları gibi mesleki öğelerle tasvir edilir. Bu açıdan şifacı, şifa veren, çeşitli iyileştirme mucizeleriyle bilinen aziz ve azizeler, hekim azizlere adanmış mimari yapılar, aziz ve azizelerin kültürünü oluşturan, hastalık tedavisine yönelik olmayan mucizeler, dini inanışlarından dolayı uğradıkları işkenceler tez kapsamına alınmamıştır. Bu konularla ilgili bilgi veren akademik çalışmalar dipnotlarda belirtilmiştir.

Anargyroi hekim azizlerden Trypon, Sampson, Azize Thekla gibi bazı aziz ve azizeler Bizans sanatında hekimlikleri ile değil şehitlik mucizeleri ile Anargyroi olarak tanımlanır. Bu aziz ve azizeler ile ilgili bilgiler *Anargyroi Azizler ve Azizeler* alt başlığında yer edinmiş ancak tez kapsamının dışında tutulmuştur.

Meslek kimliğinin Bizans ikonografisine yansımalarının ortaya çıkarılabilmesi için tıp tarihi konusunda araştırma yapılmıştır. Sanat tarihi disiplininin farklı bir araştırma alanı olan tıp tarihinde Bizanslı hekimin yerinin anlaşılabilmesi için tıp tarihi ve *deontoloji** literatürü tez kapsamında incelenmiştir. Eski çağda, Bizans'ın yayıldığı Ön Asya, Avrupa, Yakın Doğu ve Anadolu coğrafyasında etkin olmayan -Çin, Hint, Aztek gibi yerli Amerikan kültürlerinin tıp anlayışı kapsam dışı tutulmuş ve Bizans hekimliğini doğrudan etkileyen Eski Çağ'dan Eski Mısır, Mezopotamya, Eski İsrail, Antik Yunan ve Roma kültürlerine odaklanılmıştır.

Kappadokia Bölgesi'ne ilk gelen seyyah, Fransa Kralı VII. Louis tarafından görevlendirilen Paul Lucas'tır. 1704-1706 yılları arasında bölgede kalmış ve 1714 yılında, bölgeyle ilgili iki ciltlik eser yayınlamıştır. 1842 yılında Ainsworth ve Hamilton, 1862-1882 yıllarında Texier ve 1890'da Ramsay bölgeye gelmiştir (Ötüken, 1987, s. 15-17). 20. yüzyıldan itibaren bölgede sürdürülen çalışmalar bilimsel olarak yürütülür (Türker, 2009, s. 4). Bu çalışmalar birçok kayaya oyma kilisenin bulunduğu Kappadokia Bölgesi'nin doğal sebepler ve insan faktörleriyle hasar görmüş kilise ve kilise resimleri açısından büyük önem taşır. Kappadokia'da geçtiğimiz yüzyıl yapılmış Bizans sanatına yönelik araştırmalar bölgenin mimari, epigrafi ve anıtsal resim tarihinin belleğini oluştururlar. Bölgeyle ilgili bilimsel araştırmalar 1908'de Rott'un yayınladığı kitapla başlar, 2000lere kadar sürer³.

Hekim azizlerle ilgili yapılmış çalışmaların çoğunluğu Latin kilisesince benimsenen hekim azizlere yöneliktir, genelde hagiografik nitelikte kaynakları inceleyen ve doğrudan anıtsal resim sanatında örneklere yer vermeyen çalışmalardır (Csepreggi, 2007; Harrold 2007, Esbroeck, 1981; David-Danel, 1959; Eugene-Humbert, 1958; Delehaye, 1902 ve 1933). Ortodoks Kilisesinin anargyroi azizleri için ise az sayıda araştırma ortaya konmuştur. 1967 yılında Skrobucha tarafından yazılmış "*The Patrons of Doctors*" doğu kilisesinden azizlerine yönelik genel örnekler verir (Skrobucha, 1967). Bunun dışında son Bizans döneminde (1261- 1453) dolayısıyla Slav coğrafyasında çok sayıda anargyroi azize adanmış dini mimari örneği görülmektedir. Bu yapıların çoğu iyi durumda aziz tasvirleri barındırır. Yunanistan'da yer alan Kastoria'da Kosmas ve Damianos'a adanan kilise ve duvar resimleri 2015 yılında, İstanbul'da Pera Müzesi'nde yapılan *Bizans'ta Şifa: Hayat Kısa, Sanat Uzun* adlı serginin kataloğunda Strati tarafından '*Kastoria'da Anargyroi'yi Onurlandırmak*' adlı bir makalede incelenmiştir (Strati, 2015).

Sivas Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü'nde 2018 Haziran ayında Torun tarafından '*Bizans'ta Şifa ve Doktor Azizler*' adlı bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Torun, 2018). Genel çerçeve içinde Bizans'ta şifayı anlayışını ele alan tez hekimlik tarihçesini ve hekim aziz tasvirlerini inceleyen Torun'a ait tez, '*Kappadokia Bölgesi Anargyroi Hekim Aziz*

³ (Rott,1908) Kronolojik olarak bölge ile ilgili çalışmalar sıralandığı gibidir: De Jerphanion (1925-42); Thierry (1963); Restle (1969); Cormack (1967); Hild ve Restle (1981); (Ötüken 1984, 1987); Cave (1985); Epstein (1979, 1986); Kostof (1989); Akyürek (1998); Jolivet-Lévy (1991, 2003); Thierry (2002).

Tasvirleri' adlı tez çalışmamız ile benzerlik göstermektedir. Tezimiz şifa anlayışına odaklanmamıştır, Bizans resim sanatında aziz temsillerinde Bizans tıp tarihine ilişkin bulgulara yönelerek, Kappadokia Bölgesi tasvirleriyle örneklendirdiği için söz konusu çalışmadan farklılaşır.

Tezimizin konusunun Kapadokya Bölgesi ve anargyroi aziz kültürü dışında bir alt başlığı daha vardır. Bizans'ta hekimlik, sağlık ve tıp anlayışı 1980'lerden sonra araştırılmaya başlanmış bir alandır. Eyice'nin 1958 yılında bir ön çalışma olarak nitelendirdiği "Bizans Devrinde İstanbul'da Tababet, Hekimler ve Sağlık Tesisleri" adlı makalesi kendi deyişiyile "*İstanbul'da Bizans devri hekimlik faaliyetiyle ilgili bilinenleri, yeni malzeme ortaya koymadan, dağınık bilgileri ve notları toplamak suretiyle*" bir araya getirir (Eyice, 1958).

Tıp tarihinde genellikle Geç Antik Çağ kültürünün bir uzantısı olarak ele alınan Bizans tıbbı yaklaşık son 30 yıldır kendi başlığı altında incelenir. Akademik çevrede bu ilgiyi uyandıran başlıca olay Kosmas ve Damianos tarafından gerçekleştirilen bir mucizenin modern doktorlar tarafından değerlendirilmesidir (Conolly, B.W., ve Benanzio, M. (2000). Latin kilisesinin Kosmas ve Damianos ikilisine ait Karabacak mucizesinin⁴ 1980 yılında modern tıp doktorlarına doku transplantasyonu ameliyatı yapma konusunda ilham vermesinin ardından, bu ameliyatın 1981 yılında gerçekleştirilmesi ve olumlu sonuç alınması, üniversitelerin hem Bizans Tarihi hem de Deontoloji ve Tıp Tarihi bölümlerinden bir çok araştırmacının Bizans kültürünün sağlık anlayışı ve anargyroi hekim azizleri üzerine akademik yayınlar oluşturmasına yol açmıştır (Scarborough, 1984). Bu kapsamda 1984 yılında Dumbarton Oaks Papers'ın düzenlediği Bizans tıp tarihine yönelik bir sempozyum gerçekleştirilmiştir ve bildiri sunumları yayımlanmıştır (Dumbarton Oaks Papers (38), 1985).

Genel tıp tarihinde Bizans'ın yerine yönelik başlıca çalışmalar Temkin (1962, 1991, 2006) ve Horden (1982, 2000) tarafından yapılmıştır. Nutton (1991, 2008, 2013) çalışmalarlarıyla Bizans hekimlerine yönelirken Bliquez'in çalışmaları (1984, 2014) tıp

⁴ Anargyroi hekim aziz ikilisi Kosmas ve Damianos'un gerçekleştirdiğine inanılan Karabacak Mucizesi, Hristiyan inançlı Moor'un sol bacağındaki kanserli dokunun azizler tarafından Moor'un rüyasında Moor'un hastalıklı bacağına ampute edilip, yerine henüz vefat etmiş olan Etiyopyalı bir kişinin bacağına yerleştirilmesini konu alır.

aletlerini, Scarborough'un (1984, 2013) yayınları sosyal ve siyasi tarih içinde sağlık politikalarını, Duffy (1984); Ferngren (2005) ve Vikan'ın (1984) yayınları Bizans Kültürü'nde hâkim tıp anlayışını ve azizlerle ilişkilerini; Phillipsborn (1961) ve Miller (1987) ve Risse'nin (1999) çalışmaları da hastane kurumunun tarihi açısından değerlendirmeye odaklanır. Bennett (2017) ve Touwaide (2007) ise Bizans hastanelerindeki ilaç reçetelerini ifade eden *iatrosophia**larla ilgili ayrıntılı çalışmalar yapmıştır.

Kappadokia bölgesinde Bizans döneminde yapılmış, IX. ve XIII. yüzyıllar arasına tarihlenen kiliselerinin duvar resimlerinde yer alan hekim aziz tasvirlerinin tespiti için kütüphanelerde ön çalışma yapılmıştır. Konu ile ilgili yayın taraması İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, Hacettepe Üniversitesi, İstanbul Araştırmaları Merkezi, Anamed, Bilkent Kütüphanesi, Bibliopera dahilindeki kütüphanelerin yanı sıra internet tabanlı çevrim içi arşivlerde ve koleksiyonlarda yürütülmüştür. Konuyla ilgili başlıca yurtdışında yer alan kütüphaneler Wellcome Library ve John Hopkins Üniversitesi Kütüphanesi'dir. Bu kütüphanelerin erişimi çevrim içi olduğu için araştırmamıza fayda sağlamıştır.

Anargyroi olarak anılan hekim aziz ve azizeler Bizans tarihi literatüründe başat sözlükler taranmış ve Bizans hagiografyasına yönelik modern dönem çalışmalarına başvurulmuştur. Anargyroi hekim azizlerden Kappadokia bölgesinde yer alan kiliselerde bulunanları belirlemek için Kappadokia bölgesi ile ilgili yayınlar ve tezler incelenmiştir.

Aksaray (Ihlara/Belisırma), Kayseri (Yeşilhisar), Nevşehir (Göreme, Şahinefendi ve Gülşehir) illerinde olduğu belirlenen aziz tasvirlerinin buldukları kiliseler Mayıs, 2018; Temmuz, 2018 ve Mayıs 2019 tarihlerinde toplam 15 gün süren üç farklı yüzey araştırmasında incelenmiştir. Yerleri belirlenen kiliselere bölgeden kiralanan bir taksi ile ulaşım sağlanmıştır. Ziyaret edilebilen kiliselerin içinde yer alan hekim aziz tasvirleri fotoğrafla belgelenmiş ve bugünkü durumu tespit edilmiştir ⁵.

⁵ Kültür Bakanlığı'nın yasalarıyla kilisenin tehlike arz ettiği, restorasyon programına dahil olduğu ve sair sebeplerle kapatmış olduğu yapılara giriş sağlanamamıştır. Katalogda bu kiliseler belirtilmiştir.

Tıp tarihi ile genel yayınlar taranarak, Tıp Fakültelerinin tıp tarihi ve deontoloji bölümlerinin ders notlarına ulaşılmıştır. Ortaçağ hekim anlayışının anlaşılmasına dair yapılan ön çalışmada Bizanslı hekimlerin kullandığı tıp aletleri ve uzmanlık alanlarına yönelik yayın taraması yapılmıştır. Anadolu'daki Ortaçağa tarihlenen tıp aletleri ile ilgili en kapsamlı katalog Uzel'in 2000 yılında oluşturduğu yayındır. Bu yayından hareketle 15 Ağustos ve 7 Eylül 2018 tarihleri arasında Anadolu'daki arkeoloji müzeleri ziyaret edilmiş, tıp aletleri içeren müzeler tespit edilmiştir ⁶.

Tezin bölümleri 5 ana bölüm, Değerlendirme ve Sonuç bölümünden oluşur. Tezimizin konusu olan '*Kappadokia bölgesi Bizans Dönemi Duvar Resimlerinde Hekim Aziz Tasvirleri*' toplam altı ana başlıkla incelenmiştir.

İlk bölüm *Tıp ve Hekimliğin Tarihsel Gelişimi* iki alt başlıkla Bizans İmparatorluğu'nun kurulduğu coğrafyada yer etmiş olan önceki kültürlerin tıp ve hekimlik üzerine literatüre geçen bilgileri içerir. Tezimizde Eski Mısır, Mezopotamya, Eski İsrail kültürlerini inceleyen *Eski Çağ'da Tıp ve Hekimlik* başlığında hekimlik tarihçesi, ilkel toplumların hastalık ve tıp anlayışı kapsamında hekimlik mesleğinin tanımı, mesleğin oluşumu, özellikleri, din dışı hekimlik uygulamalarına dair bilgi veren bulgu ve belgeler, hekimlerin görevlerini yerine getirme mekanları, kullandıkları aletler bilinen en erken örnekleri ile değerlendirilmiştir. Takip eden alt başlık *Antik Yunan ve Roma'da Tıp ve Hekimlik*'te dönemin tanınmış ve tıp tarihine katkısı olan hekimleriyle örneklendirilerek mitolojik, felsefi ve bilimsel olarak üç bölüme ayrılmıştır. Bu bölümde çok sayıda hekim olduğu için sadece Bizans hekimlik anlayışına etkisi olan hekimlere ve uygulamalara odaklanılmıştır.

⁶ Yapılan yayın taramasına göre Türkiye'de Geç Roma ve Bizans dönemi tıp aletleri içeren müze ve koleksiyonlar şöyledir: Adana Arkeoloji Müzesi, Afyon Arkeoloji Müzesi, Alanya Arkeoloji Müzesi, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Koleksiyonu, Antalya Arkeoloji Müzesi, Burdur Arkeoloji Müzesi, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi, Çanakkale Arkeoloji Müzesi, Efes Selçuk Müzesi, Gaziantep Arkeoloji Müzesi, Isparta Arkeoloji Müzesi, Hatay Arkeoloji Müzesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi, Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi. Bu müzelerin sürekli sergi alanında bulunan tıp aletleri sergi salonunda bulunduğu haliyle fotoğraflanmış ancak müze koleksiyonlarının bulunduğu depolarda ya da özel koleksiyonlarda yer alması muhtemel tıp aletlerini incelemek için bir çalışma yapılmamıştır. Tez kapsamında Bizans döneminde kullanılan tıp aletleri ile ilgili ön çalışma yapılmış, ancak bir katalog oluşturulmamıştır. Kappadokia'da yer alan hekim aziz tasvirlerinde bulunan cerrahi unsurların arkeolojik buluntuları örneklendirilmiştir ve Ortaçağ tıp literatüründeki Klasik Yunanca adları belirlenmiştir.

İkinci ana başlığımız *Bizans'ta Hekimlik*, tıp literatürüne katkısı olmuş Bizans'ta bilinen hekimleri içeren *Bizanslı Hekimler*; Bizans'ta din dışı tıp eğitiminin kapsamının ve müfredatının anlaşılmasına çalışıldığı *Bizans'ta Tıp Eğitimi*; Bizans'ta bilinen tıp aletlerinin ve cerrahi operasyonların dökümünü içeren *Bizans'ta Hekimlerin Kullandığı Tıp Aletleri ve Uyguladıkları Cerrahi Operasyonlar* adlı alt başlıkları içerir.

Bizans'ta tıp ve hekimlik algısını oluşturan ve dönüştüren bazı olgular vardır. Hekimliğin gelişimini konu alan tezimizin birinci ana başlığında Bizans'ın önceki kültürlerden aldığı tıp ve hekimlik anlayışını içerir. Böylelikle yeni bir tür hekim anlayışı türemiştir. Bu dönüşümün başlıca sebebi olan dini inanış yani Hıristiyanlıktır. *Bizans'ta Hıristiyanlık ve Filantropi Anlayışı ile Hekim Algısının Dönüşümü* ana başlığında bu dönüşümü belirleyen, aynı zamanda Ortodoks Hıristiyanlığının organizasyon temelini oluşturan Kilise Babalarının sağlıkla ilgili görüşlerine yer verilmiştir. Hıristiyanlık inancıyla imparatorlukta oluşturulan yardım kurumlarının ekonomik ve sosyal boyutu da *Hastaneler ve Manastırların Sosyal Hizmetler İşlevi* adlı alt başlıkta incelenmiştir.

Üçüncü ana bölüm *Bizans'ta Anargyroi Hekim Azizler* Bizans'ta aziz ve azizeleri tanımlayıp, değişik aziz ve azizelerle ilgili genel bilgi vermeyi amaçlar. *Anargyroi Hekim Azizler* bölümü tezimizin ana konusu olan Anargyroi hekimlerin kimler olduğu tespit edilmiştir. Bu bölümde şifa veren aziz ve azizeler ile hekim aziz ve azize olanların ayırt edici özellikleri belirtilmiştir.

Kappadokia Bölgesi'ndeki kiliselerin duvar resimlerinde görülen Anargyroi hekim azizler Kosmas ve Damianos, Thallelaios, Panteleimon, Hermolaos, Kyros ve Ioannes'dir.

Dördüncü bölüm *Bizans Resim Sanatında Anargyroi Hekim Azizler* başlığında bu azizlerle ilgili hagiografik bilgiler ve resim sanatındaki temsillerine yer verilmiştir. Kosmas ve Damianos diğer hekim azizlerden farklı olarak dört ayrı ikonografik ve hagiografik ikiliyle temsil edildikleri için, Kosmas ve Damianos aziz ikilisinin tasvirleri için alt başlık oluşturulmuştur. Azizlerin hayatlarıyla ilgili bilgiler hagiografik kaynaklara dayandığı için tarihî veri niteliğinde değildir. Bu yüzden bu bölümde azizler bilinen

doğum yıllarına göre sıralanmıştır. Eğer azizin doğum yılı bilinmiyorsa yortu gününe göre kronolojik olarak dizilmiştir.

Tezle ilgili en sorunlu alanlardan biri Anargyroi hekim azizlerin görsellerine ulaşmak ve bu tasvirlerin kilisenin neresinde yer aldığını bulmaya çalışmak olmuştur. Özellikle XII. yüzyıldan sonra Yunanistan, Makedonya, Sırbistan, Kosova'da örnekler bulunabilmiş, ancak bu coğrafyada yer alan sınırlı sayıda Bizans sanatı yayınlarının yerel dillerde olması ve taranan kütüphanelerde bulunmamasından ötürü hekim aziz tasvirlerinin kiliselerin neresinde yer aldığı anlaşılamamıştır. Bu bölümde Anargyroi hekim azizlerin duvar resmi özelinde XV. yüzyıla kadar Bizans anıtsal resminde var olan tüm örneklerine yer vermeye çalışılmıştır.

Beşinci bölümde *Kappadokia Bölgesi Tarihçesi* genel hatlarına değinilmiştir. Tez araştırmasında edinilinen bilgiler doğrultusunda Kappadokia tarihi tıp bağlamında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Altıncı bölümde *Kappadokia Bölgesindeki Anargyroi Hekim Aziz Tasvirleri* ile ilgili bulgular sunulmuştur. Yapılan yüzey araştırmalarının sonuçları Katalog bölümünde düzenlenmiştir. Bu bölüm Anargyroi hekim azizlerin Kappadokia'daki örneklerini, yüzyıllara göre farklılıklarını, farklı azizlerin bölgedeki tasvirlerinde ne gibi ikonografik değişiklikler gösterdiğini, birlikte resmedildiği diğer azizlerle ilişkilerini ve cerrahi alet ve tıbbi malzeme kutusu tipoloji önerilerini içerir.

Son bölüm olan Değerlendirme ve Sonuç Bizans'ta tıp ve hekimlik anlayışının yüzyıllar içinde değişimini, hekimlik anlayışının anargyroi hekim aziz kültürüne dönüşümünü ve Kappadokia Bölgesinde yer alan 27 farklı hekim aziz tasvirinin Bizans anıtsal resmindeki yerini özetler.

Tezin tüm bölümlerinde geçen yer ve özel isimler Ostrogorsky'nin Bizans Devleti Tarihi adlı yayınında geçtiği şekilde belirtilmiştir (Ostrogorsky, 2011).

Katalog bölümünde yer alan başlıklar ve içerikleri, ilk bölüm olan Katalog Tanıtımı'nda açıklanmıştır. Bu bölümü takip eden bölüm sözlük kısmıdır. Tez metninde literatüre yabancı kelimeler, metinde ilk geçtiği yerde yanında (*) sembolüyle belirtilmiştir. Bu işaret tezin sonunda yer alan Sözlük başlıklı ekte söz konusu kelimenin anlamına yer verildiğini ifade eder.

Yapı veya diğer eser grupları, özel kitap ya da dönem kaynakları *italik* ile, metnin ana konusu olan kişi, özel isim **koyu** olarak belirtilmiştir. Tezde çok sayıda görsel kullanılmıştır. Bu görseller metin içinde geçen ve Katalog'da yer alan olmak üzere iki grup oluşturur. Metin içinde geçen görseller Figürler (Fig.) olarak belirtilmiş, Katalogda kullanılan görseller Fotoğraf (Fot.) ve Çizim (Çiz.) olarak tanımlanmıştır. Okuyucunun metin içinde (Fig.) olarak referans verilmiş görseli metnin içinde; (Fot.) olarak referans verilmiş görselleri ise tezin sonundaki Katalog bölümünde bulabilmesi amaçlanmıştır. Böylelikle metinde geçen (Fot) referanslı görseller Kappadokia bölgesinden görsellerini işaret eder.

1. BÖLÜM

1. TIBBIN VE HEKİMLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ

İnsan, insan bedeni ve işleyişi tarih boyunca insanın merak ettiği bir konu olmuştur. Günümüzde hastalıkları iyileştirmek, hafifletmek ve önlemek amacıyla başvurulan teknik ve bilimsel çalışmaların tümü tıp olarak tanımlanır ⁷. 1734 ve 1806 yılları arasında yaşamış olan Fransız tıp tarihçisi, filozof, hekim Barthéz tıp mesleğini insan bilimi olarak açıklar (Bayat, 2016, s. 16). İnsanı konu aldığı için, bir bilim dalı olarak karşımıza çıksa da sanat ve ahlak konularını da içerir. Çünkü tıp, analitik sonuçlara dayanan, bilimsel uygulamalı bir etkinliktir, ancak ana konusu olan insan ve hastalıklarıyla var olur. Bu yüzden *standartlaştırılmayan eylem nesnesi olan insana* odaklı, sosyal ve kültürel bileşenleri olan bilim, sanat ve ahlaktan oluşan karmaşık bir bütündür (Çobanoğlu, 2007, s. 6-9; Bayat, 2016, s. 14-15).

Varoluşundan bu yana, hastalık insan yaşamın kaçınılmaz bir parçası olmuş, hastalıklarla savaşmak insan deneyiminin evrensel niteliğini ortaya koymuştur (Çobanoğlu, 2007, s. 9). Tarih öncesi dönemden günümüze kadar tıp ve tıp mesleğini icra eden hekimlerin ve tıbbın ana konusu olan hastalıkların tanımı değişiklik göstermiştir ⁸. Başta içgüdüsel olarak, daha sonra gözlem, deneme-yanılma ve akıl yürütme ile insan hastalıklara çeşitli teşhis ve tedavi yöntemleri uygulamıştır. Bu açıdan hastalık ve sağlık olguları insanların yaşamında yer alarak, iyileştirme tarihi de uygarlık tarihine paralel bir gelişim göstermiştir. Hayatta kalma itkisiyle, hastalıklar anlaşılmaya çalışılmış ve çeşitli tedaviler geliştirilmiştir (Bayat, 2016, s. 15)⁹. Zorunluluktan doğan bu tedavi ve iyileştirme uygulamalarında *insanlar ilaç olarak 'neyi biliyorsa' vermiş, alet olarak 'neyi buluyorsa' kullanmıştır* (Uzel, 2000, s. 8).

⁷ 'tıp'. *Türk Dil Kurumu güncel Türkçe sözlük içinde*. Erişim adresi: <http://www.tdk.gov.tr/>

⁸ Patoloji kelimesi acı çekmek anlamına gelen *pathos** ile bilgi anlamına gelen logos kelimesinin birleşiminden oluşur. Canlıların ve organizmaların düzensizliklerini yani hastalıklarını inceleyen patoloji XX. yüzyılın başından itibaren paleopatoloji, paleontoloji ve paleoantropoloji gibi alt disiplinlerle ilkel toplumların yaşayışlarına dair bilgiler sunar ve var olan arkeolojik buluntuları destekler. Özellikle paleopatoloji, biyolojik antropolojinin alt disiplini olarak arkeolojik sitelerdeki insan buluntuları ve iskeletler üzerinde çalışır ve bu buluntuların anormal varyasyonları ile ilgilenir (Roberts & Manchester, 2005).

⁹ (Erdemir, 2015, s. 13; Uzel, 1994, s. 4).

Yüz milyonlarca yıllık kalıntıların inceleyerek, ilk hastalıklara dair bilgi edinen, hastalıkların sadece varlığını tespit eden paleopatolojik araştırmalara göre ilk patolojik değişiklikler 500 milyon yıl önceye dayanır. Bakteriye enfeksiyonların ilk örnekleri ise “250 milyon yıl, prostat kanseri, safra-böbrek taşı, çeşitli travmalar, omurga tüberkülozu, raşitizm*, osteomyelitis*, kemik tümörü gibi birçok hastalığın varlığı 50 milyon yıl öncesine dayanır” (Sarı, ve ark., 2007, s. 9). Paleopatolojik araştırmalar hastalıkların varlıklarını, patojenin oluşumuna ve dönüşümüne dair kayıt tutarken, yazının bulunmasıyla gelişen ilk büyük medeniyetlerden günümüze ulaşan arkeolojik buluntular, mumyalar, yazılı tabletler, papirüsler, steller, anıtlar, sanat eserleri antik çağ toplumlarının tıp anlayışını, hekimlik mesleğiyle ilgili uygulamaları ve teşhis, tedavi ve yöntemlere dair bilgi verir (Fig. 1).

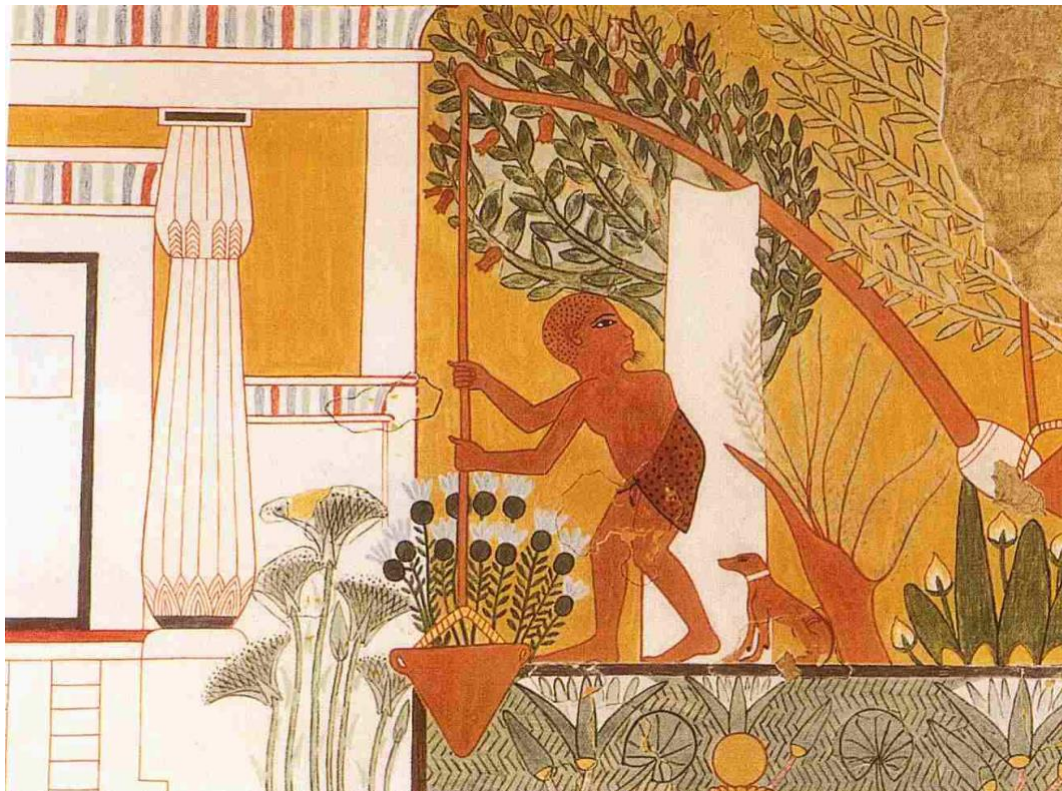

Fig. 1. XIX. Hanedanlık döneminden (M.Ö. 1307-1139) heykeltıraş Ipy'un mezar taşı üzerindeki bahçe işlerini betimleyen sahneden ayrıntı, kuyudan su çeken figürün sırtındaki spinal tüberküloza* bağlı oluşan Pott hastalığı*, Deyr'ül Medine, Set Maat, Mısır. (Filer, 1996, s. 33)

1.1. ESKİ ÇAĞ'DA TIP VE HEKİMLİK

Hastalık deneyimi insanlar için ölüm gibi kaçınılmaz olduğundan her toplumda hastalıkları tanımlayan, anlamaya çalışan, ortadan kaldırmaya çalışan kişiler olmuştur (Burnham, 2017, s. 19, 25, 28). İnsan bedeni denilen yapının işleyişini ve bu işleyişte meydana gelen değişme ve bozulmaları inceleyenler, hastalıklara çare arayıp tedavi uygulayanlar hekim olarak anılmıştır (Uzel, 1996, s. 8-9). Ancak tarih boyunca tıp bilgisinin çerçevesi, içeriği ve tanımı değiştiği için tıp mesleğini icra eden hekimin tanımı da değişmiştir. Mezopotamya, Mısır ve Hitit uygarlıklarıyla temsil edilen ilk medeniyetlerde hekim olmak insanüstü özellikleri beraberinde getirir (Erdemir, 2015, s. 15).

İnsan, bedene ve içinde yaşadığı evrene dair bilginin kısıtlılığında ötürü tanımlayamadıklarını soyutlaştırarak anlamlandırmaya çalışmıştır (Çobanoğlu, 2007, s. 4-5; Bayat, 2016, s. 13-31). Bu yüzden hastalıklara sebep olan *patojen* doğüstü güçlerle ve kötü ruh/kötücül enerjilerle ilişkilendirilerek dönemin 'bilgisine' sahip hekimin hastalıkları tedavi etmesi insanüstü bir edim görülmüş hem hasta edenin hem tedavi edenin tanrı-tanrıça ve kutsal kişiler olduğuna inanılarak, tedavi pratikleri büyü, sihir, gözle görülmeyen güçlerle iletişim gibi şifalandırma uygulamaları ile birlikte kullanılmıştır (Burnham, 2017, s. 25-26; Bayat, 2016, s. 36, 48-49, 238-240).

Adı bilinen en eski hekim Eski Mısır uygarlığında M.Ö. 2695 yıllarında yaşamış olan **İmhotep**'tir¹⁰. Bilinen ilk hekim andının İmhotep tarafından yazıldığı düşünülür (İlgili, 2016, s. 136). Ölümünden sonra Mısırlılar tarafından tıbbın tanrısı olarak kabul edilmiş, İmhotep adına içinde mucizevi tedaviler gerçekleştiği düşünülen şifa mabetleri oluşmuştur (Saraç, 1943, s.110-111; Gökçe, 2000, s. 17, 118-119). Eski Mısır'a dair en eski tıp bilgileri bu papirüslerden edinilir ve medikal papirüslere göre İmhotep'e hekimlik ve mumyalama bilgisi tanrılar tarafından verilmiştir. Bu medikal papirüslerden en önemlileri, cerrahi tedavilerin anlatıldığı *Edwin Smith* (M.Ö. XVII. yüzyıl); ilaç

¹⁰ Eski Mısır medeniyeti Nil nehrinin iki tarafında kurulmuş ve M.Ö. 3400-600 yılları arasında yirmi altı hanedanlık tarafından yürütülmüştür. (Sarı, ve diğerleri, 2007, s. 38) III. Hanedanlık döneminde yaşamış, ilk mühendis ve mimar da olarak bilinen İmhotep şair, filozof, astrolog, kâtip, güneş tanrısı Ra'nın en üst rahibi ve firavun veziri ünvanlarına sahip dahi bir polimattır (Filer, 1996).

reçetelerinin ve sağlık öğütlerinin verildiği *Ebers* (M.Ö. XVI. yüzyıl) ve kırık-çıkık tedavilerinin ele alındığı *Hearts* (M.Ö. XVI. yüzyıl) papirüsleridir (Fig.2)¹¹. *Edwin Smith* papirüsü cerrahi işlemleri anlatmasının yanı sıra bilinen tıbbi papirüsler içinde en bilimsel verileri aktarması ile diğer papirüslerden ayrılır¹².

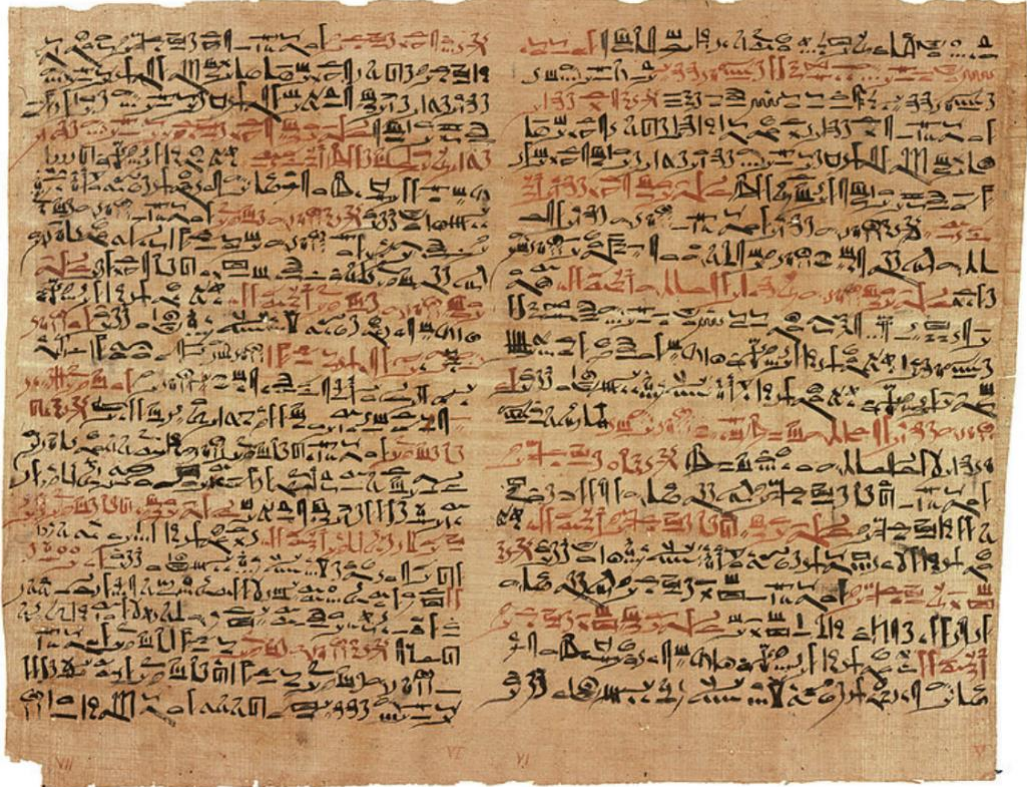

Fig. 2. Bilinen en eski cerrahi belge olan Edwin Smith papirüsü, M.Ö. XVI. yüzyıl, 33x46.8 cm, New York Tıp Akademisi Müzesi, New York (Dobanovacki, ve diğerleri, 2012)

Deneysel bazı yöntemler çevresinde gelişen cerrahi işlemlerin varlığının yanı sıra Eski Mısır uygarlığında tıp algısı genel olarak Mısır mitolojisi ve sağlıkla ilişkili tanrılarla belirlenmiştir (Sayılı, 1991; Yıldırım, 2005; Sarı ve diğerleri, 2007, s. 35; Atmaca, 2010, s. 99-100; Erdemir, 2015, s. 24-26; Yalçın, Ünal, Pirdal ve Selçuk, 2016, s. 33-44). Kâtip

¹¹ Papirüsler üzerinde çalışan araştırmacıların ismiyle bilinmektedir (Sarı ve diğerleri, 2007, s.35). *Ebers Tıp Papirüsü* yanık tedavi etmek için bir reçete içerir. Bu reçete dini ve din dışı uygulamaların iç içe geçtiğini gösterir: "... 'Sen tanrının oğlu Horus! Memlekette yangın var! O halde orada su var ceya şimdi değil, su senin ağzının içinde, sen yangını söndürmeye geldiğin zaman, Nil senin ayaklarında' sözlerini söyleyerek, Bir oğlan doğurmuş kadının sütü, Çörek, Koç'un saçını, Yanığa uygula (Burnham, 2017, 29)".

¹² "...Anlatılan cerrahi işlemler 48'i yara, kırık, çıkık ve tümörler, 27'si kafa, 11'i göğüs, 6'sı boğaz ve servikal vertebralar*, 2'si klavikula*, 1'i humerus*, 1'i de omuzlarla ilgilidir. Travmatik yaralanmaların tedavileri sistemli bir şekilde sınıflanmış, baş, boyun, göğüs ve omurga travmaları aktarılmıştır..." (Bayat, 2016, s. 69).

ve hekimler özel bir statüde olup, rahipler sınıfını oluşturmuştur (Burnham, 2017, s. 25). Ruhban hekimler bilgilerini hastalıkların sebebi olarak görülen, başlıcaları *Sekhmet*, *Thor*, *Horus* olan sağlıkla ilişkili tanrılara adanmış tapınaklarda gizil yollardan aldığı belirtilir (Bayat, 2016, s. 56)¹³. Bir diğer hekim grubunu büyücüler oluştururken, *Sinular* deneysel yöntemlerle bilgi edinen, ilaç hazırlayan, temel cerrahi operasyonları gerçekleştiren hekimler olarak tanımlanmıştır. Sinular hekimlik eğitimini Memfis, Teb ve Sais şehirlerinde kurulmuş *Pir ankh** (hayat evi) adı verilen okullarda usta bir hekim ile medikal papirüslerden yararlanarak aldığına inanılır (Sarı, ve diğerleri, 2007, s. 56). Eski Mısır'da M.Ö. 3400-600 yılları arasında başlıca tedavi yöntemleri büyü, tanrılara adak sunma, bitkisel tedavi, telkin, uygun ilaçların ve/veya amuletlerin kullanımı, bandaj ile baskılama, travmalara müdahaleler, çeşitli cerrahi işlemler olarak özetlenebilir. Cerrahi işlemlerde kullanılan aletlerin en erken örneğini atribüsü şahin başı olan sağlık tanrısı *Horus*'a adanmış tıp merkezi olarak kullanılan tapınak duvarındaki kazımlar örnekler (Fig. 3), (Dobanovacki, ve diğerleri, 2012, s. 28-35).

Fig. 3. Kom Ombo Tapınağı, Büyük Horus'a adanmış cephede, bisturi, katerizasyon* demiri, kroşe*, lanset*, makas, testere, vantuz* gibi aletlerin yer aldığı taşa kazınmış dolap rölyefi, M.Ö. II. yüzyıl, Kom Ombo, Mısır, (Dobanovacki, ve diğerleri, 2012).

¹³ "...Mısır tanrılarının hemen hepsi şifa verici olmakla birlikte, bazıları ayrıca özellik taşıymaktaydı. Şahin veya şahin başıyla sembolize edilen Horus güneş ve sağlık tanrısıydı. Çirkin ve cüce bir insan olarak sembolize edilen Bes doğumu kolaylaştırıcı, anneyi ve yeni doğan bebeği kötü ruhlardan koruyucuydu. Seth salgın hastalıklara yol açıyordu; gözyaşının değdiği bitkiler zehirli olmuş, teri akrep öldürücü yılanlara dönüşmüştü. Aslan başıyla sembolize edilen tanrıça Sekhmet veba salgınlarının müsebbibiydi..." (Bayat, 2016, s. 56-59).

Mezopotamya'da M.Ö. 4000-3000 yıllarında kurulan ve medeni hayatı başlatan Sümerlerden günümüze ulaşan çok sayıda hekimlik, ilaç ve tedavi hakkında bilgi veren buluntular vardır. Buluntuların pek çoğu M.Ö. 2000'lerde Sümer şehir devletlerini yıkarak bölgeye binlerce yıl hüküm süren devletler olan Akadlar (M.Ö. 2334 – 2150), Asurlular (M.Ö. 2025 – 612) ve Babiller döneminden kalmıştır (Sarı, ve ark., 2007, s. 13-14; Erdemir, 2015, s. 28)¹⁴. Özellikle tıpla ilgili bilgiler Akad dilinde yazılmış kil tabletlerden oluşan *Asurbanipal Kitaplığı*'nda bulunmuştur. (Çığ, 2018, s. 187; Sarı, ve ark., 2007, s. 13-14). M.Ö. VII. Yüzyıla tarihlenen tabletler Sümerce yazılmış olmasından ötürü M.Ö. 3000'lerde Sümerlerce yazılmış tabletlerin kopyaları olarak görülür (Çığ, 2018a, s. 187). Tabletlerden en eskisi Sümerli bir hekim tarafından bir araya getirilmiş tıbbi reçetelerdir (Kramer, 1999, s. 86-87). Sümerce tıbbi tabletler Mezopotamyalılar'ın hastalıklara cinlerin, kötücül enerjinin ya da tanrı/tanrıçaların sebep olduğuna inandığını ortaya koyar.

Tedaviye ve şifalanmaya dair algının kutsal, doğüstü ve görünmez güçlerle ilişkilendirildiği Sümer, Asur, Akad, Babiller ile temsil edilen Mezopotamya uygarlığında hastalıkların vücuttan 'çıkartılması' için büyü, amulet kullanımı ve çeşitli mistik yöntemler yaygınlıkla kullanılmakla birlikte doğal maddelerden yapılmış ilaçların reçete edildiği ve travmalarda cerrahi işlem uygulandığı bilinmektedir.

Tedavileri uygulanan hekimler; deneysel yöntemlerle tedavi uygulayan *Asular* ve tedavi yöntemleri büyü ve sihir olan, hekimliği tanrı ve tanrıçalardan alan *Asipular* (Fig.4) olarak – günümüze sınırları muğlak bir şekilde ulaşmış- iki sınıfa ayrılmaktaydı¹⁵ (Sayılı, 1991, s.414; Biggs, 2005, s. 2-19; Erdemir, 2015, s. 60-63; Bayat, 2016, s. 55). İki ayrı hekim grubu gibi görünen asu ve asipuların halktan eşit saygı gördüğü anlaşılmış ve kimin asu,

¹⁴ Yapılan araştırmalar Yunan medeniyetinin Mezopotamya medeniyetinden devraldığı pek çok unsur olduğunu ortaya koymuştur (Sarı, ve ark., 2007, s. 13-14).

¹⁵ Ebeler *sabutu* olarak anılırken, asu/asipulardan ayrı tutulmuştur (Bayat, 2016, s. 55). Ancak asu ve asipuların uyguladığı tedavi yöntemleri bazı araştırmacılar tarafından belirgin bir şekilde ayrılıysa da tedavide gerekli görüldüğü durumlarda asular ve asipular birlikte çalıştığı ortaya konmuştur. Tabletlerden edinilen bulgularda ilaçları hazırlayan asipular olabileceği gibi tanrıların yönlendirmesiyle cerrahi işlem uygulayan asuların varlığı da ifade edilmiştir (Biggs, 2005, s. 2-19).

kimin asipu olduğunu anlamak ya da hangisinin daha bilimsel iyileştirme metodu uyguladığını ayırt etmek mümkün olmamıştır (Biggs, 2005, s. 2-19)¹⁶.

Fig.4. Asipu kötü ruh çıkarırken gösteren kil tablet, M.Ö. 2025-615, Wellcome Koleksiyonu, Londra, (<https://wellcomecollection.org/works/gscuqdtq> , Erişim Tarihi: 1 Haziran 2019).

Mezopotamya tıp ve hekimlik algısına dair Babil Devleti (1894-539) döneminde hazırlanan en eski yazılı kanunlardan biri *Hammurabi Kodeksi* (M.Ö. 1760) büyük önem taşır. Bazı maddelerinde hekimlere değinen kanunname tıbbi müdahalede başarılı ve başarısız olan cerrahlara yönelik ödül ve cezaları ele alır. Kanunname bir hastanın cerrahi işlem sırasında ölmesi ya da hekimin gerekenden daha derin bir yara açması durumunda elinin kesileceğini bildirir. Bir diğer madde ise hekimlerin kullandığı alet (Fig.5) ve aldıkları ücret hakkında bilgi sunar:

¹⁶ Mezopotamyalıların tıp ve sihiri ayrı tuttuğu görüşü için bkz. (Sayılı, 1991).

“Eğer bir hekim, ağır yaralı bir adamı bronz neşterle ameliyat edip, adamın hayatını kurtarırsa (yaşatırsa) veya adamın alnını veya şakağını bronz neşterle açıp, adamı yaşatırsa 10 şekel gümüş alacaktır” (Uncu, 2013, s. 109-110).

Mezopotamya uygarlıklarına ait çok sayıdaki tıpla ilgili bilgi içeren kil tabletlerin hepsi okunmamıştır. Ancak okunan medikal tabletler nabız, göz hastalıkları, safra, karaciğer hastalıkları, boğaz, kulak, kalp, akciğer, karaciğer, mide, bağırsak, idrar yolları ve cilt rahatsızlıkları hakkında ayrıntılı bilgi verir (Bayat, 2016, s.47-52).

Tıbbi bilgilerinin büyü, sihir gibi uygulamalardan ayrılamayacağı, bu dönemde halka hizmet veren hekimlerin yanı sıra saray hekimlerinin bulunduğu, hekimliğin babadan oğula aktarıldığı ya da tanrı ve tanrıçaların yardımıyla hekimlik yapıldığı genel kabul gören görüştür. Mezopotamya tıbbı ile ilgili bir diğer genel kabul gören görüş, modern tıbbın, tıpla ilişkili kurumların meslek sembolü olan asaya sarılı yılan imgesinin Sümerlerin şifa veren tanrılarından *Nin.giş.zida*'nın atribüsü olduğu ve sembolün Yunan uygarlığı yoluyla günümüze ulaştığıdır (Fig.6), (Van Der Eijk, 2005, s. 28)¹⁷.

¹⁷ Şifa veren tanrı 'hayat ağacının beyi' anlamına gelen *Nin.giş.zida*'nın sembolü bir ağaca sarılı iki ylandıdır. Sümerlerde yılanın şifayla ilişkisini Çığ şu sözleriyle aktarır:
“...Uruk'un kralı kahraman Bilgameş, arkadaşı Enkidu'nun ölümü üzerine ebedi hayata erişmek ister. Utnapiştim adlı birinin ölümsüzlüğü kazandığını duymuştur. Bilgameş ondan bunu nasıl aldığını öğrenmek için Utnapiştim'i gidip bulur. Utnapiştim Bilgameş'e, ebedi hayatın kendisine tufandan sonra tanrıların verdiğini, bu yüzden onun bunu elde edemeyeceğini söyler. Bunun üzerine Bilgameş'in çok üzülüğünü gören Utnapiştim'in karısı, hiç olmazsa gençlik otunun yerini söylemesini önerir. Gençlik otu da dönüş yolunun üzerinde bulunan suyun dibindeki bir bitkidir. Bilgameş suyu bulur, dalıp büyük zorlukla ve elleri kan içinde otu sudan çıkarır. Tam yiyeceği zaman “ben bunu yersem kendim gençleşeceğim, etrafımdaki arkadaşlarım yaşlanacaklar. Onlarla beraber yiyelim de birlikte gençleşelim” diyerek otu bırakıyor tekrar suya girer. O arada bir yılan gelip otu yer ve kabuğunu değiştirerek gençleşir. Dişi ve erkek iki yılanın gençliği, hayat ağacının da yaşamı simgelediği bu motif zamanımıza kadar ulaşmıştır...” (Çığ, 2018b, s. 66)

Fig. 5. Mezopotamya'da asuların kullandığı düşünülen tıp aletleri, M.Ö. 1894-539, (Wasserman, 2008, s. 88).

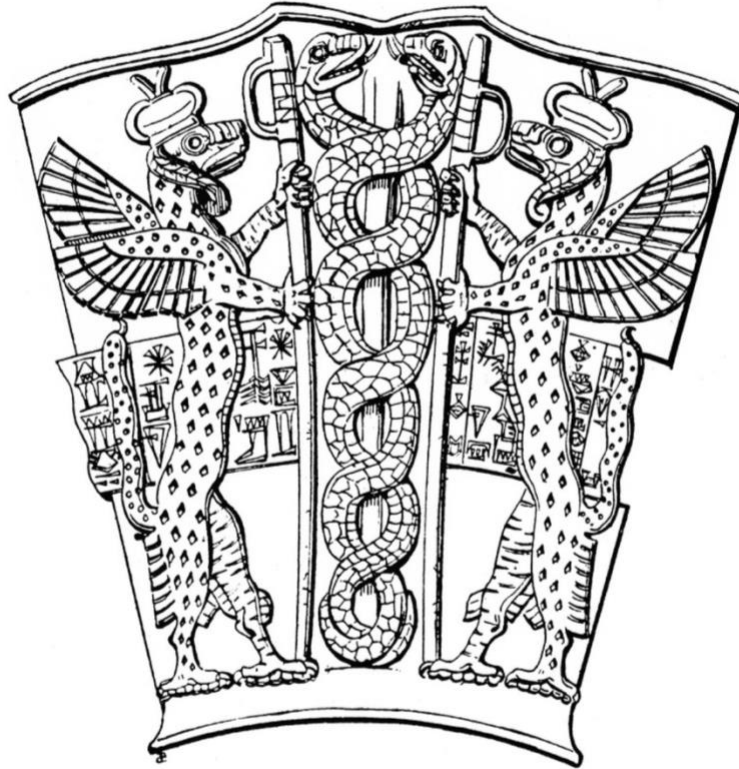

Fig. 6. Çizim, Sümer şifa tanrılarında Nin.giş.zida'nın atribüsü, (<https://wellcomecollection.org/works/d4ahv36j/items?sierrald=>, Erişim tarihi: 2 Mayıs 2019)

Eski İsrail topraklarında tıp anlayışının başlangıcı Eski Ahit (*Ahd-i Atik*) dönemine işaret eder (Türk Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, *Yahudilik*)¹⁸. Babillerin hükmü altına giren ve Pers, Helen, Roma gibi farklı kültürlerin etkisi altında yaşamaya başlamış Yahudilerin tıp anlayışı ise Tevrat-Talmud dönemi altında incelenir (Erdemir, 2015, s. 159)¹⁹. Eski Ahit döneminde var olan Kuzey Krallık (M.Ö. 1010 – 720) ve Güney Krallık'ta (M.Ö. 720 – M.Ö. 586) tıp Asur ve Babil kültürlerinin etkisinde ilerlemiş ve hastalıklar ilahi bir cezalandırmanın insan bedenindeki tezahürü olarak algılanmıştır (Galil, 1996, s. 4; Erdemir, 2015, s. 152)²⁰. Böylece Mezopotamya'da görülen hasta insanlara yaklaşmama, hekimlerin ilahi güçle ilişkisine dayanarak tedavi gerçekleştirilmesi, hastalıkların dua ve amulet ile iyileşeceği inancı Eski İsrail toplumunda sürmüştür (Erdemir, 2015, s.152-3). Eski İsrail'den günümüze kalan bir dönem kaynağı yoktur (Neusner, 2003, s. 3-8). Ancak kutsal kitaplar Tevrat ve Talmud M.Ö. 586 – M.S. VI. yüzyıllar arasında Yahudilerin tıp anlayışına dair bilgi verir (Bernstein ve Bernstein, 1952, s. 267-8).

Yahudiler hastalıkların doğaüstü nedenlere bağlamış olsalar da Mısır, Mezopotamya ya da çok tanrılı dinlerde yaygın olan dünyanın şeytanlar ve cinlerle dolu olduğu görüşünü benimsememişlerdir. İnançları gereği sağlığı veren ve alan bizzat Tanrı'nın kendisi Yehova'dır. Tevrat'taki 613 emir içinden 213'ü tıpla ilişkilidir. Başlıca düzenlemeler,

¹⁸ "...Yahudiliğin etnik kökenleri ilk İbrani atası kabul edilen Peygamber İbrahim ve oğulları İshak ile Yakup'a dayandırılmaktadır. Başlangıç noktası, Yakub'un(İsrail'in) soyunun, onun on iki oğlundan olan Musa peygamber tarafından Mısır'daki kölelik evinden kurtarılıp Sina yarımadasına götürülmeleri ve burada Tanrı'yla ahidleşerek O'ndan Tevrat'ı almaları kabul edilmektedir. *Ahd-i Atik dönemi (M.Ö.13-5. yüzyıllar) olarak adlandırılan bu dönemde yaşamış olan İsrailoğullarının dini uygulamaları, ikinci mabed devrinden (M.Ö. 5 – M.S. 1. yüzyıllar) itibaren şekillenmeye başlayan tek tanrılı sistemli bir din olan Yahudilikten ayırmak için bu ilk aşamaya "eski İsrail dini"denir. Eski İsrail dini, İsrailoğulları arasında uygulanan farklı inanç ve ibadet biçimlerini belirtir. İsrailoğulları'nun kutsal topraklara yerleşmesinin ardından uzun bir süreç sonunda Yahudilik krallık, ikinci mabed ve Talmud olarak adlandırılan dönemlerde siyasi-hukuki, eskatolojik ve teolojik boyut kazanır... Yahudilik. Türk Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi içinde 'Yahudilik' Erişim: <https://islamansiklopedisi.org.tr/yahudilik>".*

¹⁹ Talmud 'çalışma, öğrenme, öğretim' anlamında kullanılan İbranice bir kelimedir. Talmud M.Ö.200lerde yazılmaya başlanan M.S. VI. yüzyılda tamamlanan Yahudi sözlü geleneğinin bir araya getirilmesiyle Rabbani hukukunun esasının oluşturan kutsal kitabın iki versiyonu vardır. V.yüzyılın sonunda tarihlene Babil Talmud'u ve 390 yılına tarihlenen Filistin Talmudu olarak anılırlar (Bernstein ve Bernstein, 1952, s.267).

²⁰ Eski İsrail Krallığı, İsrail ve Filistin toprakları üzerinde On iki İsrail kabilesinin bir araya gelerek oluşturduğu birleşik bir monarşi idi ve M.Ö. 1010 – M.Ö. 930 yılları arasında var olmuştu. M.Ö. 930 yılında Kuzey ve Güney olarak ikiye ayrıldı. Kuzey Krallık Asur İmparatorluğu'nun fethiyle 720 yılında yıkıldı ve başkenti Kudüs olan Yeduha Krallığı olarak da anılan Güney Krallık M.Ö. 586 yılında Babil İmparatorluğu'nun hükmü altına girdi (Galil, 1996, s. 71).

bulaşma riski bulunan hastanın karantina altına alınması, toplumun sağlıklı kesiminden tecrit edilmesi, definlerin yeri ve zamanı, yemeklerden önce ellerin yıkanması, cinsel ilişki ve menstürasyon sonrasında suyla temizlenme, domuz gibi birçok hayvansal ürünün terkine dayalı birtakım diyet kuralları ile ilgilidir (Encyclopaedia Judaica, 2008)²¹. Eski Ahit'te belirtilen birçok hastalık (veba, cüzzam), sıkı temizlik, sünnet ve diyet kuralları, Talmud'da da yer edinir (Erdemir, 2015, s. 150).

Kutsal kitap Tevrat'a ek olarak Yahudi sözlü geleneğini ve Yahudi hukukunu biçimlendiren, M.Ö. II. ve M.S. VI. yüzyıllarda yazıldığı kabul edilen Talmud İsrail tıbbının esaslarını biçimlendirmiştir. Tevrat ve Talmud mucize gerçekleştirerek iyileştiren çok sayıda hekimden söz eder. Ancak hekimler Tanrı'nın yardımı ile bu iyileştirmeyi gerçekleştirebilirler. **Rofe/Rophe (רופא)** olarak adlandırılan hekim hem ilaç hazırlayan hem de cerrahi işlemler uygulayan kişileri gösterir. Sadece cerrahi işlemler gerçekleştirenler *uman* olarak adlandırılır, veterinerler de ayrıca belirtilmiştir (Erdemir, 2015, s. 155).

“Kendini hasta hissettiğinde Tanrıdan dile ve hekimini getir, çünkü akıllı insan yeryüzünün sunduğu şifaları küçük görmez” ve “Kendinizi hekimin ellerine bırakın. Tanrı ilacı toprakta büyütür. Hekim yarayı iyileştirir, eczacı reçete hazırlar” ifadelerinden anlaşılacağı üzere Tevrat ve Talmud hastalık durumunda inananları hekime yönlendirirdi. (Erdemir, 2015, s. 154).

Hekim ise hastasına iyi bakmalı, onun için dua etmeli, soğukta kalmamasını ve neler yemesi gerektiğini söylemelidir. Hastalıklar yağ kullanımı, masaj, temel hijyen kurallarına uyulması, kırık-çıkıklara müdahale, adak sunulması ve dua bilinen tedavi yöntemlerindedir. Talmud ve Tevrat'ta Raşitizm, göz-diş hastalıkları, kol-bacak yaralanmaları, skorbüt*, cüzzam, veba, iltihap, sarılık gibi hastalıklardan bahsedilse de klinik gözleme yönelik bilgi yer almaz. Hekimlerin Levithes'in rahip kabilesinden seçildiği, görme yeteneklerinde bozukluk varsa mesleğini icra etmesine ve hekimin muayenesini karanlıkta, bulutlu günlerde ve az ışıklı ortamlarda yapamayacağı

²¹ Yehuda Krallığı. (t.y.). Yehuda Krallığı wiki içinde 2. Ocak 2019 tarihinde <http://www.wikizero.biz/index.php?q=aHR0cHM6Ly90ci53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvWWVodWRhX0tyYWxsJUM0JU1xJUM0JTIGJUM0JU1x>; wikipedia adresinden erişildi.

belirtmiştir (Erdemir, 2015, s. 152-159). Ayrıca Talmud'ta Kral Hezekiah (M.Ö. 715-686) döneminde bir tıp kitabının hazırlanmasının ertelendiği ve ayrıntılı bir farmakoloji kitabının kaybolduğunu ifade edilmiştir. Dönem kaynaklarından Plinius tıp kitabını Kral Mitridates'e adanmış olan Yahudi hekim *Zekeriya*'dan ve M.S. I. yüzyılda *Rabbi Ishmael* adlı bir hekimin ölü bir hayat kadını üzerinde gerçekleştirdiği disseksiyondan*²² söz eder (Veltri, 2015, s. 234, 237,-240). Büyük Basileios'un kişisel hekiminin Yahudi Ephraim olduğu da dile getirilmiştir (Erdemir, 2015, s. 159).

Yakın Doğu ve Akdeniz çevresi için M.Ö. 3000'den M.Ö. V. yüzyıla kadar tıp, deneysel yöntemlerle edinilen sınırlı bilgi ve inanışlar üzerine temellenmiş, ulvi güçlerle iletişim kurduğuna inanılan rahipler ve büyücüler hekim olarak görülmüştür²³. Hastalıkların sebebi olarak görülen Tanrılara, Tanrıçalara veya yarı-kutsal rahiplere adanan mabetlerde, heykellerde ve kutsal sembol içeren objelerde şifa arama inanışı ve görünmez güçler etrafında biçimlenen bir şifa kültü gelişmiştir. Mistik yollarla edindikleri bilgilerle hekimler amulet, dua, adak ile tedavi etmeye çalışmışlar, ayrıca bitkisel, hayvansal ve mineral kaynaklı ilaçlar geliştirmişlerdir. Tıp anlayışına yönelik rasyonel bir sistem izlenmemiş, dönemin inanışları etrafında uygulamalar belirmiştir. Bununla birlikte sünnet, disseksiyon, trepanasyon*²⁴ gibi cerrahi işlemler gerçekleştirilmiş, bazı anatomik bulgulara ulaşılmıştır. Bu dönemde hekimlerin yasalarla yapıp, yapamayabilecekleri düzenlenmiş olması ve hekimlik eğitiminin belli koşullarda gerçekleşmesinin yanı sıra hekimler toplumda kutsal güçlerden aldıkları uhrevi bir destek ile kutsal sayılmıştır. Mezopotamya, Eski Mısır, Eski İsrail ile örneklendiren ilkçağ toplumlarının tıp anlayışı bazı farklılıklarla benzerlikler ve süreklilik gösterir ancak hekim her toplumda hastalıkları anlamaya ve iyileştirmeye çalışmış kişileri tanımlar. Hekim Mezopotamya'da *Asû*, Mısır'da *Swnw*, Eski İsrail'de *rofe* (רופא), Hitit'de *Lu A.ZÚ* olarak tanımlanır (Baykan, 2009, s. 4)²⁵.

²² Doku ya da organları ayırma, ortaya çıkarma, parçalara ayırmak için kesmek. Bitki, hayvan ve insanların iç yapısını incelemek için parçalara ayırmak anlamına gelir (Uzel, 2000).

²³ Mezopotamya ve Mısır uygarlıkları ile aynı dönemlerde gelişmiş Çin, Hint tıbbi incelenen tarih aralığında henüz söz konusu coğrafya ile doğrudan etkileşim halinde olmadığı; Hitit ve eski İran tıbbi Bizans hekimlerini doğrudan etkilemediği için kapsam dışı tutulmuştur.

²⁴ Kafatası kemiğinin sivri, sert cisimle delinmesi

²⁵ Ayrıca Çin'de *Yang Yi*, Hintlilerde *Vaidiya* olarak adlandırılır (Baykan, 2009, s. 4).

Ön Asya ve Yakın Doğu coğrafyasında kurulmuş toplumlarda konuşulan dillerde ‘hekim’ aynı kökten gelir ve aynı anlamı taşır (Uzel, 1995, s. 6; Baykan, 2009, s. 4; Bayat, 2016, s. 18). Aramca/Süryanca bilge, bilme işini yapan, bilgili anlamına gelen *χkm* (ܫܟܡ) kelimesinden türeyen hekim, tabip, doktor, nefsi ve bedeni tedavi eden tıp bilgisini icra eden, işini iyi bilen, hastasını iyileştiren kişiye denir (Toparlı ve ark., 2005, s. 874; Çobanoğlu, 2007, s. 7-9; Bayat, 2016, s.18-19).

“Arapça hkm kökünden gelen hakīm (حكيم), hikmet sahibi, bilge, tabip anlamlarına gelir. Aramca/Süryanca aynı anlama gelen χaktīm (ܫܟܝܡ) sözcüğünden türemiştir. Bu sözcük bilme anlamına gelen Aramca/Süryanca χkm (ܫܟܡ) kelimesinden türemiştir. Hekimlik mesleği ve ilmi anlamına gelen tīb (طب) kelimesinin kökü tabbe işin ehli olma, bir işte usta olma, bir işin ilmini bilen kimse, alim anlamlarını taşır. Arapça tīb kökünden gelen tīb (طب) bilgi, ilim anlamına gelen Aramca/Süryanca tībā)ܫܒܐ kelimesinden türemiştir. Hint-Avrupa dillerinde hekim medicina, medicus, medicine kelimeleriyle karşılık bulur. Kelimelerin kökü med, ölçmek, ölçülü olmak demektir. Modern Avrupa dillerine Latince’den geçen doctor kelimesi ise bilgin, alim anlamına gelir. Klasik Yunancada iyileştirmek anlamında olan iasthai (ἰάσθαι) kelimesinden türeyen iatros (ἰατρός) hekim, doktor kelimesini karşılar (Touwaide, 2007, s. 146-157; Bayat, 2016, s. 18)”²⁶.

²⁶ *Iatrosophia* (ἰατροσόφια)* hekimlik bilgisine sahip kişiyi ifade ederken yüzyıllar içinde anlamını değiştirmiştir. Bu kelimenin etimolojik gelişimi bkz. (Touwaide, 2007, s. 149-157; Bennett, 2017, s.92-93). Bizanslı Hekimler başlıklı bölümde *iatrosophia* (ἰατροσόφια) ve benzer anlamlı *therapeutikai iatreiaiya* (θεραπευτικαὶ ἰατρῆαι)* değinilecektir.

1.2. ANTİK YUNAN VE ROMA DÖNEMİ'NDE TIP VE HEKİMLİK

Tıp tarihi ve hekimlik gelişiminin en önemli dönemini Antik Yunan medeniyetindeki gelişmeler belirler. Özellikle Eski Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarına temellenen Yunan tıp anlayışı XIX. yüzyılın başlangıcına kadar tıp tarihinin esaslarını oluşturmuştur. (Burnham, 2017, s. 19, 25; Çobanoğlu, 2007, s. 9; Sarı, ve diğerleri, 2007, s. 32-33). M.Ö. IX. yüzyılda başlayan ve Akdeniz çevresinde yüzyıllarca etkisini sürdüren Antik Yunan tıbbı çeşitli dönemlerle incelenir²⁷.

Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarındaki tıp algısını miras alan Antik Yunan tıbbının ilk dönemi (M.Ö. IX.-M.Ö. V) **mitolojik dönem** olarak adlandırılır ve mitolojik tanrı **Asklepios** ile temsil edilir. Homeros'un M.Ö. VIII-VII. yüzyıllarda yazıya döktüğü düşünülen epik destan İlyada'da bahsedilen Asklepios mitolojik bir tanrıdır. Tanrı Apollon'un ölümlü Koronis'in yarı-tanrı oğlu Asklepios tıp, sağlık ve şifa tanrısı olarak kabul edilir (Cömert, 1999, s.58; Panagiotidou, 2016, s. 6). Hekimliğin sanat olarak görüldüğü ve insanüstü bir edim olduğu mitolojik dönemde hekimlik sanatı aileden öğrenilir. Ancak Asklepios'un şifalandırma gücünü ve hekimliği Yunan mitolojisinin en önemli *kentauru** kabul edilen, bilge Chiron'dan (Kheiron) aldığına inanılır (Bayat, 2016, s. 102-104). Chiron'un öğrettiği hekimlik bilgisi ile Asklepios iyileştirme ve ölü diriltme gibi mucizevi öykülerin kahramanı olmuştur. Zeus, Asklepios'un ölümleri diriltmesinden rahatsız olarak Asklepios'u öldürmüştür (Panagiotidou, 2016, s. 6). Asklepios hekimlik sanatı devam ettirebilmeleri için çocukları Meditrina, Hygeai ve Panacea'ya aktarmış ve onlara mucizevi şifalandırma gücü vermiştir²⁸. *Meditrina* tıp, *hygeai*, hijyen, *panacea* şifa

²⁷ Antik Yunan tıbbının dönemleri konusunda farklı görüşler vardır. Bazı araştırmacılar, mitolojik, filozof hekimler, (Hipokratik anlayışa dayalı) bilimsel olmak üzere üç dönemde inceler. (Uzel, 2000, s.4-5; Sarı ve ark., 2007, s.34-36; Çobanoğlu, 2007, s.8; Tuna, 2015, s. 6-9; Bayat, 2016, s. 100-101; Harrison, 2019, s. 14;). Kimi araştırmacılar ise M.Ö. IX. yüzyıldan M.Ö. V. yüzyıla kadar süren mitolojik dönem ve Hipokrat'la başlayan bilimsel dönem olarak ikiye ayırır (Erdemir, 2015, s. 174). Tıp aletleri üzerine çalışmalar yapan Baykan tüm kültürleri kapsayan, Eski Çağ tıbbını daha genel bir çerçeveden deneyimsel, mistik, felsefi ve bilimsel olarak dört bölüme ayırır (Baykan, 2009, s. 3-6) Gourevitch ise tıp ve felsefe tarihi açısından mitolojik dönemden sonrasını dogmatik, ampirik, metodik, pneumatik ve anonim öğreti olarak beş alt başlıkla inceler. Bu öğretiler hekimlerin uygulamalarında takip ettikleri filozofların düşünceleriyle temsil edilir (Gourevitch, 1998, s. 120-138).

²⁸ Bilinen diğer çocukları İaso, Aceso, Aglea, Makhaon, Telesphore, Hippocan ve Podaleiros'tur (Nur Gökçe ve Doğan, 1998, s. 517; Yıldırım, 2005; Tuna, 2015, s. 6-9; Akar Tanrıver, 2017, s. 117-130; Karagöz, 2018, s.83-85).

ve sağlık anlamına gelmektedir (Sarı ve ark., 2007, s.17; Panagiotidou, 2016, s. 6; Özdemir, 2017).

Asklepios sanat tarihinde yer almış çok sayıda esere konu olmuştur (Fig. 7). Zaman zaman tek başına, bazı eserlerde de çocuklarıyla birlikte kalabalık bir bir kompozisyon içinde resmedilir (Fig. 8). Tasvirlerinde sıklıkla atribüsü yılanın sarılı olduğu bir asayı ya da gümüş bir kap tutarken, gür sakallı yaşlı biri olarak temsil edilir. Asa hastalara yardım etmek için uzun yollar kat eden hekimlerin yorulduklarında dayandıkları bir nesne olarak ve gümüş kap da içine zehir bulunduğu kabın kararmasını sağlayan bir metal olarak tıp ve hekimlikle ilişkilendirilmiştir (Wilcox, 2005, s.673-675). Yılan ise sembolizm spektrumu oldukça geniş bir imgedir. Tarih boyunca çeşitli kültürlerde ve çağlarda farklı anlamlar yüklenmiştir. Hem öldürücü bir zehir üretebilmesi hem de bu zehrin tedavide panzehir olarak kullanılıp, şifalandırmasından ötürü hem hastalık hem de sağlıkla ilişkilendirilmiştir (Ateş, 2002, s. 145-158). Ayrıca yılanın derisini mevsim döngülerinde değiştirebilme özelliği ile ölü olanın dirilip, yenilenmesini simgeler²⁹.

Asklepios'un mucizevi iyileştirme öyküleri etrafında bir kült oluşmuş ve adına şifa tapınakları kurulmuştur. Asklepios'un doğduğu yer *Epidarius*³⁰ başta olmak üzere Trika (Titan), Korint, Rodos, İstanköy (Kos), Atina ve Bergama (Pergamon)'da yer aldığı bilinen bu şifa tapınaklarına *asklepion** adı verilir (Eyice, 1958, s. 578; Özdemir, 2017)³¹. Helenistik dönemde üç yüzden fazla *asklepion* mabedine (Fig. 9) rastlanır (Beck, 2005).

²⁹ Asaya sarılı yılanın bilinen en eski örneği Sümer şifa tanrılarından hayat ağacının beyi Nin.giş.zida'ya atfedilir (Fig.6).

³⁰ Antik Yunanistan'da, Saronic Körfezi'ndeki Argolid Yarımadası'nda yer alan şehir

³¹ Asklepieion, Asklepion ya da Epidarius şifahanesi olarak adlandırılır.

Fig. 7. Asklepios, mermer heykel, II. yüzyıl, Antalya Arkeoloji Müzesi, Antalya, (Göymen, Eylül 2018)

Fig. 8. Asklepios (solda) ve kızı Hygeia, fildişi diptik, IV. yüzyıl, (y. 31.4 cm), Ulusal Arkeoloji Müzesi, Atina, (Kornbluth, G, 2010, <https://www.cafleurebon.com/wp-content/uploads/2011/11/Asklepios-and-hygeia.jpg>, Erişim tarihi: 2 Mayıs 2018)

Asklepionlarda çalışan hekimler rahip-hekim olarak görülür, *asklepiad** olarak adlandırılırdı. Bu şifahaneler hastaların iyileştirilmeye çalışıldığı bir tür hastane gibi çalışırdı, tedavi merkezi olarak işler ve aynı zamanda hekimlik eğitiminin verildiği yerlerdi. Asklepiona gelip, iyileşemeyen ve vefat eden kişinin şifahaneye uğursuzluk getireceğine inanıldığı için amansız hastalar şifahanelere kabul edilmezdi. Kutsal

yerlerde ölüm ve doğumun yapılmaması gerektiğine dair inaniştan ötürü doğumda bu tapınaklar da gerçekleştirilmezdi (Hart, 2000, s. 12-13; Erdemir, 2015, s. 180-181; Özdemir, 2017).

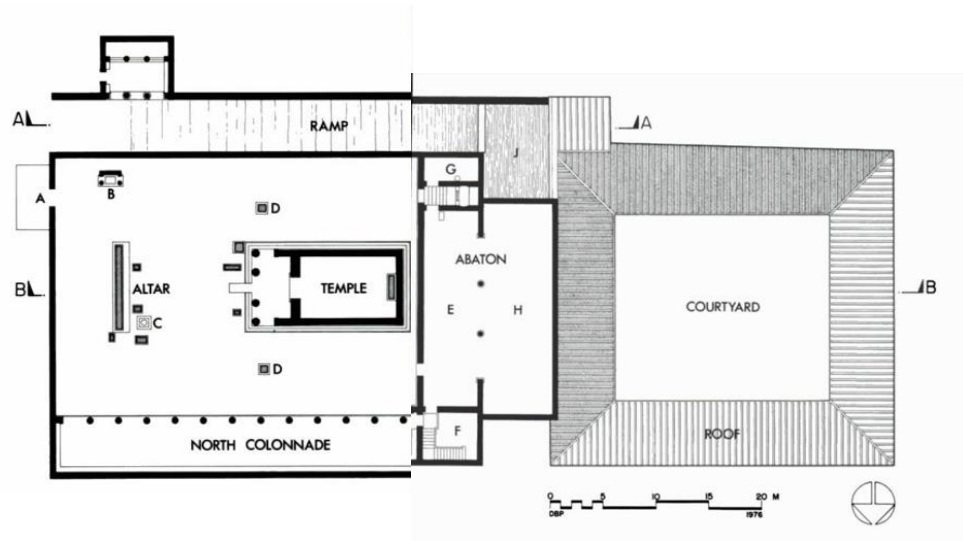

Fig. 9. Korint şehri Lerna Askleion planı, (Lang, 1977, s. 16-17).

Asklepionlar da başlıca tedavi yöntemleri şunlardır: kafatası delme (*trepanasyon*), sünnet, hadım etme (*kastrasyon*) gibi cerrahi operasyonlar, ilaç veya şifalı ot kullanımı, *helioterapi* (güneşle tedavi), *hydroterapi* (şifalı sularla temizlenme), *teatroterapi* (tiyatro ile tedavi), *teoterapi* (dua terapisi), *jimnoterapi* (egzersiz), zehri alınmış yılanların hastayı sokmasıyla gerçekleşen şok tedavisi, açlık-susuzluk kürleri, çeşitli organ ya da Asklepios heykelciklerini adak olarak sunma kremlerle yağlanma, su ve çamur banyoları, masajlar, müzik terapisi, telkin, fizyoterapi (Strohmaier, 1998, s. 139-170; Risse, 1999, s. 33-39; Hart, 2000; Sarı, ve ark., 2007, Baykan, 2009, s. 5-6; s. 33-34; Bayat, 2016, s. 104; Porter, 2016, s. 21; Özdemir, 2017) ³². Bunların dışında Asklepios kültünün yayılmasında etkili olan ve asklepionlara özgü görülen tedavi yöntemi inkübasyon/ rüyaya yatma idi. İnkübasyon kelimesi tıp literatüründe hastalık etkeninin vücuda girişiyle hastalık belirtilerinin ortaya çıkışı arasındaki süreçte patojen mikroorganizmanın gelişimini ve kuluçkayı ifade eder. Ancak Antik Yunan ve Helenistik dönemlerde farklı anlamda kullanılmıştır. Kelime Klasik Yunanca'da yatmak, uyumak, kuluçkaya yatmak anlamına gelen *enkathévdein** (ἐγκαθόδειν) ve Latince *incubatio*dan türer. Antik

³² Kırık-çıkık tedavisi haricinde ilkçağlardan itibaren yapılan trepanasyon inaniş temelli, sünnet ve hadım cerrahi işlemler de dinsel amaçlıdır (Baykan, 2010, s. 6-7)

dönemde kelime şifa tapınaklarında geceyi tapınakta geçiren hastanın uyku sırasında iyileşmesini anlatır. İnkübasyon rüyaya yatma geceyi şifahanede geçiren hastanın uyku sırasında iyileşmesini ifade eder. Bu tedavi uygulamasında *asklepiad* rüyaya yatacak kişiyi hazırlardır. Bu ritüel hastanın mabede adaklarını sunmasıyla başlar (Fig. 10). Dua etmesinin ardından gerekli diyet ve temizlik bakımı yapılır, hasta *encoimaterion* adı verilen odaya alınır. Hasta burada geceyi geçirir ve rüyasında açık yönlendirmeler, ilaç ve tavsiyeleri görmeyi beklerdi. Bu rüyalar asklepiadlar tarafından yorumlanır ve gerekli tedavi uygulanırdı (Hart, 2000; Baykan, 2009, s. 5-6; Bayat, 2016, s.103-104; Renberg, 2016, s. 12; Harrison, 2019, s. 5-6).

Asklepionların büyük kısmı günümüzde yıkılmıştır. Günümüze ulaşmış en büyük asklepion Bergama'da (Pergamon) bulunan Asklepios Tapınağı'dır. Burada yapılan arkeolojik kazılar tapınağın M.Ö. IV. yüzyılda yapıldığı, dönemin en önemli sağlık merkezlerinden biri olduğunu ortaya koyar. M.S. II. yüzyılda burada iki yıl kalmış olan hatip Aelius Aristides'in *Hieroi Logoi* (Kutsal Sözler) adlı eseri, tapınağı ve içindeki tedavileri ayrıntılı bir şekilde anlatır (West, 1971, s. 68-70). Hasta olduğu bir dönemde, doktorların müdahalesine rağmen sağlığının kötüleşmesi

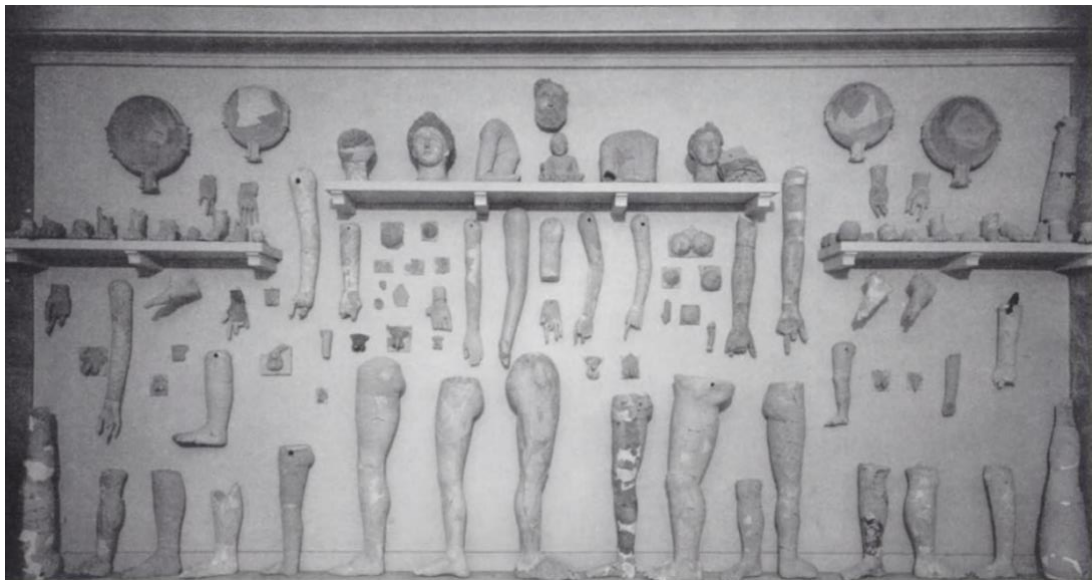

Fig.10. Eski Korint'te bulunan, M.Ö. V. yüzyıla tarihlenen Asklepion tapınağının sunağında bulunan beden parçaları şekilli adaklar, Korint Müzesi, Yunanistan, (Lang, 1977, s.14).

esnasında rüyasında gördüğü Asklepios'un daveti üzerine tapınağa gelen Aristides Kutsal Sözler'de burada kaldığı süre içinde Asklepios'un şifa veren rüyalarını her gün kaleme almaya çalışmış, kendisi bunu yapamayacak kadar hasta iken yanında bulunanlara yazdırmış, iyileştikten sonra Asklepios'a hürmetini ortaya koymak için Smyrna'ya (Bayraklı, İzmir) döndüğünde kitabı tamamlamıştır. Bu açıdan *Hieroi Logoi* M.S. II. yüzyılda yaşamış bir Yunanlının şifa arayışını ve deneyimini ortaya koymakla kalmaz aynı zamanda dönemin tıp anlayışını ve uygulamalarını örnekler (Kaçar, 2008, s. 72-76; Akar Tanrıver, 2017, s. 118-119). Aristides'in *Hieroi Logoi* adlı eserinde hastalıkların ilk aşamalarında profan tedavi yöntemleri uygulayan hekimlere başvurulduğu, hastalık amansız bir aşamaya ulaştığında Asklepios'tan medet umulduğu anlaşılmaktadır.

Asklepios ve çocuklarının tasvirleri bulunan sikkelerden, arkeolojik buluntulardan, (Fig.11), cerrahi aletler ya da adaklar üzerindeki yazıtlardan ve dönem kaynaklarından anlaşıldığı üzere Asklepios kültü, mitolojik dönemini örnekleyen tıp anlayışı Roma İmparatorluk Dönemi boyunca yaygın bir şekilde devam etmiştir (Akar Tanrıver, 2017, s. 123). Ancak Asklepios kültürüyle aynı dönemde tıbbı farklı yaklaşımlar getirilmiştir.

Fig.11. Arka yüzünde Asklepios tasviri bulunan bronz sikke, İzmir (Smyrna), M.S. 175-177 (Akar Tanrıver, 2017, s.121).

Özellikle maddenin temel yapıtaşı olarak atomun önerilmesinin ardından, insan bedeninin nasıl işlediğine dair doğa felsefecilerinin öğretileri gelişir ve araştırma ve analiz yöntemleri kullanılmaya başlanır. Çeşitli felsefi yaklaşımlarla sağlığın ve bedenin ele alındığı bu dönem **filozof hekimler dönemi** olarak adlandırılır ve ardından gelen

İskenderiye dönemi dogmatik, ampirik, metodik, *pneumatik** ve anonim öğreti olarak beş alt başlıkla incelenir (Gourevitch, 1998, s. 104-138)³³.

Filozof hekimler döneminin en önemli temsilcisi tıbbın kurucusu olarak tanımlanan **Hippokrates**'tir (Chadwick, 1993, s. 27; Uzel, 2000, s. 13; Gourtevitich, 1998, s. 104-107). M.Ö. 460-370 yıllarında Kos adasında yaşamış olan Hippokrates tıp biliminin bir sanat olduğunu savunmuş ve bu sanatı icra edecek olanları belli bir yemin etrafında toplayarak bu göreve bağlılık andını modern tıbbın mirası olarak bırakmıştır. Günümüzde tıp fakültelerinde doktorluk yapabilmek için ant metni Hipokrat Yemini olarak anılır ve Hippokrates'e atfedilir (Fig.12)³⁴. Hippokrates'e atfedilen andın tam metni şöyledir:

“Hekim Apollo, Aesculapius, Hygia, Panacea adına and içerim ve tüm tanrı ile tanrıçaları tanık tutarım ki, bu yemini kendi yetenek ve hükmümle yerine getireceğim. Bana bu sanatı öğreteni babam gibi tutacağım. Onun dostu olacağım ve maddiyatını onunla paylaşacağım. Onun çocuklarını kardeşim bileceğim. İstedikleri takdirde bu sanatı onlara karşılıksız öğreteceğim Tıbbi bilgilerimi yalnızca çocuklarım, hocamın çocukları ve bu mesleğe girip kurallarını kabul etmiş olanlarla paylaşacağım. Yetenek ve hükmüm doğrultusunda hastalarımın iyiliği ve yararı için diyet uygulayacağım ve kimseye zarar vermeyeceğim. Ne ölümcül ilaç isteyene böyle bir amaçlı ilaç vereceğim ne de ölümüne neden olacak bir tavsiyede bulunacağım. Bir kadının çocuk düşürmesine

³³ Filozof hekimler dönemi M.Ö. geç V. yüzyıldan itibaren M.Ö. III. Yüzyıla kadar sürede etkin olan tıbbın felsefi yaklaşımlarla anlam getirmeye çalışan hekimlerle temsil edilir. Samoslu Pythagoras (M.Ö. 580- 498), müzik ve matematiğin evrenle uyumlu olduğu felsefesinden hastalıkları tanımlamış, hastalıkların kritik günlerini belirlemiştir. Diyet, egzersiz ve müzik başlıca tedavi yöntemleri olarak uygulanmıştır. Bir diğer filozof hekim Agrigentumlu Empedokles. M.Ö. 504 – 443 yıllarında yaşadığı düşünülen hekim dört element teorisi ile bilinir. Hava, ateş, su ve topraktan oluşan dört elementi, sıcak, kuru, nemli ve soğuk olmak üzere dört temel özelliğiyle, bedende kan (kalp), balgam(beyin), sarı safra (dalak) ve kara safra (karaciğer) gibi dört temel sıvıyı karşılık geldiğini ortaya koymuştur. (Erdemir, 2015, s. 202-209). Hayvanlar üzerinde yaptığı çalışmalarla dolaşım sistemini ve hislerin beyinde belirlendiğini saptayan Krotonlu Alkmaion (M.Ö. 502 - 450) ve tabiatın yapı taşının atom olduğunu ortaya koyan ve nesnelerin organlarla ilişkilerini saptayıp, hastalık seyri hakkında düşüncelerini ifade eden Demokritos (M.Ö. 460 – 365) başlıca filozof hekimler arasında sayılabilir.

³⁴ Dünya Tabipler Birliği Cenevre Bildirgesi güncel hekimlik ant metni:

“Hekimlik mesleğinin bir üyesi olarak; Yaşamımı insanlığın hizmetine adayacağıma, Hastamın sağlığını ve esenliğine her zaman öncelik vereceğime, Hastamın özerkliğine ve onuruna saygı göstereceğime, İnsan yaşamına en üst düzeyde saygı göstereceğime, Görevimle hastam arasına; yaş, hastalık ya da engellilik, inanç, etnik köken, cinsiyet, milliyet, politik düşünce, ırk, cinsel yönelim, toplumsal konum ya da başka herhangi bir özerliliğin girmesine izin vermeyeceğime, Hastamın bana açtığı sırları, yaşamını yitirdikten sonra bile gizli tutacağıma, Mesleğimi vicdanımla, onurumla ve iyi hekimlik ilkelerini gözeterek uygulayacağıma, Hekimlik mesleğinin onurunu ve saygının geleneklerini bütün gücümle koruyup, geliştireceğime, Mesleğimi bana öğretenlere, meslektaşlarıma ve öğrencilerime hak ettiği saygıyı ve minnettarlığı göstereceğime, Tıbbi bilgimi hastaların yararı ve sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi için paylaşacağıma, Hizmeti en yüksek düzeyde sunabilmek için kendi sağlığı, esenliğini ve mesleki yetkinliğini korumaya dikkat edeceğime, Tehdit ediliyor olsam bile, tıbbi bilgimi, insan haklarını ve bireysel özgürlükleri çiğnemek için kullanmayacağıma, Kararlılıkla, özgürce ve onurum üzerine Ant içerim” (Türk Tabipler Birliği, 2019)

yardım etmeyeceğim. Sanat ve hayatımın temizliğini ve kutsiyetini koruyacağım. Mesaneden taş alma müdahalesi yapmayacağım bunu uzmanına bırakacağım. Girdiğim her ev, hastamın iyiliği içindir. Özgür ya da köle olsun hiçbir hastama tacizde bulunmayacağım. Hastama ait bilgileri kimseye açıklamayacağım ve onları sır olarak saklayacağım. Eğer, bu yeminimi tutarsam insanlar arasında her zaman hürmet göreyim, eğer tutmazsam aksine uğrayayım (Aydın, 2004, s. 11)”.

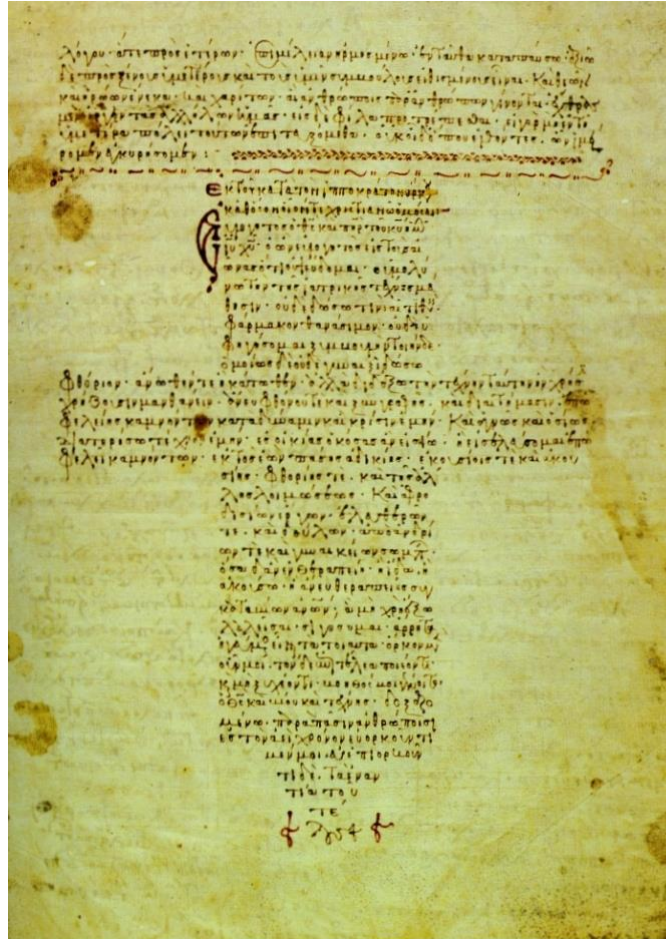

Fig.12. Hipokrat yemini olarak bilinen, haç biçiminde yazılmış metin, XII.yüzyıl Bizans dönemi el yazması, Vatikan Kütüphanesi, Vatikan, (Rutkaw, 2016, s. 26).

Hippokrates'e atfedilen bu ant metninin oluşturulduğu zamanda ve öncesinde çeşitli hekimlik yemin metinleri olduğu bilinmektedir³⁵. Klasik Yunanca dilinde Hipokrat Andı olarak anılan bu metnin ise yazarı ve yazım tarihi kesin olarak bilinmez. Metnin *Samoslu Pythagoras* (M.Ö. 596-500) ve öğrencileri tarafından, Hippokrates'in yaşadığı yüzyıldan

³⁵ Bilinen ilk yazılı hekim andı Eski Mısır'da yaşamış olan hekim İmhotep'e ait olan metindir (İlgili, 2016, s. 137).

bir yüzyıl önce yazılmış olduğu öne sürülmüştür, ancak genel kabul gören görüş en eski ant metninin Hippokrates'in M.Ö. IV. yüzyılda yazdığı düşünülen yukarıdaki metin olduğu yönündedir (İlgili, 2016, s. 137-138).

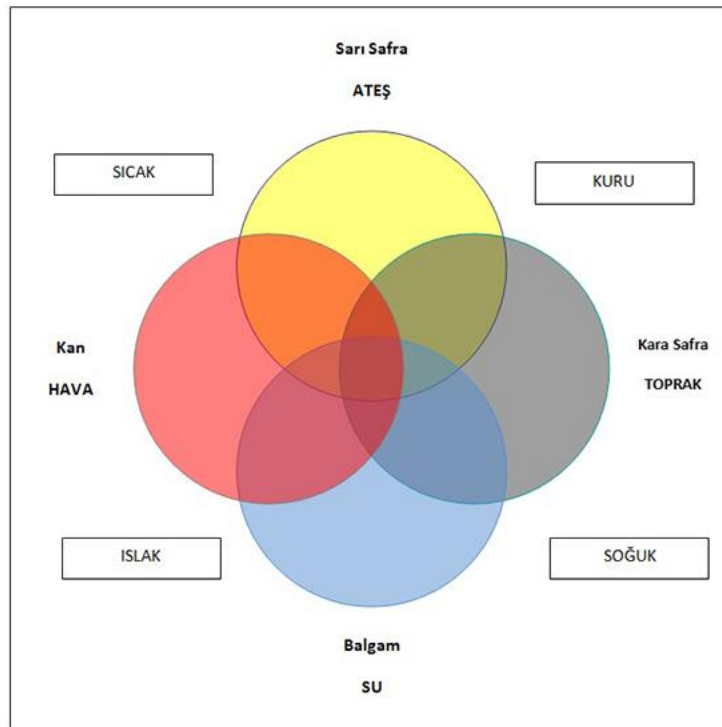

Fig.13. Şema, Hipokrat Teoremini oluşturan beden sıvılarına dayalı 4 tabiat şeması, (Yalçın, Ünal, Pirdal ve Selçuk, 2016).

Hippokrates'in teorileri ölümünden sonra Kos'taki hekimlik okulundaki öğrencileri tarafından derlenmiştir³⁶. Yeniçağın başına kadar tüm Akdeniz ve Yakın Doğu coğrafyasında etkili olan tıp anlayışını belirleyen *Hipokrat teoremidir** (Sarı ve ark., 2007, s. 17). Soyut düşüncelerde ve felsefi anlayışla ele alınan bu teoreme göre, doğada her şey dengelidir, sağlık insanın dört ana vücut salgısı arasındaki dengesizlikten ötürü sekteye uğrar ve hastalık oluşur ve bu dengesizlikten hastalık meydana gelir (Fig.13). Hastalıklar bedende balgam, kan, sarı safra ve kara safra olarak tanımlanan dört tabiatın birinin fazla yoğunlaşmasından kaynaklanır ve bu fazlalığın ortadan kaldırılması ya da zıddının zerk edilmesiyle tedavi edilir. Örneğin, kan fazlalığından kaynaklanan ateş sülüklerle kan çekme yoluyla ya da tavuk veya balık gibi hayvansal gıdaların yenmesiyle

³⁶ XIX. yüzyılın başında Emile Littré *Corpus Hippocraticum* Klasik Yunanca'dan çağdaş Fransızca'ya ilk defa çevrilmiştir (Uzel, 2000, s. 27).

tedavi edilir (Ross, 2015, s. 48). Hipokrat teoremi olarak anılan ve XIX. yüzyıla kadar hastalıkların nedenlerinin açıklanmaya devam ettiği bu teorem aynı zamanda sonraki yüzyıllarda tüm hekimlerin çalışmalarına temel oluşturmuştur (Uzel, 2000, s.13-14).

Corpus Hippocraticum (Hipokrates Külliyyatı) altmışın üzerinde bilimsel tedavi yöntemi içerir. Dahili ve cerrahi tedavileri uygulamak için çok sayıda tıp aleti de tanımlanmıştır. Hekimlerin taşıdığı silindir formda alet kutusu *puxis** (πυξίς ιατρική) (Fig.14); küçük merhem ya da ilaç kapları *kulichnis* (κυγχνίδα)* olarak belirtilmiştir. Tıp aletleri arasında hacamat kapları, neşter tutaçları, *forsepsler**, *flebotomlar**, delgiler, *uterus sondaları**, iğneler, dişçi kerpentenleri, kemik *elebatörleri**, *dilalatörler**, *kraniyoklastlar** sayılabilir (Uzel, 2000, s.27; Bliquez , 2014, s. 23-51).

Fig. 14. Hipokrat Külliyyat'ında belirtilen çeşitli tıp aletlerinin genel görünümü. *Puxis** (πυξίς ιατρική) olarak tanımlanan silindir alet kutuları (en solda), M.S. I-II yüzyıllar (en uzun kateterin uzunluğu 30.35cm.), British Museum, Londra, (Bliquez, 2014, fig. 3).

Hippokrates ile temsil edilen filozof hekimler döneminde hekimler anlayışlarını felsefi bir çerçeveye ile ifade etmişlerdir. Hastalıkların sebebini önceki dönemlerden farklı olarak insan üstü kötücül enerjilere, tanrılara, şeytani güçlere değil, insan anatomisinde görebildikleri anomalilere bağlamışlardır. Oluşturdukları ansiklopediler, kitaplar, teşhis ve tedavi bilgilerini derledikleri külliyyatlar öğrencileri tarafından takip edilmiş ve bu öğrenciler tarafından hastalık ve sağlık daha bilimsel yaklaşımlarla ele alınmıştır. M.Ö.

III. yüzyıldan itibaren **İskenderiye tıp ekolü** olarak ayrılan bu dönem tıp tarihinde bilimsel dönem olarak da tanımlanır. M.Ö. 331'de Büyük İskender tarafından İskenderiye'de kurulan İskenderiye eğitim merkezi dönemin bilimsel gelişmelerinin seyrini belirleyen ve matematik, coğrafya, tıp, müzik, tarih ve tıp alanında en etkili kaynakların üretildiği yer idi. Burada gelişen tıp öğretileri profan tıp tarihinin en önemli çalışmalarını oluşturur, başta Roma İmparatorluğu'nda beliren hekimlerin anlayışları olmak üzere XIX. yüzyıla kadar tıp literatürüne hâkim olmuştur. Dogmatik, ampirik, metodik, pneumatik ve eklektik gibi alt başlıklarla ele alınan bu yaklaşımların farklı temsilcileri vardır (Mirko, 1989, s. 194-205; Gourevitch, 1998, s. 104-138; Atabek ve Görkey, 2005, s. 75-76; Van Der Eijk, 2005).

M.Ö. IV. yüzyılda yaşamış olan *Karystoslu Diokles*'in kurduğu **dogmatik** anlayışta tıbbın doğru bir mantık üzerine kurulmasına ve anlatılmasına önem verilmiş ancak hastalığın mantığının anlaşılması tedaviden daha önemli tutulmuştur (Serdaroğlu, 2002, s. 22) Hipokrates tıbbından yeni bir anatomi ve fizyoloji anlayışına geçiş köprüsü olmuştur. Disseksiyon destekçisi olan hekimlerden Koslu Praksagoras, Philotimos, Atinalı Mensitheos ekonlün temsilcileri arasında sayılabilir (Jackson, 1999, s. 24; Bayat, 2016, s. 118).

Ampirik ekol, M.Ö. II. yüzyılda yaşayan *İskenderiyeli Serapion* tarafından kurulmuştur. Hastalıklarının nedenlerinin araştırılmasının karşısında olan ve görünen sebeplerle uygulanan teşhis ve tedavi yöntemlerini destekleyen ekol, hastalıkların mantığının anlaşılmasından ziyade deneyimleri önceller (Bayat, 2016, s. 118). Disseksiyona karşı olan başlıca temsilcileri disseksiyona karşıdır Koslu Philinos, Tarentumlu Glaukias, Antakyalı Apollonios, Kyreneli Ptolemaios, Tarentumlu Herakleides, İskenderiyeli Zopyros, Kitionlu Apollonios, Napolili Lykos'tur (Serdaroğlu, 2002, s. 27; Basalak, 2012, s. 68; Bayat, 2016, s. 118).

Metodik ekol, M.Ö. 123-43 yılları arasında Laodikeia'da yaşamış olan Themison tarafından kurulmuştur. Themison hastalığın nedenleriyle ilgilenmemiş, hastalıkların ortak noktalarını belirlemeye odaklanmıştır. Hipokratik teoremin de karşısında olan metodik hekimler ortak noktalardan hareketle oluşturdukları yöntemlerle tedaviye yönelmiştir. Themison'a ek olarak Apamealı Demetrios, Trallesli Thessalus ve Bithynialı

Asklepiades de metodist hekimler arasında sayılır (Jackson, 1999, s. 24; Cumston, 2008, s. 134-137; Bayat, 2016, s. 118).

M.S. II. yüzyılın sonu ve III. yüzyılın başında yaşamış olan hekim Attalialı Athenaeus'un kurduğu **Pneumatik (Pnömatik)*** ekol bedende dolaşan soluk, hava anlamına gelen *pneumayı* insan varlığı için temel yaşam kaynağı olarak görür ve hastalıkların sebebini Hipokratik teoremle açıklar (Sarı ve ark., 2007, s. 17).

Eklektik ekol yukarıdaki ekollerden yararlanarak kendi teoremlerini ve uygulama yöntemlerini oluşturan hekimler için kullanılır. Eklektik ekol temsilcileri Bizans tıp anlayışında orta Bizans dönemine kadar etkili olmuştur. Başlıca temsilcileri oluşturdukları tıp literatüründe Hippokrates'in görüşleri üzerine temellenen İskenderiye tıp ekollerini kullanmıştır.

M.Ö. 25- M.S. 50 yılları arasında yaşadığı tahmin edilen yazar olan ve metin derlemeleri yapan **Aulus Cornelius Celsus** İmparator Tiberius (M.S. 14-37) döneminde yazdığı tıp ansiklopedisi *De Medicina*'nın günümüze bir cildi ulaşmıştır (Uzel, 2000, s. 23; Basalak, 2012, s. 26-27)³⁷. Dili Latince olmakla birlikte eserin Klasik Yunanca yazılmış bir tıp eseri olduğuna dair görüşler vardır (Basalak, 2012, s. 21). Orijinalinin sekiz bölümden oluştuğu düşünülen kitabın olası başlıkları tıp tarihi, genel patoloji, özel hastalıklar, vücudun kısımları, farmakoloji, cerrahi ve ortopedidir. (Gourevitch, 1998, s. 122-123; Risse, 1999, s. 51-53; Uzel, 2000, s.21-23). Dönemin Romalı halkının diyeti, döneminin ekonomisinin ana unsuru olan çiftçilik ile ilgili yaralanmalar, farmakoloji, katarakt, mesane taşlarının tedavileri anlatılır. Bunların dışında kıl forsepsi, diş çıkarma forsepsi gibi farklı türde forsepsleri tanımlamış, cerrahi tıp aletlerini ayrıntılı anlatmıştır (Bliquez, 2014, s. 6-7, 20-22).

³⁷ Hümanizm etkisiyle Batıda çevrilen Antik Yunanca ve Latince tıp eserlerinden ilkidir. Bartholomaeus Fontius tarafından XV. yüzyılın üçüncü çeyreğinde basılmıştır (Basalak, 2012, s. 26-27).

"De Medicina, ilk olarak 1426 yılında Siena'da Papa Nicholas V tarafından bulunmuştur.

Eser, 1478'de Floransa'da basılmış olup XV. yüzyılın ilk basılan kitaplarından biridir. Bu tarihten sonra De Medicina sıklıkla basılmış ve bir ders kitabı olarak büyük bir otorite kazanmıştır. Eserden yapılmış edisyonlar çeşitli elyazmalarından yararlanılarak hazırlanmıştır. Başlıca elyazmaları şunlardır: F, Codex Florentinus, Laurentian Kütüphanesi, 73, 1. (IX. yüzyıl); V, Codex Romanus, Vatikan Kütüphanesi, 5951. (IX. yüzyıl); P, Codex Parisinus, Paris Ulusal Kütüphanesi, 7928. (X. yüzyıl) ; J, Codex Florentinus, Laurentian Kütüphanesi 73, 7, (XV. yüzyıl). Bu elyazması Nicolao Niccoli tarafından şimdi artık mevcut olmayan çok eski bir nüshadan kopya edilmiştir" (Basalak, 2012, s. 26-27).

M.S. 14 ile 54 yılları arasında Roma’da yaşadığı düşünölen hekim **Scribonius Largus** İmparator Claudius’un (M.Ö. 10- M.S. 54) sarayında doktorluk yapmıştır. İmparator Claudius’a M.S. 43 yılında Britanya seferinde eşlik ettiği bilinir. Geç Roma döneminin ampirik hekimlerinden biri olarak anılmasının yanı sıra farmakolojik reçetelerden oluşan kitabı *Compositiones Medicamentorum* 271 farklı ilaç ve reçetenin hazırlanış şekilleri ve uygulama yöntemlerini içerir (Gourevitch, 1998, s. 121; Uzel, 2000, s. 23)³⁸. Tarihte ilk defa başağrısı olan hastalarına elektrik üreten torpedo balığını kullanarak bilinen ilk *elektro-konvulsif** terapinin arketipini uygulaması ile yer edinmiştir (Kellaway, 1946, s. 112-137)³⁹.

Tarsus yakınlarında Anazarbos’ta doğmuş ve M.S. 40 – 90 yılları arasında yaşayan **Pedanius Dioskurides** Roma ordusu cerrahi hekimlerindendir (Uzel, 2000, s.23; Cilliers, 2006, s. 38). Ordu ile birlikte yaptığı seyahatler sırasında İtalya, İspanya ve Kuzey Afrika’yı görmüş, gezilerinde topladığı bitkilerin tıbbi değerlerini ve kullanımlarını gösterdiği 64-70 yılları arasında tamamladığı *Peri Hyles Iatrikes* adlı 800 bölümden oluşan farmakolojik bir ansiklopedi hazırlamıştır (Riddle, 1985, s. 14-15; Bayat, 2016, s. 136-137). Yunanca yazılmış olan kitap ilk önce Latinceye çevrilmiştir⁴⁰. *De Materia Medica*’nın her bölümü iki kısımdan oluşur. Bitkileri tanımlayıcı olan birinci bölümde maddelerin nerede bulunduğu, çeşitleri, muadilleri ile bilgi verir. İkinci kısım, maddenin tedavi edici özelliklerine, nerede yararlı olabileceğini değinir (Riddle, 1985, s. 14-15). Yaralanmalar, çeşitli hastalıklar için verdiği ilaçlar dışında tıp dışında kalan konulardan saç boyama, epilasyon, cildin canlandırılması, sarhoşluğun etkilerinin giderilmesi, nefesin kötü kokusunu hafifletme, afrodisyaklar gibi konularla ilgili bilgi verir (Uzel, 2000, s.23). Eserin metninde dönemin diğeri Yunan hekimlerinden farklı olarak sadece medikal bilgi verir, inanışlara değinmeden oluşturduğu bilimsel dili ve geniş

³⁸ Kitap sırasıyla 1528, 1655, 1786 ve 1887 yıllarında Avrupa’daki farklı şehirlerde çevrilmiş ve çoğaltılmıştır (Uzel, 2000, s. 23).

³⁹ Vatoz sınıfından torpediniformes olarak bilinen torpedo balıkları uyuşturangiller olarak adlandırılır ve bir tehditle karşılaştıklarında tehdit eden unsura 200 voltluk şok uygulayabildikleri kaydedilmiştir (Tsoucalas G, Lymperi, Gennimata, & Androutsos, 2014, s. 65-67).

⁴⁰ Arapça dilinde çevirisi olan *Kitâbü’l-Haşâşîş Fi’t-Tıb* için bkz. (Coşkun, Yasin, & Efendi, 2013).

kapsamından ötürü yüzyıllar boyunca Akdeniz, Anadolu ve Yakın Doğu coğrafyasında farklı kültürler tarafından kopyalanmıştır (McCabe, 2009, s. 273-274). Özellikle Bizans kütüphanelerinde ve İslam dünyasında geniş yer bulmuş Dioskurides'in *Materia Medica*'sı en çok kopyalanan eser olmuştur (Fig.15-16). Eserin bilinen en eski resimli yazması 512 yılından kısa bir süre sonra Konstantinopolis'te (Fig.16) Iuliana Anicia'ya sunulmak üzere hazırlanmıştır (Eyice, 1958, s. 658-60; Daxecker, 2002, s. 151-154) ⁴¹.

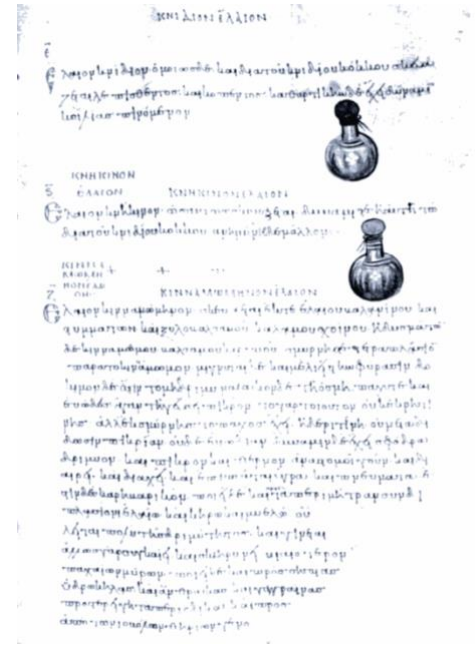
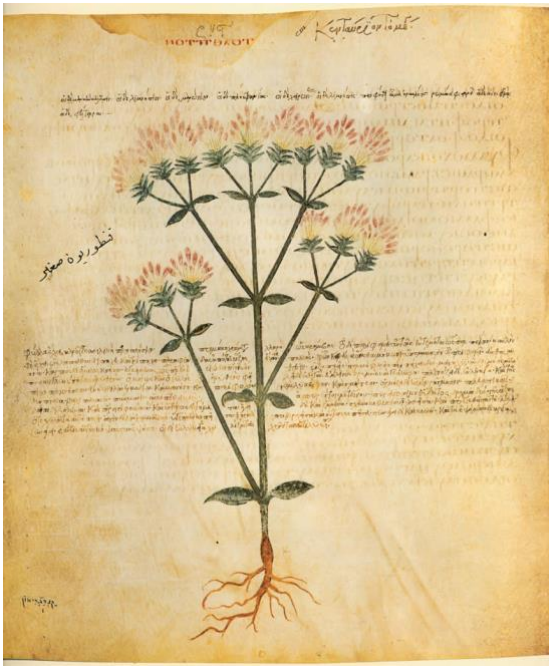

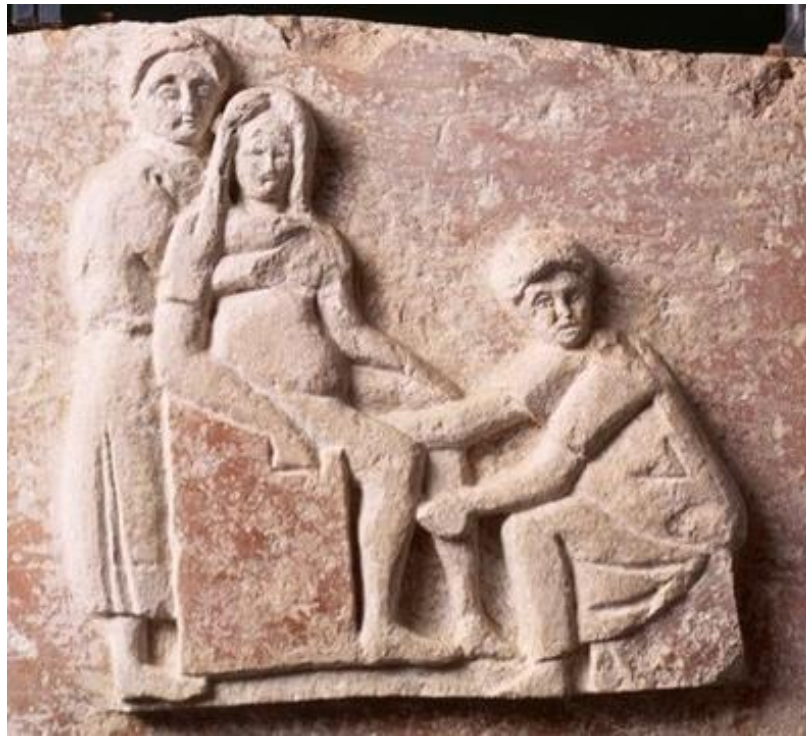
Fig. 15. (solda) Viyana Dioskurides'i olarak anılan minyatürlü el yazmasında yaralarda kullanılan Kentaureion (*Erythraea centaurium*) bitkisi, VI. yüzyıl, *Materia Medica*, *Codex Vindobonensis Medicus Graecus*, (<http://exhibits.hsl.virginia.edu/hist-images/herbs/kentaureion.jpg> Erişim Tarihi: 5 Haziran 2018)

Fig. 16. Dioskurides, *De Materia Medica*, X. yüzyıl, zencefil ile bilgi veren ve ilaç şişelerinin gösterildiği sayfa, M.654, fol. 229r, Pierpont Morgan Kütüphanesi, New York (McCabe, 2009, s. 279)

Ephesolu Soranus M.S. 98- 138 yılları arasında yaşayan bilinen ilk doğum, kadın hastalıkları ve çocuk hekimidir (Fig. 17). İskenderiye'de tıp eğitimini almış olan hekim İmparator Hadrianus (117-138) döneminde Roma'da uzmanlığı kadın-doğum ve pediatri alanlarında çalışmıştır (Bayat, 2016, s. 136). Günümüze çok azı orijinal dili Yunanca

⁴¹ Iuliana Anicia Kodeksi, (*Codex Vindobonensis Medicus Graecus*) Viyana Sanat Müzesi'nde yer aldığı için *Viyana Dioskurides'i* olarak da adlandırılır (Eyice, 1958, s. 658).

olarak gelmiş olan yirmi eserinin Soranus Roma’da bulunduğu dönemde Yunanca bilmeyen ebeler için Latince’ye çevrildiği düşünülmektedir (Keser & Kurt, 2014, s. 94-95). En önemli eseri *Gynaecia* (Jinekoloji) adlı dört bölümden oluşan kitabıdır. Eserinde kadın hastalıkları, uterus ve vajina anatomisi, embriyoloji, yenidoğan bakımı hakkında bilgiler sunmasının yanı sıra bakirelikten, gebeliğin belirtilerinden ve sorunlarından, olası düşük ihtimallerinden, yenidoğan bakımından ve gebelik durumlarında cerrahi işlem gerektirebilecek rahim hastalıklarından bahsetmiştir (Temkin, 1991, s. 4-5). Bu kitabın olasılıkla doğum cerrahisi ile ilgili olan bir bölümü kayıptır (Kurt & Keser, 2014, s. 94).

Fot.17. Ebe Scribona Attice'nin asistanı ile bir kadına sandalyede doğum yaptırmasını gösteren terrakota rölyef, M.S. II. yüzyıl, Ostianze Müzesi, Ostia (Jackson, 1999, s. 94).

Ebelerin ve süt annelerinin sahip olması gereken özelliklerinden bahseden Soranus aynı zamanda jinekoloji alanıyla ilgili spekulum*, uterus sondası, embriyo çengeli, doğum forsepsi gibi tıp aletlerini ve nasıl kullanılması gerektiğini de anlatmıştır (Uzel, 2000, s. 22) ⁴².

⁴² Süt anneler, Latince *nutrix* olarak adlandırılır. Bebeğin emzirilme dönemi boyunca para karşılığı sütünü veren *nutrix*lerin bebeği emzirebileceği belirtilmiştir (Jackson, 1999, s. 92-96).

Kappadokialı Areteaus M.S. 80 – 135 yılları arasında yaşamıştır. Akut ve Kronik Hastalıklar üzerine sekiz ciltten oluşan eserinin ilk ciltleri (*De causis et signis acutorum et diutumorum morborum*) klinik tıbbı, diğerleri (*De curatione acutorum et diutumorum morborum*) tedavi yöntemlerine ayrılmıştır (Uzel, 2000, s.22). Tıp anlayışına göre tüm canlıların vücudu pneuma ile doludur ve kan, öd, mukoza, lenf salgıları arasındaki dengesizlik pneumayı etkiler. Migren, diyabet, astım, tüberküloz, göğüs zarı iltihabı, bipolarizm, çölyak, gut, sara değişik kökenli felçler, beyin ve omurilik felci hastalıklarının ayrımını yapıp, doğru bir şekilde tanımlayan ilk hekimdir (Tekiner, 2015, s. 508-512).

M.S. 110 – 180 yılları arasında yaşadığı düşünülen **Ephesolu Rufus** İskenderiye tıp okulunda eğitim görmüştür (Nutton, 2008, s. 139). Roma'da da bulunduğu yönelik kesin olmayan bilgiler vardır. Günümüze ulaşan 20 eseri XVIII. yüzyılda Avrupa dillerine çevrilmiş, XIX. yüzyılda toplu bir şekilde yayımlanmıştır (Uzel, 2000, s. 22; Bayat, 2016, s. 206-207). İçlerinden *Basit Anatomi Kitapçığı* (*De Partibus Corpis Humani*) adlı eser anatomiye adanan bir bugüne kadar anatomi terminolojisine dair en eski kitap olarak önem taşır (Nutton, 2008, s. 139-157). Maymunlar ve domuzlar üzerine yaptığı anatomik çalışmalar sayesinde nabız ve kalp atışı ilişkisini kurmuş, optik sinirlerin komşulukları ve göz merceği de dahil olmak üzere gözün anatomik yapısını doğru bir şekilde tanımlamıştır (Uzel, 2000, s.22; Nutton, 2008, s. 139). Ayrıca patolojiyi, anatomiye ve fizyolojiyi bir arada temellendiren ilk hekimdir (Bujalkova, 2011, s. 89-90).

Antik Yunan ve Roma Uygarlığı'nın Hippokrates ile birlikte en önemli hekimi Bergama (Pergamon) doğumlu **Cladius Galenos**'tur (Uzel, 2000, s.23; Yıldırım, 2005; Bayat, 2016, s.136). Zengin bir mimarın oğlu olarak dünyaya gelen Galenos (M.S. 129-216) anatomiye olan ilgisi ile tıbbı yönelmiştir (Porter, 2016, s. 46). İzmir / Bayraklı (Smyrna), Satyros, Korint ve İskenderiye (Aleksandria) kentlerinde çalışmıştır (Kudlien & Durling, 1991, s. 2-3, 17-18, 23; Lewis, 1998, s. 40). M.S. 162 yılında İmparator Marcel Aurelius için saray hekimi olarak çalışmaya başladı. Hekimin ampirik bir şifacı olmakla kalmaması gerektiğini, mantık, fizik, doğa bilimleri ve etik konularına vakıf olması gerektiğini belirtmiştir. Tıp teorisi literatüre *Galenik** olarak geçmiştir (Uzel, 2000, s. 23; Erdemir, 2015, s. 233). İskenderiye tıp okulunun tüm ekollerini kapsayan bir tıp

anlayışında dört tabiata dayalı Hippokrates'in teorisine pheumayı ekleyerek, temel organları pheumanın yönettiğini, vücudun hareketlerini belirleyeninin bedende dolaşan soluk olduğu öne sürmüştür (Kudlien ve Durling, 1991; Bayat, 2016, s. 140-141).

Metinleri anatomi ve fizyoloji alanında tıp dünyasında genel kabul görmüş olmasının yanı sıra hekimlerin ve Yunan felsefesinin tıbbi bakışına dair eleştiriler içerir. Kendi deyimi ile 'düzelmesi bir uyuzdan daha güç olan bir bozukluk' olarak gördüğü tıbbi 'düzeltilmiş' ve bütüncül bir yaklaşımla ele almıştır. İskenderiye'deki diğer hekimleri sert bir şekilde eleştirdiği ve kendi üstünlüğünün sürekli altını çizdiği için yaşamı zaman zaman sekteye uğramıştır (Jackson, 1999, s. 57; Porter, 2016, s. 46).

Hippokrates kadar iyi bilinen Galenos'un teorisi (Fig. 18) içeriği birden fazla malzeme içeren ilaç reçeteleri kendisinden sonra gelen hekimler tarafından takip edilmiş ve XIX. yüzyılın başlangıcına kadar Galenos'un metinleri tıpla ilgili tüm alanlarda esas alınmıştır (Yıldırım, 2005, s. 7, Bayat, 2016, s. 136) ⁴³.

Fig. 18. Hippokrates teoremine Galenos'un katkılarını gösteren Galenos anatomi tablosunu gösteren yazma sayfası, ortada dört tabiata eklenen pheuma (nefes/soluk) daire içinde gösterilmekte, Özel Koleksiyon⁴⁴, www.alamyimages.com

⁴³ Galenos tarafından yazıldığı tahmin edilen 140 eserin büyük bölümü Arapçaya tercüme edilmiştir. Hippokrates'in eserleri ile birlikte İskenderiye tıp okulunda temel eğitim kitapları olarak kullanılmıştır (Uzel, 2000, s.23; Bayat, 2016, s. 142).

⁴⁴ Hakkında akademik bilgi bulunmayan Latince kitabın ilgili sayfasının görseli www.alamyimages.com adresinden satın alma ile edinilmiştir.

M.Ö. III. yüzyıla kadar İskenderiye ekolleriyle temsil edilen Helenistik tıbbın kalan Romalılarda tıp anlayışı ve hekimlik Yunanlı hekimlerin Sicilya'ya yerleşmeleri ya da imparatorlukta görev alarak Roma'ya gelmeleri ile İskenderiye ekollerinin temsilcilerinin etkisinde gelişmiştir (Beck, 2005, s. 126; Erdemir, 2015, s. 216-218; Bayat, 2016). Roma İmparatorluğu döneminde hekimler *medica* (hekim) ve *medicae* (kadın hekim) olarak adlandırılır (Baykan, 2009, s. 4). Devlet görevlileri, saray mensupları, askerler, gladyatörler, zenginler ile yoksulları tedavi eden hekimler ayrıdır (Baykan, 2009, s. 21). Askerler, *valetudinarium* adı verilen askeri bölgelerin yakınında kurulan hastane işlevli yapılarda, *milites medici* (askeri hekim), *medicus chirurgus* (cerrah), *medicus clinicus* (klinik hekim) tarafından muayene ve tedavi edilirdi (Baykan, 2009, s. 21; Cybulska, Czesław, Agnieszka ve Agnieszka, 2012; Bliquez, 2014, s. 14; Bayat, 2016, s. 132). Yalnızca ilaç hazırlayabilen hekimler *pharmaceuata*, *pharmacopei*, *phatmakeis* olarak adlandırılır ve halkı *taberna medicae* (hekim evi) adlı küçük dükkanlarda muayene ederlerdi (Baykan, 2009, s. 5; Baykan, 2012, s. 47; Erdemir, 2015, s. 216).

Zorunda kalındığında tıbbi bakım söz konusu olsa da hekimlik genel olarak Romalı halkın benimsediği bir meslek değildi (Baykan, 2010, s. 21-22; Erdemir, 2015, s. 216-217; Bayat, 2016, s. 128-129). Romalılar insan asaletine yakışmadığı düşüncesi ile hekimliği küçümsemişler ve hekimlik mesleği köle statüsünde görülmüştür. (Baykan, 2010, s. 21). Roma'da hekimler ya da hekimlikle ilgili işleri sürdürenler Yunan ya da Yunan kökenlidir (Bliquez, 2014, s. 14). Ancak zamanla farklı hastalıkların ortaya çıkması, salgınlar, toplu ölümler, kurşun zehirlenmesine bağlı elit tabakanın akut ölümleri, savaşlarda askerlere müdahale etme gerekliliği ile hekimler köle statüsünden çıkmıştır (Bayat, 2016, s. 131). Iulius Caesar'ın (M.Ö.59-44) Yunan hekimlere vatandaşlık hakkı tanınması ile toplumda hekimliğin algılanışı değişmiştir (Erdemir, 2015, s. 216).

Bayat Roma döneminde hekimlerin Yunan kaynaklarını şöyle dile getirir:

“Yazılı kaynakların yokluğu sebebiyle, yetenekli hekimler, imparatorluk toprakları içinde yer alan ve Bergama (Pergamon), İzmir (Smyrna), Efes (Ephesos), İskenderiye (Alexandria) gibi büyük kütüphaneleri olan tıp merkezlerindeki ünlü hekimlerin yanına giderek bilgilerini arttırmışlardır. Çok pahalı olduğu için buna ancak zenginlerin gücü

yetmiştir. Tıp sanatının gelişmesi için Ephesos'ta hekimler arasında yarışmalar düzenlenmiş, kazananlara yüksek mevkili görevler verilmiştir (Bayat, 2016, s. 131)''.

Romalı Yunan kökenli ya da Yunan eğitilmiş hekimler var olan bilginin sonraki nesile aktarımını sağlamalarının yanı sıra Bayat'ın bahsettiği yarışmalar sayesinde farklı tıp aletleri geliştirmeleri açısından önem taşırlar. Romalı hekimlerin öldüklerinde tıp aletleriyle birlikte gömülme geleneği de günümüzde tıp aletleri ve dönemin tıp uygulamaları hakkında eşsiz bilgiler sunar (Baykan, 2009, s. 12,18).

Roma dönemindeki tıp anlayışı, tedaviler ve kullanılan tıp aletleri ile ilgili bilgi veren bu arkeolojik buluntuları oluşturan hekim mezarları ve cerrah evleri, biliniyorsa bulunduğu yer adı, içinde bulunduğu özel koleksiyon veya müze ile anılır. Roma dönemi tıp aletleri ile ilgili en erken çalışmalar Milne ve Künzl tarafından yapılmıştır⁴⁵. Avrupa'da bulunan hekim mezarları ile ilgili Bliquez'in çalışmaları (Bliquez, 2014) ve Anadolu'da bulunmuş tıp aletleri ile üzerine Baykan'ın ve Uzel'in çalışmaları önem taşır (Uzel, 2000; Baykan, 2010).

Baykan, tıp aletleri ile yapılan Künzl'ün çalışmaları şöyle özetler:

“Metal buluntuları kısmen yayınlanan, Arykanda, Delos, Isthmia, Korinthos, Lindos, Murabba'ât, Nicopolis ad Istrum, Olynthos, Pergamon gibi yerleşimlerde; askeri garnizonlarda, kaplıcalarda ve batıklarda tıp âletleri tespit edilmiştir. Rimini'de, ele geçen 150 parçalık kontekst, özellikle demir âletler ve kesici tipleri için çok önemlidir... En zengini olan Bingen'dekiyle birlikte toplam 68 kontekstin incelendiği araştırmada, Anadolu'da sadece üç mezardan bahsedilmektedir (Baykan, 2009, s. 12-13)''.

Baykan yaptığı çalışmalarda 11 hekim *mezar konteksti** saptamış, yurtdışındaki müzelerde bulunan Efes ve Kolophon (Ephesos, Kolophon) kaynaklı 3 kontekst

⁴⁵ Milne'nin 1907'de tamamladığı çalışmalarını bir araya getirdiği başlıca yayını 'Surgical Instruments in Greek and Roman Times' Oxford, Clarendon Press yayın evi tarafından 1939'da yayımlanmıştır. Künzl'ün çok sayıda referans yayını için bkz. (Bliquez, 2014, s. 358,359)

malzemelerinin dışında 9 mezar konteksi ile ilgili ayrıntılı bilgi vermiştir ⁴⁶. Bu buluntular ve çalışmalar ışığında başlıca tedavi yöntemleri ve aletleri saptanmıştır ⁴⁷.

⁴⁶ Literatüre Ephesos St, Ephesos Hy., Kolophon, Çağış Hekim, İstanbul S-Y, Cerrahpaşa, Calvert, Kepsut, Adana VK, İzmit, Kyzikos Hekim Mezarı konteksi olarak giren buluntularla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Baykan, 2009, s. 14-16).

⁴⁷ Baykan Roma döneminde uygulanan tedavileri ana başlıklar halinde şöyle sunmuştur: Yaraların tedavisi, organların kesilmesi (ampütasyon/disseksiyon), kemik ve diş rahatsızlıkları, göz hastalıkları, kulak, burun ve boğaz hastalıkları, hemoroidektomi* ve üroloji, kadın hastalıkları, hacamat ve lavman

2. BÖLÜM

BİZANS'TA HEKİMLİK

Bizans tıp anlayışını oluşturan ve hekimliği belirleyen iki temel unsur vardır. Bizans tıp geleneğinin çekirdeği Helenistik tıp anlayışından oluşur ve bu bilimsel birikimi kapsayan diğer unsur Hıristiyanlıktır. Böylece Bizanslılar kendilerinden önce oluşan tıp bilgisini Hıristiyanlık inanışlarıyla harmanlamışlardır (Vegetti, 1998, s. 87,98) (Fig.19-21).

Zamanla Hıristiyanlığın, tıp anlayışında ve hekimlikte baskın olduğu görülmekle birlikte Bizans'ta sürdürülen Helenistik tıp anlayışı Bizans'ta tıp, sağlık ve hastalık kavramlarına dair akılcı bilgiler vermesi açısından önem taşımaktadır (Prioreshi, 2004, s. 236).

Bizans tıp anlayışı Helenistik dönemin farklı tıp ekollerinden hareketle oluşturulmuş Hippokrates'in dört sıvı teorisini nefes ile birleştirerek geliştiren Galenos anlayışı üzerine kurulmuştur (Strohmaier, 1998, s. 98). Hippokrates-Galenik olarak literatüre geçen bu anlayış Bizans topraklarına ek olarak Yakın Doğu coğrafyasında XIX. yüzyıla kadar hâkim olmuştur (Yıldırım, 2005, s. 7; Çobanoğlu, 2007, s.9; Erdemir, 2015, s. 236). Bayat'ın değindiği üzere tek tanrılı dini inanış içindeki toplumlarda, Antik Yunan ve Roma'nın çok tanrılı kültürünün ürettiği tıbbi gelişmeler Galenos'un tıba dair felsefi anlayışıyla kabul görmüştür:

“Ruh kavramını benimsediği için Hıristiyan dünyasında Divinus Galenus (İlahi Galenus) olarak anılmış, fikirleri dini doğrular gibi görülerek yüzyıllarca tartışılmadan kabullenilmiş, tenkit edenler suçlanarak cezalandırılmıştır (Bayat, 2016, s. 142)”.

Fig.19. İlaç hazırlayan Bizanslı hekimler, Parisinus Graecus MS. 923 el yazması, f. 211.v, IX.yüzyıl, Bibliothèque nationale de France, Paris

(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b525013124/f423.item.zoom>, Erişim Tarihi: 2 Mayıs 2018)

*Fig. 20 Hastasını tedavi eden Bizanslı hekim(ayrıntı), Parisinus Greacus MS. 923, el yazması, f. 211.v, IX. yüzyıl, Bibliothèque nationale de France, Paris
(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b525013124/f423.item.zoom>, Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2018)*

*Fig. 21. İlaç hazırlayan Bizanslı hekim(ayrıntı), Parisinus Greacus MS. 923 el yazması, f. 211.v, IX. yüzyıl, Bibliothèque nationale de France, Paris
(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b525013124/f423.item.zoom>, Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2018)*

2.1. BİZANS HEKİMLERİ

325 – 405 yılları arasında yaşamış olan hekim **Oribasius**, Bergama (Pergamon) doğumludur. Kıbrıslı Zenon'un danışmanlığında eğitim aldıktan sonra saray hekimliği yapmıştır (Uzel, 2000, s.22; Bayat, 2016, s. 141). Oribasius, Bizans İmparatorluğu'nun son pagan imparatoru olarak bilinen Flavius Claudius Iulianus (361-363)'un yakın arkadaşıdır. Iulianus, 355 yılında sezar olarak Galya'ya gittiğinde yanında yakın arkadaşı ve doktoru olan Oribasius'un bulunduğu, uzak kaldıklarında mektuplaştıkları ve imparator olduğunda Oribasius'u Konstantinopolis defterdarı (*quaestor*) olarak atadığı bilinmektedir (Sarton, 1995, s. 123-128). İmparator Iulianus yakın dostunu hekimlik konusunda desteklemiş, tıp külliyyatı oluşturmak için teşvik etmiştir (Baydur, 1982, s. 25,46,51; Sarton, 1995, s. 125).

İmparator Iulianus 363 yılında Antakya seferi sırasında öldükten sonra Oribasius saraydaki desteğini kaybetmiş, Got sarayına sürgün edilmiştir. Hekimlik vasıflarına ihtiyaç duyulduğu için sürgünden yaklaşık altı yıl sonra başkente dönmesine ve hekimlik yapmasına izin verilir (Eyice, 1958, s. 660; Sarton, 1995, s. 125)

Kendisinden önce gelen hekimlerle ilgili bilgileri derleyip oluşturduğu orijinalinin 70 ciltten oluştuğu tahmin edilen *Synagogai Iatrikai* adlı külliyyatının 27 cildinin çevirisi günümüze ulaşmıştır (Eyice S. , 1958, s. 660)¹.

Oribasius'un oğlu Büyük Basileios'un yakın arkadaşı ve Hıristiyan inancı benimseyen Eusthathius'tur. Kendisi gibi hekim olan oğlu için *Synopseos* (Tıp Özeti) ve filozof dostu Eunapios'a atfettiği, kolay uygulanan tedavileri anlattığı *Remedia Parabilia* (Ev Tıbbı) adlı derlemeleri vardır. Oribasius'un günümüze üçte biri ulaşan külliyyatı, hasta bakımı, diyetle tedavi, fizyoloji, anatomi, hijyen, patoloji ve cerrahi başlıkları altında geniş bilgi verir (Baldwin, 1975, s. 85-87). *Synagogai Iatrikai* adlı tıp ansiklopesinde kaş, alın, yanak, burun ve kulakların estetik konstrüksiyonun yapılabildiğini göstermesi açısından

¹ *Collectiones Medicae* olarak latince yayın 1877-1919 yılları arasında Daremberg ve Saglio'nun Fransızca çevirisi ile günümüze ulaşmıştır (Uzel, 2000, s. 22). Sarton koleksiyonun "en eski Latince çevirisi ise Ostrogotlar döneminde (489-554) Ravenna'da yapıldığını ve Molinier'in 1973-76 yılları arasında yayınladığı Latince nüshasından" bahseder (Sarton, 1995, s. 123-128).

da ayrıca ilginçtir (Lascaratos ve Voros, 1998, s. 1274-1280). *Opthalmika* adlı eserde göz hastalıkları tanımlanır, tedavi yöntemlerini anlatır ve göz hastalıkları tedavisinde kullanılan değişik tıp aletlerinin tanımlarını içermesiyle önem taşır (Eyice, 1958, s. 661; Bliquez, 2014).

Yunan tıp mirasını derlemeleriyle sonraki nesile aktarmış olan Oribasius, Bizans İmparatorluğu'nun son pagan hekimi olarak nitelendirilir (Sarton, 1995, s. 128) (Fot.22-23).

Fig. 22. XIV. yüzyıldan bir minyatürde betimlenen Bizanslı hekim ve cerrah Oribasius, Kod. 3632, f.19.v. Bibliotheca Universitaria di Bologna, İtalya (Voros, 2000, s. fig. 1)

Fig.23. XIV. yüzyıldan resimli bir yazmasında, Bizanslı hekim ve cerrah Oribasius Antik Yunan hekimi Philippos'la sohbet ederken, Kod. 3632, f.97.v. Bibliotheca Universitaria di Bologna, İtalya (Mylonas, ve diğerleri, 2014, s. 160).

Hakkında çok fazla şey bilinmeyen **Jacop Psychrestus**'un yaklaşık 500'lerde başkentte halk hekimi olarak görev yaptığı dönem kaynaklarında geçmektedir. Pagan bir hekimdir, teşhis ve tedavi konusunda Asklepios gibi kurtarıcı olduğu yönünde efsanevi bir ün yaymıştır (Temkin, 2006, s.205). Hakkındaki kısıtlı bilgi, dönemin pagan kaynağı Damascius (458-538) tarafından yazılmış olan *Isidore'nin Yaşamı*'ndan edinilir. (Temkin, 2006, s.205).

Jacop Psychrestus gibi hakkında fazla bilgi olmayan Bizanslı hekimler vardır: 430 yılında Bizans'ta hekimlik yapan bir diğer isim **Damascuslu Hesychius**'tur (Erdemir, 2015, s. 238). Hakkında herhangi bir kaynakta bilgi bulunamamıştır. Bizans kaynaklarında yer bulmayan ancak Arap hekim El-Razi'nin (850-932) alıntılıdığı VII. yüzyılda İskenderiye'de yaşamış olan Yahudi kökenli **Aaron**'un orijinali Yunanca yazılmış *Pandectea Medicinae* (Tıbbın Özeti) adlı bir kitabı vardır. Süryanca ve Latince çevirileri de bulunan kitapta ilk defa suçiçeği ve kızamık hastalıkları tanımlanmıştır (Prioreschi, 2004).

Amidii Aëtios (Aëtios Amidenos) olarak bilinen Diyarbakır (Amid) doğumlu Aëtios 502-575 yılları arasında yaşamıştır (Fig. 24). Eğitimini İskenderiye Tıp Okulunda aldıktan sonra saray hekimi olarak görev almıştır (Scarborough, 2013). Uzmanlığı jinekoloji olan Aëtios'un İmparator I. Iustinianos'un (527-565) eşi Theodora'nın özel doktoru olduğu tahmin edilmektedir. Jinekoloji dışında difteri ve buna bağlı yumuşak damak felci, miyokarditi gibi hastalıkları tanımlayan hekimin en önemli eseri on altı ciltten oluşan *Biblia iatrika hekkadeika*dır (Lazaris, Laskaratos ve Lascaratos, 2009, s. 1310-1317; Eyice, 1958, s. 661)². Kitapta kendisinden önce yaşamış olan hekimlerin kaybolan metinlerini, tıp aletlerinin başka eserlerde olmayan ayrıntılı tanımları ve aletlerin nasıl yapılacağını anlatmıştır (Uzel, 2000, s. 23; Geroulanos, 2005, s. 191-193). Ayrıca dönem kaynakları ile birlikte Aëtios'un eserleri incelendiğinde VI. yüzyılda Bizans hekimlerinin rahim ameliyatı yapabildiği anlaşılmıştır (Acıduman ve Belen, 2008, s. 196- 200; Scarborough, 2013)³.

² Kitap tıp tarihi yayınlarında *Tetrabiblon* olarak anılır.

³ Bizans tıp tarihçisi Scarborough, dönem kaynaklarından Prokopius ve XII. yüzyıldan yazar Salerno'nun Theodora ile ilgili aktardıkları arasında bir bağ kurarak, saray doktorluğu yaptığı dönemde

Fig. 24. XIV. yüzyıldan resimli bir yazmasında, uzmanlık alanı kadın doğum ve jinekoloji olan Bizanslı hekim Aëtios ve kadın hastaları Kod. 3632, f.97.v. Bibliotheca Universitaria di Bologna, İtalya (Mylonas, ve diğerleri, 2014, s. 161).

Hıristiyan olan ilk Yunan hekim olarak tanımlanan Aëtios, *Tetrabiblon*'daki derlemelerinde ve yazın dilinde Hıristiyan görüşleri hakimdir (Besciu, 2009, s. 36; Yurdakök, 2005, 93-99; Torun, 2018, s. 27). Buna rağmen hekim akıl hastalıklarının nedeninin doğaüstü güçler olmadığını, akıl hastalıklarının Hippokratik dört sıvı dengesizliğinden ötürü meydana geldiğini açıklar (Pioreschi, 2004).

Aëtios'un Theodora'nın istenmeyen gebeliklerini sonlandırmış olabileceğini belirtmiştir (Scarborough, 2013, s. 756-762).

Aydın (Tralles) doğumlu **Aleksandros** 525-605 yılları arasında yaşamıştır. Stephanos adlı bir hekimin oğlu olan Aleksandros İskenderiye’de eğitim görmüş ve Roma’da hekimlik yapmıştır (Eyice, 1958, s. 661; Uzel, 2000, s. 23) ⁴.

Aydınlı Aleksandros’un en önemli eseri on iki ciltten oluşan *Patoloji Tedavileri ve Şifası* adlı eseridir (Fig. 25). Bunun dışında *Ateşli Hastalıkların Tedavileri, Yaralanma ve Travmalar Üzerine, Oftalmoloji Tedavileri ve Bağırsak Kurtları Üzerine Araştırma* adlı yazıları da günümüze ulaşmıştır (Yurdakök, 2005, s. 96-97; Bliquez, 2014, s. 66,147) ⁵.

Hekim kendisinden önce gelen hekimlerin tedavilerini derlemiş, bazı ilaç kullanımlarında ise muska, amulet, tılsım gibi doğaüstü tedavilere yönelmiş ve bu tedavileri nedenini ‘*iyi bir hekim, bu sanatın tüm gereklerini icra etmeli*’ sözleriyle açıklamıştır (Temkin, 2006, s. 206). Erdemir bu muska reçetelerden birini şöyle örnekler:

“*Kolik ağrısı için bir bebekten kesilmiş bir göbek kordonun tuz ve gümüşle karıştırılıp, muska olarak ağrıyan yere konur* (Erdemir, 2015, s. 237)”.

Döküntülü hastalıkları, mide rahatsızlıkları ve diyabet ilişkisini, epilepsi ve diyet ilişkisini, bağırsak parazitlerini ve böbrek rahatsızlıklarını çalışmıştır (Bliquez, 2014, s. 68,81,127). Hipertansiyonda, dönemin deyişi ile kanın fazlalığı durumunda kanın hacamat ile alınması yerine tuzdan kaçınmayı önermiştir. Aleksandros aynı zamanda karaciğerde safra taşı olabileceğini öne süren ilk hekimdir (Erpek, 2003, s. 35-36; Bliquez, 2014, s. 127-128).

⁴ Dört kardeşinden biri olan Anthemius Konstantinopolis’te Hagia Sophia Kilisesi’nin iki mimarından biridir. Diğer kardeşi Metrodorus gramer konusunda eğitim almış ve imparatorluk sarayında görev almıştır. Üçüncü kardeşi Olympius I. Iustianianus’un döneminde ünlü bir hukukçu olarak imparatora danışmanlık yapmıştır. Dördüncü kardeşi Dioskurus ise babası ve abisi gibi hekimlik yapmış, doğduğu yerde mesleğini sürdürmüştür (Erpek, 2003, s. 35).

⁵ Çalışmaları Süryanice, Arapça ve Latince’ye çevrilmiştir. Özellikle İslam tıp literatüründe Aydın İskender olarak bilinir ve İslam kültüründe kitapları yer etmiştir. *Patoloji Tedavileri ve Şifası* adlı on iki ciltlik kitabı Batıda Arapça’dan 1504 yılında Libri Duodecimi de ra Medica (Doktorun On İki Kitabı) adıyla çevrilmiştir (Erpek, 2003, s. 35-36).

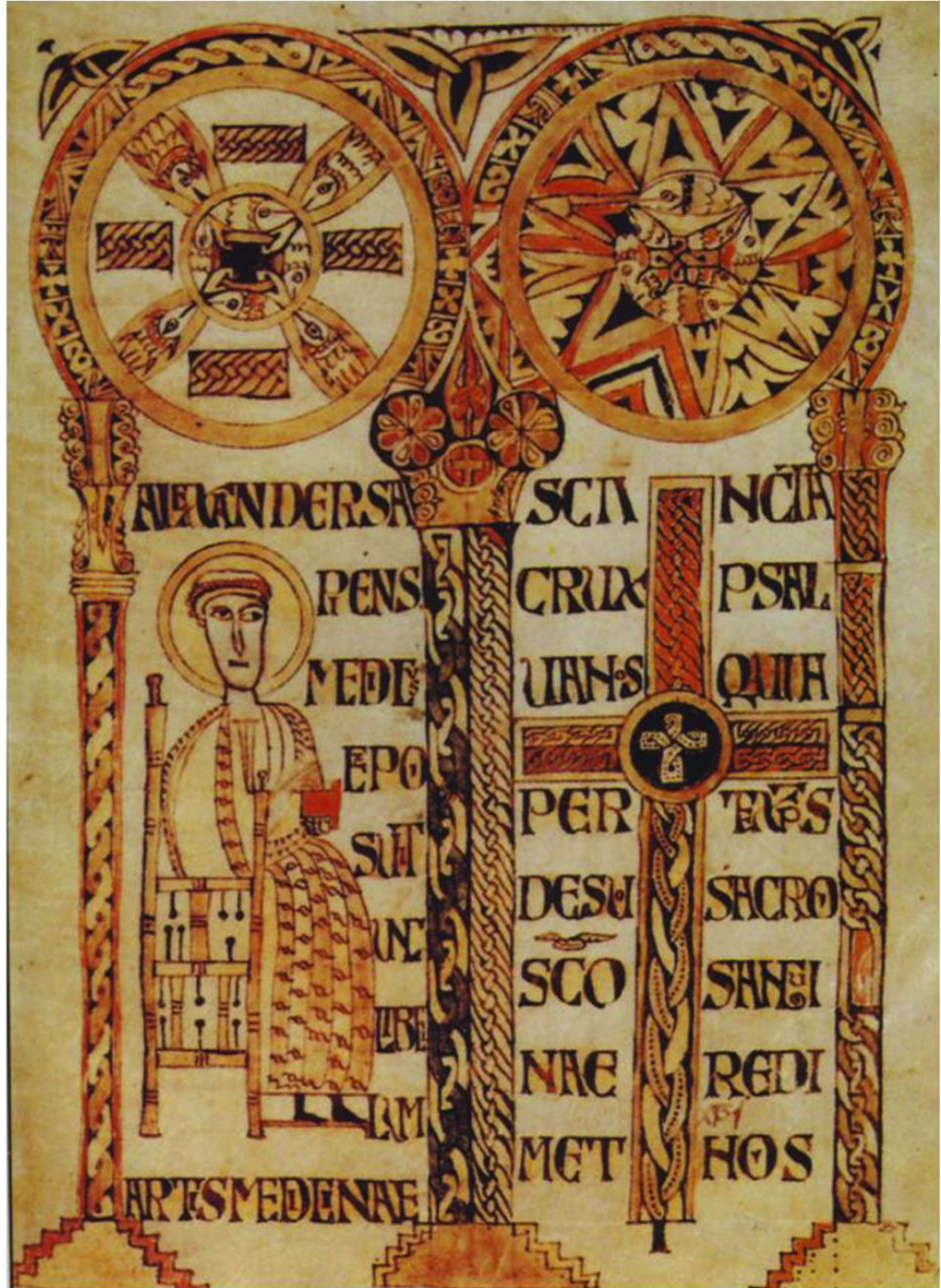

Fig.25.IX. yüzyıldan bir minyatürde, Bizanslı hekim Trallesli Aleksandros kitabını tutarken. Bibliothèque nationale de France, Paris, (Mylonas, ve diğerleri, 2014, s. 161).

Theophilos Protospatharius (Fig. 26) VII. yüzyılda yaşadığı düşünülen ancak hakkında kesin bilgiler olmayan bir diğer Bizanslı hekimdir (Erdemir, 2015, s. 238)⁶. *İnsan Bedeninin Doğası Üzerine* ve *Sphygmon* (Nabız), *Peri Ouron* (İdrar) ve *Peri Diakhorematon* (Gaita*) adlı eserleri vardır (Bayat, 2016, s. 142). *İnsan Bedeninin Doğası Üzerine*'de insanın ve ruhun merkezinin kalp değil, beyin olduğunu savunarak Galenos'u takip etmiştir (Temkin, 2006, s. 216-217). İdrar üzerine yazdıkları Orta çağ üroscopisi için önemli bir kaynak olmuştur (Erdemir, 2015, s. 238).

Atinalı Stephanos 550 – 630 yılları arasında yaşamış olan bir hekim olduğu düşünülür. Theophilos Protospatharius'un öğrencisi olduğu varsayılır (Eyice S. , 1958, s. 662). Hakkındaki bilgiler kesinlik taşımamakla birlikte, genel görüş başta felsefe eğitimi alıp, 581 yılında İskenderiye'de tıp eğitimi aldığı yönündedir (Touwaide, 2012) ⁷. İmparator Herakleios'un (610-641) davetiyle 610 yılında Konstantinopolis'e hekim olarak dönen Stephanos'un astronomi, astroloji ve simya üzerine çalışmaları vardır (Erdemir, 2015, s. 238). Bizans İmparatoru I. Diokletianus (283-305) 294 yılında astroloji ile ilgili tüm etkinlikleri yasaklamıştır. M.S. III. yüzyıldan itibaren, Bizanslı hekimlerin Antik Yunan ve Roma hekimlerinden farklı olarak astrolojiyi kullanmadıklarını görürüz. Bu açıdan Stephanos dönemin diğer hekimlerinden ayrılır. Tıbbi çalışmaları idrar ve idrarın hastalık teşhisinde kullanımı üzerinedir (Touwaide, 2012). Ayrıca *Skholia eis to prognostikon Hippokratous* ve *Eksegesis eis ten tou pros Glakona Galenou therapeutiken* adlı eserlerinde Hippokrates ve Galenus'un yazılarını derlemiş ve bu kitapların Araplar tarafından çevrilmesi ile eski Yunan tıp bilgisi ile Arap kültürü arasında bir köprü olmuştur (Eyice S. , 1958, s. 662).

İskenderiyeli (Alexandria) Ioannes 600-642 yılları arasında yaşayan Bizanslı bir tıp yazarıdır. Hippokrates ve Galenus'un yapıtları üzerine yazılar kaleme almıştır. Yazıları Arapça ve Latince tıp metinlerden bilinir (Nutton, 1991, s. 509-519).

⁶ İmparator Heraklius (610-641) zamanında *protospatharius* (muhafız komutanı) ünvanı almıştır (Eyice S. , 1958, s. 662).

⁷ Hakkındaki bilgiler tıpla ilgili bir Yunanca el yazmasında yer alır (Touwaide, 2012) .

Fig. 26. Theophilus (tabure üzerinde) öğrencisi Peusos ile bir idrar örneğini inceliyor, Peri Ouron adlı eserde tartışılan (altta) renklerine göre hastalıkları gösteren idrar numuneleri. Bononiensis 3632, v. 51a, XV. yüzyılın ortası, Bibliotheca Universitaria di Bologna, İtalya (Bouras-Vallianatos, 2015, s. 110).

620 – 680 yılları arasında yaşayan, Aeginiea adasında doğmuş **Paulus Aeginate** Bizans hekimleri arasında çalışmalarıyla en uzun süreli etki yaratan ve en ünlü hekimdir (Eyice, 1958, s. 662,663; Mirsky, 2005, s. 195-198; Okka, 2015, s. 33). Dönemin bilim ve eğitim merkezi İskenderiye’de okumuş olan Paulus, *Hypomnema* (Yedi Ciltte Tıp Dersleri -Tıp Özeti) ⁸ adlı bir eser ortaya koymuştur. Eserin bölümleri sırasıyla ‘Sağlığın Korunması, Ateşli ve Lokal Hastalıklar, İç Hastalıklar, Dış Patolojisi, Yılan Isırmaları-Zehirler, Tıbbi Tedavideki Etkenler, Cerrahiye, Basit ve Kompozit İlaçlar’ dan oluşur (Uzel, 2000, s. 20).

Paulus Yedi Ciltte Tıp Dersleri kitabını oluşturma amacını şu sözleriyle aktarır:

“Bu ders kitabını eski kaynaklardan derledim...Bu yazılar, tanuları, bilinen hastalıkların etiyolojisini ve tedavisini içerir. Bunlar özet bilgiler olmayıp, içlerinde yeteri kadar ayrıntı vardır. Çünkü yeniler her şeyi araştırıp, iyi tanımadıklarından eskileri yüzeysellikte suçlarlar. Bu nedenle bu yapıtı her zaman el altında bulunması gereken bir kitap olarak hazırladım. En iyi yazarların derlemelerini seçtim ve hemen hemen hiçbir hastalığı yazmayı ihmal etmedim (Uzel, 2000, s. 22).”

Paulus Aeginate’nin eseri kendisinden önceki hekimlerin antolojilerinden farklıdır. Basit anlatım dili, akılcı üslubu ve tedavilerin başarılı olup, olmadığını belirtmesi ile Ortaçağın en önemli tıp kitabı olarak görülmüştür (Gürünlüoğlu ve Gürünlüoğlu, 2001, s. 2072–2079; Nutton, 2013, s.107) ⁹. Cerrahiye ayrılan altıncı cilt farklı kültürlerin en önemli cerrahiye kaynağı olmuştur (Bouras-Vallianatos, 2015, s. 118-119). XI. yüzyılda ilk olarak Arapçaya çevrilmiş olan kitabın altıncı cildi, XVII. yüzyılın sonuna kadar Paris Tıp Okulu’nda cerrahi öğrenimi için zorunlu müfredat içinde kalmıştır (Uzel, 2000, s.23-24).

Ortaçağın ünlü cerrahı Paulus (Fig. 27) Bizans hekimleri arasında etki alanı en geniş olan hekim olarak kabul edilir. Hippokrates’in dört tabiat teorisinin tıp alanındaki yaygınlığı ve Paulus’un cerrahi tarihine katkıları eş tutulur. Cerrahiyle ilgili aktardıkları kendisinden

⁸ Kitabın günümüze ulaşmayan iki cildi daha vardır. Orijinal adı *Hypomnema*’dır (Bayat, 2016, s. 142).

⁹ Erdemir yayınında, Paulus’un kitabının cerrahi bölümünde litotomiye ilişkin bir örnek paylaşır: “...Yükseklikten hastayı atlatarak taşı yerinden oynatmaya çalışır ve perineuma gelince hastanın taşını operasyonla çıkarırız. Lithotome adlı bir aletle taş alınır. Kanamaya karşı aloe, günlük, karakafes otu karışımları, şarap ve yağ kompresleri uygulanır. Eğer daha ciddi bir kanama olursa su ve gül yağında emilen bir yün kompres uygulanır... (Erdemir, 2015, s. 238)

sonra gelen Arap hekimleri için konu üzerine tek önemli kaynak olmuştur (Strohmaier, 1998, s. 144,145,200; Eyice, 1958, s. 662,663).

Fig.27. XIV. yüzyıldan resimli bir yazmasında, Bizanslı hekim Paulus Aeginate (solda) ve Antik Yunan hekimi Menemachos ile görüşüyor, Kod. 3632, f.90.v., Bibliotheca Universitaria di Bologna, İtalya (Mylonas, ve diğerleri, 2014, s. 161).

İmparator Theophilos (829-842) ve III. Mikhail (842-867) döneminde yaşadığı bilinen **Iatrosophist Leon** adlı Bizanslı hekimin günümüze ulaşmış metinleri vardır (Bouras-Vallianatos, 2015, s. 107)¹⁰. Anatomi alanına odaklandığı ve önemli kısmını cerrahiye ayırdığı *Synopsis Iatrike* (Tıbbın Özeti) adlı çalışmasında kendisinden önce gelen Oribasius, Aëtios ve Paulus'un çalışmaları yer alır. 70 sayfalık bu eser kapsamından ötürü bir derleme olarak nitelendirilmiştir (Prioreshi, 2004, s. 86-87; Bliquez L. , 2014, s. 22). Kitabın bölümleri sırasıyla, ateşli hastalıklar, iç hastalıkları, göz hastalıkları, kulak, burun ve boğaz hastalıkları, mide ve bağırsak aletleri, mesane ve cinsel hastalıklar, cilt ve dış

¹⁰ Eyice tarafından adı Leon Georgios olarak belirtilmiştir (Eyice S. , 1958, s. 662). Iatrosophist Leon'un Bizans'ta automata gibi mekanik buluşların ve optik telegrafın kâşifi olduğu düşünülür (Prioreshi, 2004, s. 87).

hastalıklardır (Eyice S. , 1958, s. 662). Cerrahi işlemler sırasında kullanılan aletlerin adlarını vermesi açısından önem taşır ve hekimin ellerini nasıl kullanması gerektiği üzerine bilgi sunar (Bliquez, 2014, s. 104, 118, 172, 369).

600 – 800 yılları arasında tam olarak tespit edilmeyen bir zamanda yaşadığı düşünülen rahip-hekim ve filozof **Meletios** anatomi hakkında bir kitap yazmıştır. *Peri tes tou anthropou katakeuses*’ta Hippokrates, Galenus gibi hekimlerin tedavileri ile Alexandria’dan Athanasios, Büyük Basileios, Nazianz’tan Gregorios, Nyssa’dan Gregorios, Ioannes Chrisostomos gibi din adamlarının düşünceleri derlenmiştir (Eyice, 1958, s. 663; Ostrogorsky, 2011, s. 22-23).

913-959 yılları arasında yaşayan **Theophanes Nonnos** saray hekimi olarak görev almıştır¹¹. İmparator VII. Konstantinos Porphyrogennetos (913-959)’un hazırlattığı *De Ceremoniis* (Seremoniler Kitabı)’ın tıpla ilgili bölümü Theophanes Nonnos’un hazırladığı düşünülür (Prioreschi, 2004, s. 86) . *Epitome tes İatrikes Hapases Tekhnes* (*İatrikon*) adıyla da bilinen bu eser 297 bölümden oluşan ve o döneme kadar tüm tıp bilgilerini bir araya getiren bir tıp ansiklopedisidir (Eyice, 1958, s. 663; Bayat, 2016, s. 143). Her ne kadar kitap meslektan olmayan kişilerin okuması amaçlanarak yazılsa da yazın dili oldukça tekniktir. Epilepsinin tanımını yaparken halkın (*oi idiotai*) ‘şeytan’ olarak tanımladığı hastalık pneumatik bir anlayışla ele alınmıştır (Prioreschi, 2004, s. 87)

Bizans hükümü altındaki Güney İtalya’da yaşayan **Sebbetai ben Abraham (Donnolo)**’nın 925 yılında Otranto’da doğmuştur. 12 yaşında Araplar tarafından rehin alınmış, kefaretle bırakılmıştır. Yunanca, Latince, İbranice ve Arapça bildiği varsayılan hekimin Salerno Tıp Okulu kurucularından olduğu öne sürülmüştür (Prioreschi, 2004, s. 89)¹². 970 yılında

¹¹ Adı hakkında çeşitli görüşler vardır. Theophanes Chyrsobalantes olarak da bilinen Nonnos ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. (Prioreschi, 2004, s. 86)

¹² IX. yüzyılda İtalya’nın Salerno kasabasında yüksel eğitim okulu kurulmuştur. Üniversitenin ilk örneklerinden biri olan Salerno’nun Civitas Hippocratica adıyla anılan bir tıp okulu olduğu bilinmektedir. İmparator Carolus Magnus’un veya Arap, Yahudi, Yunan, Latin kökenli 4 kişinin kurduğu rivayet edilir. En parlak dönemini onbirinci yüzyılda yaşayan tıp okulu profan eğitim vermesi ve farklı dillerde metinlerin bir arada tutulduğu kütüphanesinden ötürü Ortaçağ tıp tarihinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir (Bayat, 2016, s. 157).

Karışımlar Kitabı (*Sefer ha-Mirqahot*) adlı eseri Yunan tıp malzemesinin İbrancasıdır. Donnolo kitabın önsözünde '*İsrail hekimlerinin Bizans ve İsrail bilgeliğine uygun olarak eğitilmesi gerektiği için*' bu eseri oluşturduğunu belirtir (Prioreshi, 2004, s. 89; Bayat, 2016, s. 232).

Bizans hekimi olmayıp tıp literatürüne katkılarıyla bilinen yazar, filozof, tarihçi **Mikhail Psellos** (1018-1078) hastalıklarla ilgili *Didaskalia Pantodape* (Tıp Üzerine) adlı hastalıklar sözlüğü ve tıbbi bir dille ele aldığı *Omnifara Doctrina ve Hamam Üzerine* adlı eserleri vardır (Bayat, 2016, s. 143). *Operatione Daemonum* (Şeytanın İşleri) adlı eserinde ise keşiş Markus'la yaptığı bir diyalogda dönemin Bizans tıp anlayışı içinde tıbbın dini inanıştan ayrılmadığına tanıklık eder (Prioreshi, 2004, s. 88,90) . Psellos'un yazdığı düşünülen ondan fazla tıp kitabı vardır ancak bu kitapların Psellos tarafından yazıldığı şüphelidir (Eyice S. , 1958, s. 663).

İmparator VII. Mikhail Dukas (1071-1078) döneminde **Symeon Seth** Arapça'dan Yunanca yaptığı çevirilerle tanınmıştır. Besinlerin iyileştirici etkisini incelediği *Syntagma kata stoikhion peri trophon dnameon* (Yiyeceklerin Özellikleri Üzerine) adlı en önemli eserinde Hint ve İslam tıbbında kullanılan ilaçlar ilk defa Yunancaya çevrilmiştir (Prioreshi, 2004, s. 90; Bouras-Vallianatos, 2015, s. 107). Ayrıca *Philosophica Kai İatrika* adlı bir botanik sözlüğü, *Synopsis Peri Ouron* adlı idrar üzerine bir eseri tıpla ilişkili metinleri arasında sayılabilir (Erdemir, 2015, s. 239). Arap-İslam hekimliğinin Bizans'a etkisinin şekil aldığı bir dönemi temsil eder. Kitapların temeli Antik Yunan tıp bilgilerine dayansa da tedavi yöntemleri Arap hekimlerin tedavileridir (Eyice S. , 1958, s. 663).

Mikhail İtalicus, kurulduğu XII. yüzyıldan itibaren Bizans'ta tıp eğitiminin merkezi olan İstanbul'daki Pantokrator Manastırı'nda yer alan hastanede tıp eğitmeni (*didaskalos iatron*) olarak görev yapmıştır. Hippokrates ve Galenus geleneklerini takip eden İtalicus'un Pantokrator'da yatan hastaları vaka örneği olarak çalıştığı bilinmektedir. Aynı hastanede bir diğer hekim eğitmen **Kallicles**'tir. İtalicus'un öğrencisi **Theodoretos Prodromus** çiçek hastalığının doğru tanımını yapmasıyla bilinir (Prioreshi, 2004, s. 91).

Haçlı Seferleri'nin sonlanması ile başlayan Geç Bizans Dönemi'nde (1261-1453) imparatorluğun içinde bulunduğu siyasi ortamın sonuçlarından biri de tıp eğitime ve hekim metinlerindeki azalma ile sonuçlanmıştır. Geç dönemde yazılan kronikler, aziz hayatları, mektuplar, şiirler, Patrikhane sicilleri, manastır kayıtları ve *typikon* gibi tıbbi olmayan kaynaklarda geçen tıp doktorları ile ilgili çalışmada Tabur, bu dönemde çalışan 64 tıp doktorunun isimlerini tespit etmiştir (Tabur, 2008)¹³.

Dördüncü Haçlı Seferi'nde Konstantinopolis'in Haçlılarca istilası sırasında İznik'e (Nikaia) giden Bizans prensliğinin sarayında başhekim (*aktouarios*) olarak çalışan **İskenderiyeli Nikolaos** son Bizans devri hekimlerinden biridir. 1225-1255 yıllarında Nikaia'da bulunmuştur. 48 kısımdan meydana gelen *Dynomeron* adlı eseri *Materia Medica*'nın XIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde yorumlanmasından oluşur, 2565 reçete içeren külliyattaki bazı kelimeler Arapça yazılmıştır (Eyice S. , 1958, s. 664).

Tıp üzerine çalışmalarıyla ün kazanmış **Ioannes Aktouarios (Ioannes Zachatias Aktouarios)** son Bizanslı hekim olarak anılır (Fig.28). III. Andronikos Palaeologos'un (1328-1341) sarayında hekimlik yapmıştır. XI. yüzyıldan itibaren başlayan çeviri döneminde Bizans tıbbı Arapça kaynaklardan beslenmeye başlamıştır Aktouarios Arapçadan yaptığı tıbbi metin çevirilerinin yanı sıra *Peri ouron* (İdrar Üzerine), *Peri*

¹³ Tabur'un çalışmasında tesbit edilen hekimler, yaşadıkları yıl ve/veya yüzyıllar parantez içinde verilerek listelenmiştir: “Manuel (1270-1274), Metaxopulos (1272), Mikhail (1272), Theodoros Argyropulos (1272), Perdikkas (1280), Ioannes (1281), Kabasilas (1282-1296), Ioannes Theognostos (1283-1289), Evangelios (1293-1297), Pepagomenos (1295-1332), Ioannes Zakarias (1299), Gregorios Chioniades (1295-1315), Ioannes Chalazous (1314), Jakobos Maroules (1320), Barankatos (1321-1328), George Chrysokokkes (1321-1366), Demetrios Maroules (1322), Ioannikios (1322-1323), George Hagiomnetes (1323), Manuel Koullourakes (1324), Andronikos Zacharias (1327), Barus (1329/30-1360), Kalarchon (1330-1340), Demetrios Chlomos (1339), Theodoros (1348), George Gabrielopoulos Kydonas (1348-1383), Konstantinos Taronites (1354) Stefanos (1359), Konstantinos Meliteniotes (1362), Angelos Kalothetos (1362), Syropoulos (1370), Theopemptos (1391), Loukas (1394), Manuel Holobolos (1399-1403), John Kaloeidas Antiocheitis (1400), Kappadox Charsianites (1401-1414), Nathanael (1405-1406), Onokentios (1414), Petros (1414), Libistros (1414), Pepagomenos (1414), Konones (1414), Nikephoros Doukas Malakes (1415 ya da daha öncesi), Chalazas (1415), Doukas Chalibereas (1415), Demetrios Pepagomenos (1415/1416-1450), Angelos (1416 öncesi), Meletios (1425), Jakobos (1425/1430-1481), Zoanes (1428-1455), Taronas (1430 öncesi), Ioannes Romanakes (1432 öncesi), Theodoros Laskaris (1442), Demetrios Laskaris Angelos (1442-1466), John Panaretos (1448-1453), Antonios Pyropoulos (1448-1453), Branias (1450), Nicholas Eparchos (1481), Markianos (XIII. yüzyıl), Demetrios (XV. yüzyıl), Andreas Eparchos (XV. yüzyıl), Isidoros (XV. yüzyıl), Ioannes (XV. yüzyıl veya öncesi) (Tabur, 2008, s. 93-94)”.

energeion kai pathon tou psychikou pneumatos kai tes kat' auto diaites (Psişik Ruhun Faaliyetleri ve Hastalıkları ve Buna Uygun Perhiz Üzerine) ve *Therapeutike methodos* (Tedavi Yöntemleri) ile Bizans tıbbında yer edinir. İdrar Üzerine adlı eserinde Bizanslı hekimin Ortaçağ üroskopisi bağlamında önem taşır (Bouras-Vallianatos, 2015, s. 105-122; Bennett, 2017, s. 24,40-42 ,66).

Fig.28. Ioannes Zakharias Aktouarios'un şurup reçetelerinin bulunduğu bir metine eşlik eden ilaç kabını tutarken kurgusal temsili. Bononiensis 3632, v. 218a, XV. yüzyılın ortası, Bibliotheca Universitaria di Bologna, İtalya, (Bouras-Vallianatos, 2015, s. 120)

İdrarın çeşitlerinden, idrar üzerinden tanı ve teşhis yöntemlerinden, hastalıkların sebep ve sürecinden bahseder. İdrar üzerine yazılmış dönemin en kapsamlı metnidir. İdrar şişesini

(amis) seviyelere ayırıp, ürolojik hastalığın tanısı için kullanımını açıklamıştır (Fig. 29-30).

Psşik Ruhun Faaliyetleri ve Hastalıkları ve Buna Uygun Perhiz Üzerine adlı kitabında Ioannes Aktouarios Galenus'un tanımları üzerine temellenen pneumatik ve psikopatolojik hastalıklarla ve diyete dayalı tedavilere yer verir (Pioreschi, 2004, s. 91; Erdemir, 2015, s. 259).

Tedavi Yöntemleri adlı altı ciltten oluşan kitabı Bizans tıbbi literatüründe Bizans kaynaklarının en kapsamlı ve son örneği olması açısından önem taşır ve her ne kadar yukarıda değinildiği gibi geç Bizans döneminde hekimlik yaptığı bilinen isimler var ise de Bizans'ta bilimsel tıbbi yaklaşımının son temsilcisi olarak Ioannes Aktouarios kabul edilir.

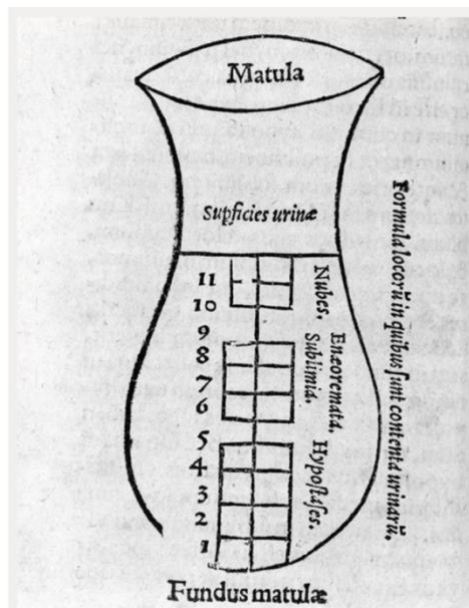

Fig. 29. Ioannes Zakharias Aktouarios 'ın ürolojik hastalıkların tanısında kullandığı idrar şişesi, *Peri Ouron (İdrar Üzerine)* adlı eserinin 1529 yılında yapılmış Latince çevirisi, EPB/26/A: *De urinis Actuarii Ioannis Zachariae filii, medici praesantissimi, libri vii* (Basel: Andreas Cratander, 1529), s. 40. Wellcome Dijital Kütüphanesi, Images L0012935.

(http://search.wellcomelibrary.org/iii/encore/record/C__Rb2139868?lang=eng ; Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2018)

Fig.30. Ioannes Zakharias Aktouarios'un İdrar Üzerine adlı metninde belirttiği on bir alana ayrılmış idrar şişesini gösteren şema (solda), Laurentianus Plut. 74.13, v. 108b, XV. yüzyıl, Laurenziana Tıp Kütüphanesi, Floransa, (Bouras-Vallianatos, 2015, s. 112).

2.2. BİZANS'TA HEKİMLERİN ALDIĞI TIP EĞİTİMİ

Bizans'ta hekimler *palladius*, *iatros*, *iatroshistes*, *iatromaiai* ve *iatronai* (ebeler), *arkhiatrus* (halk hekimi), *arkiatrus tes poleus* (belediye hekimi) olarak anılır. Saray hekimi ve saray hekimi başı olarak anılan unvan *aktouarius* 'tur (Eyice S. , 1958, s. 668).

Köle ve serbest hekimlerin mesleklerini sürdürmesine yönelik düzenlemeler ve ücretleri İmparator II. Theodosius (408-450) döneminde belirlenmiştir. 421-428 yılları arasında tamamlanmış Kodeks'te 13. bölümde hekimlerle ilgili 17 yasa yer alır (Eyice, 1958, s. 668; Bayat, 2016, s. 146). Ancak hekimlerin nasıl bir eğitimden geçtiği, tıp eğitiminin müfredatı tam olarak bilinmemektedir (Erdemir, 2015, s. 246). Bayat ve Eyice hekim olabilmek için gereken nitelikleri şu şekilde açıklar:

“...ders almış olmak; uzun süre pratik yapmış olmak; devrin büyük hekimlerinin karşısında yapılacak teorik ve pratik imtihanlarda başarılı olmak; serbestçe hekimlik yapabileceğine dair bir vesikaya sahip olmak (Eyice, 1958, s. 673-674; Bayat, 2016, s. 146)”¹⁴.

Erken dönemde kanunlarla vergiden muaf tutulan ve şehirden şehre dolaşabilen hekimlerin geç Bizans döneminde şehir dışına çıkmasının yasaklandığı, hastanelerde çalışan hekimlerin izinli günlerinde hastalarını evde muayene edebilme hakları olduğu belirtilmiştir (Miller, 1997, s. 75). XIII. yüzyıldan din dışı dönem kaynağında geçen *τέχνη(techni)* ifadesi hekimlik yapabilmek için bir sertifikadan söz eder (Tabur, 2008, s. 34; Erdemir, 2015, s. 241). Ancak Bizans tıp tarihinde bu ifadenin dışında hekimler için mesleklerini yapabileceklerini gösteren bir yeterlilik belgesi gerekliliğine rastlanmamıştır (Bennett, 2017, s. 21). Bu dönemde tıp eğitiminin usta-çırak ilişkisi ve var olan kitaplardan ve kütüphanelerden öğrenildiği genel kabul gören görüştür (Erdemir, 2015, s. 247).

¹⁴ Ancak erken Bizans döneminde Bayat ve Eyice'nin sözünü ettiği sınav ve diploma benzeri bir yeterlilik belgesine tez kapsamında taranılan yayınlarda rastlanmamıştır.

Bizans'ta tıp eğitiminin dönemin başlıca eğitim merkezleri olan kütüphanelerde verildiği ve tıbbi metinler içeren kütüphanelerin tıp eğitiminde rol oynadığı düşünülmektedir (Atılğan, 1953). Bilinen çok sayıda kütüphane imparatorluk, patrikhane, manastır, üniversite kütüphaneleri ve şahsi kütüphaneler olarak beş başlıkta incelenir (Nedelcu, 2016, s. 74-92) ¹⁵.

M.Ö. IV. yüzyılda Büyük İskender tarafından kurulan İskenderiye Kütüphanesi IV. yüzyılın sonuna kadar tıbbi metinlerin üretildiği ve tıp hekimlerinin yetiştirildiği en önemli okuldur (Bouras-Vallianatos, 2015, s. 106; Bayat, 2016, s. 117, 145) ¹⁶. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması ve Bizans İmparatorluğu'nun kurulmasından M.S. 390'da Piskopos Theophilos'un, tüm Antik Yunan ve Helenistik döneme ait tıbbi metinlerin bir arada bulunduğu bu kütüphaneyi yaktırmasına kadar geçen süre içinde tıbbın merkezi İskenderiye olmaya devam etmiştir (Bayat, 2016, s. 153). Kütüphanenin yakılmasından kısa bir süre sonra İskenderiye tıbbi metinlerin üzerinde çalışıldığı, çevirilerinin yapıldığı ve hekimliğin öğretildiği ana merkez olarak tekrar karşımıza çıkar. Bir diğer tıbbi metinlerin çalışıldığı Atina Akademisi tıp eğitimi verilen önemli bir kurum olmasına rağmen teolojik nedenlerle İmparator I. Iustinianus tarafından 527'de kapatılmıştır (Bayat, 2016, s. 147). VII. yüzyılın ortasına kadar etkin olan İskenderiye Tıp Okulu'nda yapılan çeviriler, tıp çalışmaları ve İskenderiyeli hekimlerin tıp üzerine oluşturduğu çeşitli metinler hem Yakın Doğu, hem de Avrupa tıbbi için en önemli kaynakları oluşturur. Ancak 642'de İskenderiye'nin Araplar tarafından işgal edilmesi tıbbi bilgilerin geliştirildiği merkezin İskenderiye'den İstanbul'a kayması ile sonuçlanır (Baader, 1984, s. 251-259; Bouras-Vallianatos, 2015, s. 106).

Özel kütüphaneler az olmakla birlikte erken bir örneğini Şiraklı Ananias iletir. 620 yılında Konstantinopolis'e Tykhius'un öğrencisi olmak için gelmiş olan Tykhius'un kütüphanesi ve içinde bulunan teolojik ve bilimsel kitapların arasında tıbbi metinler olduğuna değinir (Ilie, 2007, s. 12; Mango, 2016, s. 150; Nedelcu, 2016, s. 88).

¹⁵ Bizans'ta kütüphanelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Nedelcu, 2016); (Wilson N. G., 1983);

¹⁶ M.S. IV. yüzyılın ortasında Aziz Ephraim'in yöneticisi olduğu Urfa'da (Edessa) yer aldığı düşünülen tıp okulu, bu okuldaki eğitim, Yunanca tıp metinlerinin Süryanice çeviri faaliyetleri ve 437 yılında Ephesos Konsili'nde Nesturiler'i heretik kabul eden teolojik kararları takiben 496 yılında İmparator Zenon'un emriyle kapatılması hakkında ayrıntılı bilgileri için bkz. (Pioreschi, 2004, s. 120-124)

Başkentte içinde tıp metinleri bulunan ve tıp eğitimi verildiği bilinen, 36500 cilt eser içeren diğer bir imparatorluk kütüphanesi olan Iulianos kütüphanesi, 717-741 yılları arasında hüküm süren İmparator III. Leon zamanında yıktırılmıştır (Adivar, 1953, s. 18-23). 842 ve 867 yılları arasında hüküm süren İmparator III. Mikhail'in dayısı ve üst düzey saray görevlisi Bardas'ın Konstantinopolis'te, 863 yılında kurduğu yüksek okulda İatrosofist Leon'un tıp metinlerini derlediği ifade edilir (Prioreshi, 2004, s. 124).

İstanbul'daki Hagia Sophia Kilisesi'ne bağlı Patrikhane Akademisi'nde gramer, matematik ve felsefe derslerinin yanı sıra tıp eğitimi verildiği bilinir. Kütüphanesinin tıbbi metinler içerdiği Mutlu tarafından aktarılmıştır (Mutlu, 1959, s. 39-40). Nikolaos Mesarites'in aktardığına göre XII. yüzyılda Kutsal Havariler Kilisesi'nin avlusunda diyalog şeklinde tıp dersleri yapılmaktadır (Eyice S. , 1958, s. 672).

Manastırlarda her meslekten rahiplerin arasında hekimler bulunmaktadır. Burada hekimlerin eğitildiği bilinmekle birlikte hekimlere din dışı bir eğitim verilmediği öngörülür (Mango, 2016, s.163; Eyice, 1958, s. 578). 451 tarihindeki Khalkedon (Kadıköy) Konsili'nde manastırlar eğitim verilmesini yasaklama kararı alınmıştır. Ancak geç dönemde başkentteki manastır külliyelerinin eğitime ayrılan yapıları olduğu bilinmektedir. Myrelaion ve Mangana Manastırları'nda rahip-hekimlerin olduğu, bazı manastırlarda hekim olabilmek için -ne olduklarını açıkça belirtmese de- bazı şartların arandığı Eyice tarafından ifade edilir (Eyice S. , 1958, s. 670-671).

Erken dönem Bizans tıp eğitiminin hastanelerde yapıldığına dair görüşler var olmuştur. Ancak VII. yüzyıla kadar İskenderiye'nin tıp eğitiminin merkezi olduğu ve dönem kaynaklarının ortaya koyduğu üzere hastanelerde tıp eğitiminin XII. yüzyıldan sonra ortaya çıkan bir uygulama olduğu anlaşılmıştır (Prioreshi, 2004, s. 124). Orta Bizans Dönemi'nin (843- 1204) başlangıcına kadar Bizanslı hekimlerin kişisel çalışmaları ya da metinleri günümüze ulaşmamıştır. Tıp eğitiminin nasıl verildiğine dair tarihi kaynaklar sessiz kalır.

Geç dönemde beliren hastanede tıp eğitimi geleneğine kadar Bizans toprakları içinde yayılmış tıp eğitimi verilen okulların bulunduğu diğer şehirler arasında Kayseri (Kaisareia), Gazze, İzmit (Nikomedia), Bergama (Pergamon) ve Antakya (Antiokheia) sayılır (Adivar, 1953; Eyice, 1958; Erdemir, 2015; Mango, 2016, s. 142).

Takip eden bölümde ayrıntılarıyla incelenecek olan Pantokrator Manastırı'na bağlı hastane yapısının *typikon*unda geçen tıp eğitmeni için kullanılan bir ünvanın 'didáskalos tís iatrikís epistímis' (*διδάσκαλος τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης*) varlığı hastane yapısında tıp eğitiminin verildiğini kanıtlar (Tabur, 2008, s. 33). Kimi araştırmacılara göre Pantokrator Manastırı'ndaki hastane XII. yüzyıldan itibaren tıp eğitiminin ana merkezi olmuştur (Stathakopoulos, 2013, s. 19-33; Erdemir, 2015, s. 246)¹⁷.

İmparator II. Manuel Palaiologos hüküm sürdüğü 1391-1425 yılları arasında başkentte *Katholikon Mouseion* diye anılan, içinde bir yüksekokul ve kütüphane barındıran bir hastane kurmuştur (Tabur, 2008, s. 34; Mutlu, 1959, s. 46). XIV. Yüzyılın başında Sırp Kralı Uroš II Milutin (1281-1321) baniliğinde İstanbul'da (Konstantinopolis) kurulan *Krales Zenon* adlı bir hastanenin de tıp eğitimi için kullanıldığı bilinmektedir (Tabur, 2008, s. 80-82,90,98). Başkentte yer alan *Katholikon Mouseion* ve *Krales Zenon* geç Bizans döneminin tıp eğitimi verilen son eğitim kurumlarıdır (Mutlu, 1959, s. 46).

¹⁷ Hastane yapısının tıp eğitimi işlevinin geç dönemde devam etmediğine yönelik görüşler için bkz. (Tabur, 2008, s. 9)

2.3. BİZANS'TA HEKİMLERİN KULLANDIĞI TIP ALETLERİ VE UYGULADIKLARI CERRAHİ OPERASYONLAR

Erken Bizans döneminde din dışı tıp uygulamaları, tedavileri ve cerrahi işlemler Yunan ve Roma döneminin tıp bilgisini takip eder (Bliquez, 2014). Geç Roma Dönemi'nden aletleri en kapsamlı şekilde çalışmış olan Künzl'ün çalıştığı 68 kontekste ek olarak, Baykan 9 yeni hekim mezarı konteksti tespit etmiştir (Baykan, 2009; Baykan, 2010). Romalılar'da hekimleri mezarlarına kullandıkları tıp aletleri ile gömme geleneği Roma döneminden Bizans dönemine kıyasla daha fazla tıp aletinin günümüze ulaşması ile sonuçlanmıştır, ancak Bizanslılarca sürdürülen bir gelenek olmamıştır (Baykan, 2009, s.10).

Bizans dönemine ait tıp aletlerinin örnekleri, imalat süreci, nerede ve hangi malzeme ile yapıldığına yönelik araştırmalar yakın zamanda gerçekleştirilmiştir. Buluntu veren arkeolojik kazılar, mezar buluntuları, dönem hekimlerinin metinlerdeki tanımlamaları ile 1903 yılında Schoene, 1907 yılında Milne tarafından kataloglanmıştır ve bu kataloglar 1983'te Maraslis ve 1985'te Bliquez'in eklemeleriyle zenginleşmiştir (Uzel, 1995 ve 2000; Geroulanos, 2005, s. 191). Çeşitli müzelerde ve özel koleksiyonlarda bulunan tüm kataloglarda yer alan özel amaçlı tıp aletinin sayısının beş yüzü aştığı tahmin edilmektedir. Özel kullanım işlevli 207 cerrahi alet tanımlanabilmiştir.

Türkiye'deki müze ve özel koleksiyonlarındaki tıp aletleri, literatürde bulunan kataloglar ve dönem kaynakları ile değerlendirerek Uzel tarafından bir araya getirilmiştir (Uzel, 2000)¹⁸. Bizans dönemine odaklanan tıp aletleriyle ilgili en kapsamlı çalışmalar Bliquez tarafından yapılmıştır (Bliquez, 1984 ve 2014). Bu çalışmalara göre Bizans tıbbında kullanılan aletler (Fig.31-40), ana kullanım alanları ve aletlerin isimleri Ek 1.de

¹⁸ Türkiye'de tıp aletleri içeren müze ve koleksiyonlar şöyledir: Adana Arkeoloji Müzesi, Afyon Arkeoloji Müzesi, Alanya Arkeoloji Müzesi, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Koleksiyonu, Antalya Arkeoloji Müzesi, Burdur Arkeoloji Müzesi, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi, Çanakkale Arkeoloji Müzesi, Efes Müzesi, Nidai Ergun Koleksiyonu, Gaziantep Arkeoloji Müzesi, Isparta Arkeoloji Müzesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi, Hatay Arkeoloji Müzesi, İlter Uzel Koleksiyonu, Haluk Perk Koleksiyonu, Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi (Baykan, 2009; Uzel, 2000).

sunulduğu gibidir. Histogramik, hagiografik, medikal kaynaklar ve arkeolojik bulgular ile tanımlanabilmiş olan 207 farklı tıp aletinden Bizans resim sanatında görülenler, kaşık şeklinde sondalar, spatulalar, koterizasyon için kullanılan küçük bıçaklar, neşter veya *flebotom** olarak kullanılan büyük bıçaklar, *litotom**, keskin ya da kör retraktörler*, *mele/melitos**, küret*, forsepsler* çeşitli türde keskiler ve çatal uçlu aletlerdir (Parani, 2003, s. 205; Beldekos, Karamanou, Poulakou-Rebelakou, Ploumpidis ve Androutsos, 2014, s. 4).

Fig. 31. Roma hekim mezar kontekstinden çıkan tıp aletlerinin ortasında bulunan silindir formda bronz neşter kutusu (*puxis*), III. yüzyıl, Musée Carnavalet, Paris, (Parani, 2010, s. 148).

Fig. 32. Kapağı kayıp olan bir puxis (tıbbi alet ve neşter kutusu) ve içinden çıkan (soldan itibaren) dağlayıcı ya da genel kullanım için alet, oval kaşıklı spatula, dairesel uçlu sonda, 2 kıvrık uçlu retraktör, gözlü iğne ve sonda, y. 19.5 cm, (Env. No.N6444, 116444A-G: I) Ulusal Arkeoloji Müzesi, Naples, (Bliquez, 2014, fig. 84).

Fig. 33. İlaçları koymak için iki kapaklı ve tıp aletlerini koymak için dört kapaksız dikey olmak üzere toplam altı gözden oluşan tıbbi malzeme kutusu, y. 16 cm. yaklaşık I ve II. yüzyıllardan, II. Dünya Savaşı buluntusu (Bliquez, 2014, fig. 83).

Fig. 34. Forseps, Kolophon Buluntularından, John Hopkins Arkeoloji Müzesi, Env. Buckler 20, u. 19.5 cm, I ve II yüzyıllar, (Bliquez, 2014, fig. 69.)

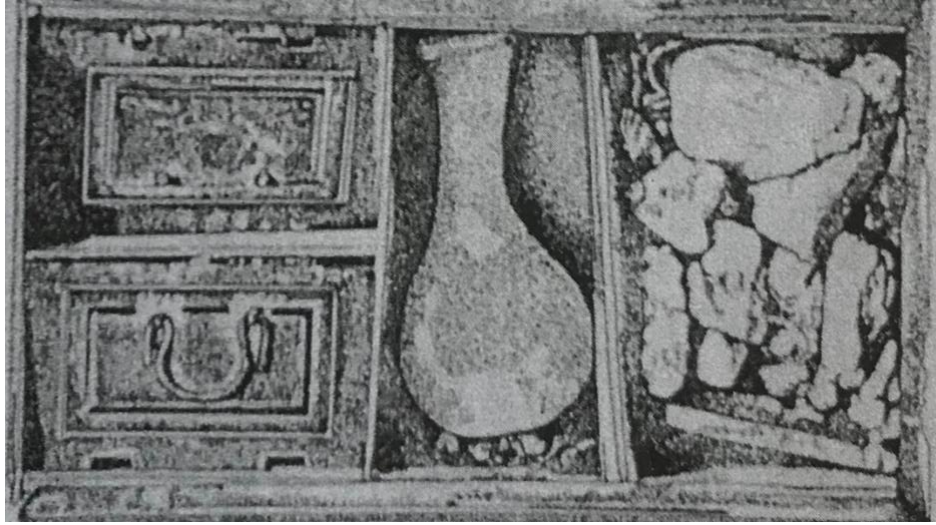

Fig. 35. Tıbbi alet ve malzeme kutusu, bronz koyu yeşil patına, kapaklı, üç bölmeli dikdörtgen kutunun, Künzl tarafından kataloglanmış III. yüzyıl Anadolu buluntusunun Uzel tarafından yapılan çizimi (y. 2.6 cm, g. 6.2. cm, u. 13.4 cm), (Uzel, 2000, s. 275).

Fig. 36. Balsamarium* (Şeffaf Cam Kap), III.- IV. yüzyıl, Landes Müzesi, Bonn (Inv. No. 3672.) (Bliquez, 2014, fig. 87)

Fig. 37. Kuret*, Kolophon buluntusu, John Hopkins Arkeoloji Müzesi, Env. Buckler 17, u. 19.5 cm, I ve II. yüzyıllar (Bliquez, 2014, fig. 48A)

Fig. 38. Çeşitli tıp aletleri, IV – VII. yüzyıllar, Alanya Arkeoloji Müzesi, Alanya (Göymen, Ağustos, 2018).

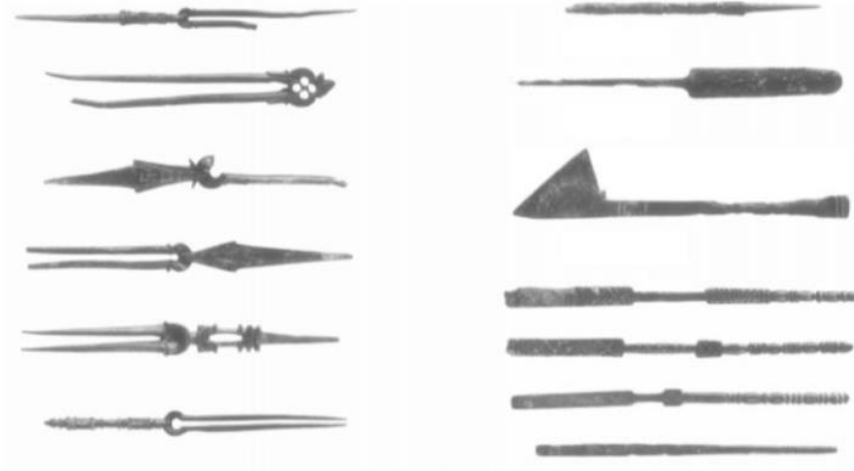

Fig. 39. IX. ve XII. yüzyıllara tarihlenen çeşitli tıp aletleri, (sonda, bıçak, neşter, iğne, çatal uçlu sondalar, Korint Muzesi, (Bliquez, 1984, s. 193)

Fig. 40. IX. ve XII. yüzyıllara tarihlenen çeşitli tıp aletleri, (bıçak sapı, bıçak, forseps, ok çıkarma kaşığı, neşter, gözlü iğne) Koptik Müzesi, Kahire, Mısır (Bliquez, 1984, s. 193)

Bizans hekimlerinin Ortaçağ tıp tarihine katkıları Antik Yunan ve Roma tıpla ilişkili metinlerinin Arap ve İslam kültürüne aktarılması ile sınırlı değildir. Bizans imparatorluğunun yayıldığı topraklarda IV. yüzyıla kadar doğum, sünnet, trepanasyon, diş ve göz, kırık-çıkık tedavilerine yönelik cerrahi işlemlerin gerçekleştirildiği bilinmektedir. Ancak özellikle M.S. II. ve III. yüzyıllarda yaşamış olan Galenus başta olmak üzere disseksiyon yapan hekimlerin anatomiye yönelik bulguları, gerçekleştirilen cerrahi işlemleri zenginleştirmiştir. Bu külliyata Bizanslı hekimler, Oribasios (IV. yüzyıl), Aëtios (VI. yüzyıl), Alexandros (VI. yüzyıl), Paulus (VII. yüzyıl) metinleriyle katkı sağlamış en ünlü hekimlerdir. IV. yüzyıldan itibaren Bizans topraklarında göz, kulak, ağız, diş cerrahisine yönelik cerrahi işlemler gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda estetik operasyonlar, kırık-çıkık tedavileri, kanserli hücrelerin bedenden çıkarılması, trepanasyon, rahim ameliyatları, fitik, üroloji ve jinekolojik müdahaleler gibi cerrahi işlemler, bu cerrahi işlemler için özel üretilmiş cerrahi neşter ve aletler de tespit edilmiştir (Eyice, 1958; Özbek, 1983; Duffy, 1984; Eftychiadis, 1996; Lascaratos ve Voros, 1998; Horden, 2000; Voros, 2000; Gürünlüoğlu ve Gürünlüoğlu, 2001; Erpek, 2003; Mirsky, 2005; Yurdakök, 2005; Stravros, 2012; Scarborough, 2013; Bouras-Vallaianatos, 2014; Mylonas, ve diğerleri, 2014; Bouras-Vallianatos, 2015; Erdemir, 2015).

Bizans'ta hekimlerin cerrahi işlemler gerçekleştirdiği bilinmekle birlikte araştırmacılar özellikle Bizanslı hekimin eğitim almasının yasak olduğunu düşündüğü bir cerrahi işlem vardı (Prioreshi, 2004, s.176) Bu görüşü savunan araştırmacılar için disseksiyon yani ölü bedenin parçalara ayrılması dinen uygun bulunmadığı için uygulanmamış, tıbbi metinlerde yer bulmamıştı (Erdemir, 2015, s. 234). Ancak Bliquez ve Kazhdan'ın yaptığı çalışma Bizans'ta insan disseksiyonunun gerçekleştiğini gösteren dört farklı dönem tanıklığı ortaya koymuştur (Kazhdan ve Epstein, 1985, s. 137; Bliquez ve Kazhdan, 1984, s. 554-557). Sarayda çalıştığı sürede Theophanes (725-818)'in yazdığı üzere 745 yılında Ermenistan'dan İstanbul'a gelen yapışık ikizler şehirde bir süre bulunmuş ve herkesin ilgisini çekmiştir. Theophanes bu ikizlerden birinin ölmesinin ardından, VII. Konstantinos Porphyrogenetos'un zamanında (944-959) hekimlerin halka açık bir şekilde ölü kardeşi canlı bedenden ayırmaya çalıştığını ve operasyonun başarılı geçmesine rağmen diğer ikizin üç gün sonra vefat ettiği belirtir (Pentogalos ve Lascaratos, 1984, s. 99-102; Prioreshi, 2004, s. 159,160). Ioannes Skylitzes'in (1101-1141), 811-

1057 yılları arasındaki tarihi olayları aktardığı *Tarihin Özeti* adlı eserinin minyatürlü el yazması Madrid Skylitzes’inde birleşik ikizlerin ayrılması operasyonunu betimleyen bir minyatür bulunur (Fig.41-43), (Ostrogorsky, 2011, s. 167).

Fig. 41. Başkente gelen siyam ikizlerinin disseksiyonunu gösteren minyatürlü yazma, Ioannes Skylitzes Gr. Vitr.26-2, f.131, Madrid, İspanya (<http://www.medievalists.net/2014/01/the-case-of-conjoined-twins-in-10th-century-byzantium/>; Erişim Tarihi: 1 Mart 2019)

Fig. 42. Başkente gelen siyam ikizleri halkın ilgisini çekerken, minyatürlü el yazma (ayrıntı), Ioannes Skylitzes Gr. Vitr.26-2, f.131, Madrid, İspanya (<http://www.medievalists.net/2014/01/the-case-of-conjoined-twins-in-10th-century-byzantium/>; Erişim Tarihi: 1 Mart 2019)

Fig. 43. Başkente gelen siyam ikizlerinden canlı olanı ayırma operasyonu (ayrıntı), minyatürlü el yazması, Ioannes Skylitzes Gr. Vitr.26-2, f.131, Madrid, İspanya (<http://www.medievalists.net/2014/01/the-case-of-conjoined-twins-in-10th-century-byzantium/>; Erişim Tarihi: 1 Mart 2019).

2.4. BİZANS'TA HİRİSTİYANLIK VE FİLANTROFİ ANLAYIŞI İLE HEKİM ALGISININ DÖNÜŞÜMÜ

Bizans toplumu yüzyıllara yayılan tıp birikimini miras alarak, IV. yüzyılda devletin resmi dini olan Hıristiyan inançla harmanlamıştır (Mango, 2016, s. 46). Her ne kadar çekirdek unsuru Antik Yunan ve Roma tıp anlayışı olsa da zamanla bu düşün geleneği üzerinde yükselen bilişsel ve kültürel birikimin Bizanslılarca benimsenmesinde Hristiyanlığın belirleyici unsur olduğu görülmektedir.

Vryonis Bizans toplumunun her alanına yayılmış Yunan ve Hıristiyan'dan oluşan ikili doğasını şu şekilde açıklar:

“Bizans kültürü, Antik Yunan dili, edebiyatı, felsefesi, bilimi, tıbbı, sanatı ve eğitimi ekseninde biçimlendiği için melez bir gelişim göstermiştir. Politik-hukuksal kurumları, Helen ve Roma kurumlarının kaynaşmasıyla oluşmuştur. Hala önemini koruyan ikinci unsur ise Ortodoks Yunan Kilisesi'nin temelini oluşturan Yahudi tektanrıcılığıdır (Vryonis, 1999, s. 38).”

Bizans toplumunda tıp anlayışını belirleyen unsur olarak Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğu doğu sezarı Galerius tarafından 311'de kamu düzenini bozmadığı ve sadece Tanrı adına devletin huzuru için dua edildiği için serbest bırakılmıştır. (Nedelcu, 2016, s. 80; Gregory, 2018, s. 67). IV. yüzyıldan itibaren Bizans'ta tıp anlayışı Geç Antik Çağın bilişsel birikimi, Hıristiyanlık inancı çerçevesinde yeniden değerlendirilip, kilise ve devlet tarafından uygulamaya konulmuştur (Cameron, 2016, s. 46).

Hıristiyanlık kendini, hıristiyanlığın din olarak yayıldığı yaklaşık ilk üç yüzyıl boyunca inananlara bir ilaç olma iddiası ile sunmuştur. Hıristiyanlığa göre insanlar, Kurtarıcı İsa'nın önderliğinde Yüce Tanrı'nın yolunu takip etmedikleri sürece günahkar yani bedensel ve ruhsal olarak hasta görülür (Krueger, 2018, s. 16,17,21). İsa gösterdiği yol ile acı çeken ruhun başhekimisi (*archiatros*) olarak algılanmıştır (Miller, 1997, s. 58). Hıristiyanlık dininin kabulü ve kabulünü takiben dini inancın hükümlerinin yerine getirilmesi şifa olarak kabul edilir.

Şifa dini Hıristiyanlığın insan sağlığının en önemli kaynağı olan bedeni merkezi bir konuma koyduğu görülmektedir. Hıristiyanlıkta bedenin korunması inanç gereği bir yükümlülüktür ve hastalık bir ceza, tedavisi de dine sığınmak olarak görülür (Holman, *The Hungry Are Dying, Beggars and Bishops in Roman Cappadocia*, 2001, s. 28). Hıristiyanlıkta beden önem kazansa da inanın temelindeki amaç, bedenin ihtiyaçlarını gidermek değil tam tersine beşeri olandan uzaklaşarak ruhani olana, Yüce Tanrı'ya, oğlu İsa'ya yönelmektir (Merantzas, 2015, s. 180-193).

Bir diğer Hıristiyan inanişaya dayalı öğretisi, Tanrı için insan, insan için Tanrı sevgisi anlamına gelen *agape** (ἀγάπη)'den kaynaklanan *filantropi**¹⁹ kavramı Bizans kültüründe şifaya yönelik teori ve uygulamaları belirleyen başlıca unsur olmuştur. Yuhanna İncili'nin 13. Babında İsa'nın buyruğu ile insanın bir diğer insanı sevmesi emredilmiştir:

“Size yeni bir buyruk bildiriyorum: Birbirinizi sevin. Tıpkı benim sizleri sevdiğim gibi, siz de birbirinizi sevin (Yuhanna İncili, 13. Bab, 13:34)”²⁰.

Agape üzerinde temellenen *filantropi* anlayışı insanın diğer insanı karşılıksız olarak sevmesi ve gönülden ona yardım etmesi inancını doğurur. Bu anlayış Bizans'ta yardımseverliğin kurumlaşmasında yaygınlaşmıştır (Tabur, 2008, s. 17)²¹. Zor durumda olan insana yardım etme amacıyla Tanrı'nın insana bahşettiği bedene yönelen bir meslek olan hekimlik erken Bizans dönemindeki teolojik tartışmaların merkezinde yer almış ve hekimin toplum tarafından nasıl algılandığı, Bizanslıların hekime yaklaşımını kökten bir şekilde değiştirmiştir (Horden, 2000; Holman, 2001, s. 145).

¹⁹ Kelime anlamı insan sevgisi olan filantropi, gönüllü bağışçılık, hayırseverlik olarak karşımıza çıkar. Bizans'ta kurumları ve kültürü nasıl etkilediğine dair ayrıntılı bilgi için bkz. (Risse, 1999; Miller, 1997).

²⁰ (Kitab-ı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil), 1991).

²¹ Kurumlaşmanın en önemli sonucu hastanelerin kurulması bu bölümü takiben incelenecektir.

2.4.1. Kilise Babalarının Tıp ve Hekimlik Hakkındaki

Görüşleri

Kudüs merkezli bir inanç olan Hıristiyanlığı Yahudi kökenlerinden koparmayı hedefleyen güncel teolojik tartışmaların yaşandığı IV. yüzyılda, Kappadokia bölgesinde doğan üç teolog Büyük Basileios, kardeşi Nyssalı Gregorios ve Nazianzlı Gregorios Kiliseye katkılarından dolayı Kappadokialı Kilise Babaları olarak anılır (Holman, *The Hungry Are Dying, Beggars and Bishops in Roman Cappadocia*, 2001).

Büyük Basileios, Kappadokia'nın Roma ili Kayseri (Kaisareia) 329/30 yılında Hıristiyan inanca bağlılıkları ile tanınan, Kappadokia aristokratlarından, varlıklı toprak sahibi bir aileye doğmuştur (Delcogliano ve Radde-Gallwitz, 1984, s. 6-7; Rousseau, 1994, s. 62)¹. Büyük Basileios'u Hıristiyanlıkla tanıştıran, Kappadokia'da Hıristiyanlığın yayılmasında etkili olan Origenes'in öğrencisi ve 'mucizeci' olarak bilinen Gregorios Thaumaturgos'un çalışmaları ve Gregorios Thaumaturgos'un da öğrencisi olan büyükannesi Büyük Makrina'dır (Tiefenbach, 2001). Ortodoks Hıristiyanlığının şekillenmesinde, kurumsallaşmasında ve Anadolu'da dinin yayılmasında etkili olduğu için Büyük Basileios olarak anılır (Baldwin, 1991, s. 260-270; Temiztürk, 2016).

Aristokrat, teolog, retor, başpiskopos, politikacı, askesis olarak çok yönlü karakteriyle ekklesiastik yapıların ve manastırcılığın düzenlenmesi sadece Hıristiyanlığı değil aynı zamanda filantropi anlayışı, Hıristiyan yardımseverliği çerçevesinde biçimlenen hastane kurumunun oluşmasını etkilemiştir (Miller, 1997; Holman, 2001; Temiztürk, 2016). Büyük Basileios ayrıca kendini adadığı meselelerini kişisel ilişkilerinden önce tutması ve teolojik düşüncelerini organizasyon şemasına dönüştürebilme becerisi ile bilinir (Rousseau, 1994, s. 136).

Hıristiyanlık inancıyla eğitilen Büyük Basileios, 348-350 yılları arasında İstanbul's (Konstantinopolis) ünlü retor Libanius'tan eğitimi almış, ardından 351 yılında hala pagan geleneklerin sürdüğü, dönemin din dışı eğitim verilen merkezlerinden Atina'ya gitmiştir (Temiztürk, 2016, s. 41). Atina'da başlıca felsefe ve retorik gibi bilimlere

¹ Ailenin toprak varlığı Kuzeydoğu Anadolu'da Pontus bölgesinde bulunan *Annisa* (Annesi)'da yer alır Bugün Uluköy olarak bilinen bölgenin adı 1958 yılına kadar Sonnusa olarak geçmektedir. Yeşilirmak nehri (Iris) ile Kelkit Çayı'nın (Likos) birleştiği kavşaktan 8 kilometre yakınında yer alır.

yönelmiş olmakla birlikte çağdaş tıp teorileri üzerinde de eğitim aldığı düşünülmektedir (Holman, *The Hungry Are Dying, Beggars and Bishops in Roman Cappadocia*, 2001, s. 29). Hocaları, Hıristiyan Prohaeresius ve pagan görüşleriyle bilinen Himerius'tur. Birlikte Atina'da bulunan arkadaşı olan Gregorios'un karşı çıkmasına rağmen, 355/356 yılında Atina'daki eğitimini yarım bırakarak retor eğitimi vermek için Kayseri'ye (Kaisareia) dönmüştür. İlk öğrencilerinden biri kardeşi Nyssalı Gregorios'tur. Kısa bir süre sonra vaftiz olup ve kız kardeşi Makrina'nın etkisiyle manastır yaşamına çekilip, *askesis** yaşamı inceleyeceği Doğu'ya, Mezopotamya, Mısır, Suriye ve Filistin'e gitmiştir (Rousseau, 1994; Holman, 2001; Mango, 2016, s. 124; Temiztürk, 2016)². Burada incelediği katı münzeviliğin ve çileciliğin aşırılığının Hıristiyan inancın gereği *düzelme*ye ve böylece Tanrı'nın buyruğunun yerine getirilmesine imkân vermediğini gözlemlemiştir. Bedeni harap eden ve hastalıklara yol açan katı çileciliği şöyle eleştirir:

“İnsanın Tanrısallığının önündeki engel tutkularıdır. Bundan ne kadar arınırsak o kadar tanrısallığımıza yaklaşıyoruz... Israrla hastalığı istemek, oburluk gibi ruhu yaralar” (Crislip, 2006, s. 187).

Oruç gibi ruhu arındıran etkinliklerin tek başına ya da ölümüne yapılmasının ve bedeni daha fazla acı çekmek için zor duruma sokmanın dinen kabulü olamayacağını düşünerek, toplu bir şekilde yapılan asketisizmin savunucusu olmuştur. Tanrı'nın yolunda ve kurtuluşun peşinde olmanın kurucusu olduğu monastik yasalara liyakat, ılımlı oruç, monastik görevlere sorgusuz katılım ve manastır hayatına itaat ile gerçekleşeceğini ortaya koymuştur (Crislip A. , 2006, s. 186-190). Her türlü aşırılığın ruhu yaraladığına inanan Büyük Basileios bu görüşlerini Annisa'da kurduğu küçük ölçekli bir manastırda uygular ve bu *koenobitizmin*, *komünal asketisizmin* ilk örneği olarak kabul edilir (Mango, 2016, s. 124). Kilisenin siyasi, teolojik ve sosyal hedeflerini destekleyen, ekklesiastik hiyerarşinin sınırlarını belirleyen sıkı kurallar üzerine kurulu toplu çilecilik Bizans döneminin sonuna kadar manastırcılıkta bir kurala dönüşmüştür (Crislip, 2006, s. 186-187).

² Büyük Basileios ile inanış ve felsefi görüşlerinin biçimlendiği teolojik atmosferin, heretizm tartışmaları ve hayatı ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz.

364 yılında ruhban kimliği kilise rahibi olması ile tescillenmiş, 370 yılında Kayseri (Kaisareia) piskoposu olmuştur. Oluşum sürecinde Ortodoks Hıristiyanlığın sınırlarını belirlemiş olan Büyük Basileios bu idareci kimliği ve ılımlı çileciliği kurumsallaştırması ile Temiztürk'ün aktardığı üzere Ortodoks Hıristiyanlığını iyileştirmiştir:

“Özellikle Hıristiyan kültürünün sınırlarını belirleme, asketik yaşama gönüllü katılımı teşvik etme ve böylece episkopal bir kurum hüviyeti kazanmasına katkı sağlamış bu yönüyle de ‘Doktor’ lakabı ile anılmıştır. (Temiztürk, 2016, s. 43)”

Bedenin aşırı şartlara sürüklenmesini eleştiren Büyük Basileios'un sağlık ile görüşlerinin diğer kilise babalarından farklılaştığı yönleri vardır (Holman, *The Hungry Are Dying, Beggars and Bishops in Roman Cappadocia*, 2001, s. 84, 127). Hıristiyan inancını oluştururken beslendiği Origenes hastalık durumunda bedenin tıbbi müdahalelerle iyileştirilmesini savunur. Origenes'in yaptığı bitkisel karışımlarla sahip olduğu üne ve Hippokrates, Galenus ve Kappadokialı Areteius tarafından cüzzam, veba, uyuz gibi hastalıkların bulaşıcı olduğunun bilinmesine rağmen, Büyük Basileios bedeni bu denli korumaya çalışmanın da tehlikelerine ve hasta olan insanların manastır hayatından tecrit edilmemesi gerektiğine değinir (Holman, *The Hungry Are Dying, Beggars and Bishops in Roman Cappadocia*, 2001, s. 84, 127).

Büyük Basileios'un pagan edebiyatından nasıl yararlanabilecekleri üzerine gençlere verdiği söylevde beden üzerine düşüncelerini ve sağlığın korunması için iyi bir Hıristiyanın yapması gerekenleri aktarır (Arıkan, 1999, s. 13, 25,25,27-29):

“...kesinlikle elzem olan durumlar dışında bedenimizin kölesi olmamalıyız; ruhumuzu her şeyin en iyisiyle beslemeli ve felsefe aracılığıyla onu hapisanesinden, bedenin ihtiraslarıyla bir olmaktan kurtarmalıyız ve aynı zamanda bedeni, tersine ihtirasların efendisi haline getirmeliyiz; midemize onun için olmazsa olmaz olanı vermeliyiz, fakat yeri göğü birbirine katarak, her yerde mezeciler ve aşçular arayanlar gibi lezzetli tatlılarla doldurmamalıyız onu... bedenin ihtiyaçları mevzu bahis oldu mu, ruhun ihtiyaçları için olduğundan daha fazla endişeye düşmemelidir...duyularının ihtiyaçlarına karşı koyamayanların, tıpkı hayvanlar gibi kendini sadece yaşama çabasına hasretmiş, bütün dikkatini midesine ve onun

aşağısında yer alan uzuvlara vermiş kimseler olduğunu söylemekten başka ne yapılabilir?” (Arıkan, 1999, s. 24,25, 27).

Platon’un düşüncelerini takip ederek bedenün ihtiyaçlarının asgari düzeyde giderilmesi gerektiğini belirtir ve ruhun arındırılmasına hizmet edebilecek kadar bedenün önemsenmesi salık verir. Bedensel dürtüleri kontrol altına almayı “*hazzı zapt eden her türlü zinciri gevşetip, bedeni cezalandırarak denetim altında tutacak ve ruhta yarattığı rahatsızlıkları, akıl ile kamçılarcasına döverek tekrar uykuya göndereceğiz*” sözleriyle açıklar. Fazla gelişip, kuvvetlenmiş bedenün ya da çok sağlıklı olmanın -hekimlerden öğrendiği üzere- tehlikeli bir şey olduğunu da değinerek, bedene aşırı ilgi göstermenin bedene zarar verdiğini, gelişmesi gereken ruhun önünde engel olduğunu, ruhu bedene tabi kılmanın delilikle sonuçlanacağını dile getirir. Söylevine kaçınılması gereken hastalıklarla ilgili şu sözleriyle son verir:

“...üç ahlaki zaaf olduğunu aklınızdan çıkarmayarak, sakın ola ki bunlardan şifa bulmaz olanını taklide yönelmeyin, ne de bedenün sakat olanlardakini andırır bir zihinsel sakatlığın pençesine düşün. Zira hafif illetlerden mustarip olanlar hekimin kapısına varır, daha ağır hastalıklara yakalanmış kimseler tedavi için hekimi evine çağırır; ancak hastalığı, kesinlikle tedavi edilemeyecek olan yas safhasına varmış olanlar, tedavi için yanına gelen hekimi de kabul etmez. Sakın ola ki, akıl yürütme melekeleri sağlam olan kimselerden uzak durup da şimdiki insanların özelliği haline gelen bu son saydığım hastalığın pençesine düşmeyin (Arıkan, 1999, s. 27)”

Tıbbı ve sağlığın korunmasına olan ilgisi sadece felsefi olmayan Büyük Basileios’un sağlığı sıklıkla sekteye uğramıştır (Temiztürk, 2016). Büyük Basileios’un günümüze ulaşan 366 mektubunun üçü doğrudan hekimlere yazılmıştır³. Biri, doğrudan saray hekimi olan Melitius’a ve müzdarip olduğu ateşli hastalıklarla ilgili kısa bir şikâyet mektubu iken bir diğer mektubu hekim Pasinikus’a hitaben yazılmış Büyük Basileios’un aldığı tedavi sonucu bir teşekkür mektubudur. Sonuncu mektup ise 325-405 yılları arasında yaşamış olan Bizans’ın

³ Love, 189, 193, 324 nolu mektupları referans verir (Love, 2008, s. 233).

son pagan hekimi olarak anılan Oribasius'un Hıristiyan inancını benimsemiş hekim kardeşi Eusthatus'a yazılmıştır (Love, 2008, s. 233; Sarton, 1995, s. 48).

“...İnsanlık, tıp mesleğini seçen sizlerin kaygısıdır. Bana öyle geliyor ki, bu mesleği diğer yaşam arayışlarına tercih edenler doğru seçim yapacaklardır, ...şayet, gerçekten şeylerin en değerlisi yaşam, sağlık olmadan acı verici ve istenmeyen bir durum ise. Ve sizin mesleğiniz yaşamın kaynağıdır. Ama özellikle sizin durumunuzda, bilim son derece elverişlidir, eğer kendinize, mesleğinizin yararını bedensel olarak sınırlandırmayan, aynı zamanda manevi hastalıkların düzeltilmesini de içeren, daha yüksek insanlık standartları koyarsınız (Love, 2008, s. 233)”.

Sağlığın ruhani yönüne dair görüşlerini yaşamının son anına kadar savunmuş olan Büyük Basileios, yaşamı boyunca sık sık hasta olup, dönemin din-dışı tedavi yöntemlerinden yararlandığı ve bu gözlemlerle dönem için devrim niteliğinde Hıristiyanlığa dayalı bir şifalanma fikrini ortaya koyduğu ileri sürülür (Love, 2008, s. 233).

İyi Hıristiyanın hasta olduğunda hekime görünmesi gerektiğini vurgularken ruhani şifalanmaya önceler. Kappadokia'da 369 yılında gerçekleşen büyük kıtlık zamanında ortada kalmış fakiri kimsesiz ve muhtaç kişileri kollayıp, bakımlarının sağlanabilmesinin önemini vurguladığı vaazları vardır. Kıtlıktan etkilenenlere yardım etme konusunda vaaz dinleyicilerini ikna etmek için fakir, hasta ve düşkün kişilerin fiziksel durumlarını ayrıntılı bir şekilde betimlemiştir (Alexopoulos, 2015, s. 75-76). Bu vaazlar 372 yılında sonuç vermiş, Büyük Basileios hasta, düşkün, yolda kalmış ve bakım bekleyen zor durumdaki Hıristiyanların korunduğu ve bakımının üstlendiği bakım evi yapılarını kurarak Bizans tıp tarihine benzersiz bir katkıda bulunmuştur (Miller, 1997, s. 90, 97, 104, 134-136).

Nazianzlı Gregorios, günümüzde Aksaray iline bağlı Nenezi'de, Hıristiyan inanca sahip, seçkin bir aileye 326-330 yılları arasında bir tarihte doğmuştur. Gregorios Kayseri (Kaeseria)'de retorik ve felsefe eğitimi aldıktan sonra küçük kardeşi Caesarius'la birlikte İskenderiye'de (Alexandrea) çeşitli bilimlerle ilgili eğitim almıştır (Holman, The Hungry

Are Dying, Beggars and Bishops in Roman Cappadocia, 2001, s. 29). Kardeşi Caesarius İskenderiye tıp okulundan eğitimini tamamladıktan sonra başarılı bir hekim olarak İstanbul'da (Konstantinopolis) saray doktoru (*archiatros*) olarak görev yapmıştır (Daley, 2006, s. 3)⁴. 348 yılında kardeşini İskenderiye'de bırakarak, Atina'ya giden Gregorios, önceden tanıştığı Büyük Basileios'la birlikte eğitim almıştır (Daley, 2006, s. 3-6).

Kappadokialı üç kilise babasından biri olan Gregorios, aralarında çekişmelerin ve fikir ayrılıklarının yaşandığı Büyük Basileios'la yaşam boyu yakın arkadaşıdır (Baldwin, 1991, s. 880-882; Rousseau, 1994;). Hıristiyan inançlı iki öğrenci olarak pagan geleneklere şahit oldukları Atina'da birlikte eğitim almışlardır. Nazianzlı Gregorios, Atina'da bulunduğu tanık olduğu aldığı din dışı eğitimi, Hıristiyan tarihinin en büyük dehası olarak gördüğü İskenderiye okulu temsilcisi, kendisi de hekim olan Origenes'in anlayışıyla birleştirmiş ve özellikle kendi kardeşinin doktor olmasından ötürü hâkim olduğu tıp bilgisini üstün olarak gördüğü kilise yolunda kullanılması gerektiğine inanmıştır (Temiztürk, 2016, s. 48). Büyük Basileios'un bu uğurda filantropi anlayışının gereğini yerine getirmek için, kurduğu hastane yapılarının prototipi sayılan *ptochotropheion** (düşkün evi) hakkında '*hastalıkların iyileştirilmeye çalışıldığı, acının kutsandığı, sempatinin teste tabii tutulduğu*' yerler olarak bahseder (Miller, 1997, s. 61-62). Bulaşıcı hastalıklar ile ilgili farkındalığı ile Büyük Basileios'tan ayrılır (Keenan, 1941, s. 10-30; Holman, 2001, s. 13,21; Daley, 2006, s. 9; Alexopoulos, 2015, s. 61). İskenderiye'de girdiği derslerdeki tıp bilgisi ve kardeşinin kütüphanesinde bulunan tıp metinlerinden ötürü tıp literatürüne hâkim olan Gregorius yazılarında hastalıkları ayrıntılı bir şekilde anlatır (Keenan, 1941, s. 10-30; Holman, 2001, s. 13,21). Yazınında sıklıkla rastladığımız tıbbi bilgilerini teolojik görüşü kapsamında kullanır ve ruhun varoluşsal hastalığının evrensel hekim olarak tanımladığı İsa'nın ve kilise yolunda hekimlik yapanların büyük hüner isteyen din dışı tıp sanatını icra edenlerden daha iyi tedavi ettiğini vurgular (Ruether, 1969, s. 89; Daley, 2006, s. 54,72).

⁴ Abisinin hıristiyan inancını zedeleyeceğine inandığı mesleğini otuzlu yaşlarında (368-370) vefatına kadar sürdürmüştür. Gregorios'un kardeşinin erken vefatından çok etkilendiği bilinmektedir, Caesarius'un ölümünün ardından tıp metinlerinden oluşan geniş kapsamlı kütüphanesi Gregorios tarafından çalışılmıştır (Daley, 2006, s. 3).

Nyssalı Gregorios, Basileios'un kardeşi, öğrencisi ve Kilise babalarının en gencidir. 335-340 yılları arasında Aksaray iline bağlı Gökçetoprak'ta (Nyssa) doğmuş, 394 yılında ölmüştür. İlk retor ve felsefe eğitimini Büyük Basileios'tan almıştır (Iozzia, 2015, s. 30). Diğer Kappadokia kilise babalarından farklı olarak dışarıda eğitim almamıştır. Abisi gibi Hıristiyan inançlı ve münzevi bir hayatı tercih eden bir aileye doğmuş olsa da Gregorios keşişliğe ilgi duymamıştır. "Hıristiyan olmaktan çok retor olmayı düşünmesi" ile Nazianzlı Gregorios tarafından eleştirilmiştir (Meredith, 1999, s. 3-4). Münzevi hayata geçişi Gregorios'un eşi Theosebeia'nın vefatının ardından büyükannesinin telkinleriyle olmuştur (Keenan, 1950, s. 172). Kaiseria Başpiskoposu olan abisinin de desteği ile Nyssa piskoposu olmuştur (Meredith, 1999, s. 3-4). 379 yılında Basileios'un ölümünden sonra onun görüşlerini devam ettirmiş, dönemin teolojik tartışmalarında Basileios'un temsil ederek, kurduğu manastır kurallarının takipçisi olmuştur (Temiztürk, 2016, s. 48). Sağlık, hastalık ve hekimlerle ilgili görüşleri de Basileios'un görüşleriyle paralel bir şekilde ruhsal şifalanmayı bedensel iyileşmenin önünde tutan niteliktedir:

"İnsan hayatında bedensel sağlık iyidir. Ancak asıl nimet, sadece sağlığın doğasını bilmek değil, aynı zamanda sağlıklı olmaktan da kaynaklanmaktadır. Kötü ve zararlı beslenen birisi, sağlığının mükemmelliğinden bahsederse, kendi yaşamı hastalıklarla yıpranıyorsa, sağlığına methiyeler düzmekten ne fayda sağlayabilir ki" (Meredith, 1999, s. 95) ⁵.

Gregorios *Fakirleri Sevmek Üzerine* başlıklı vaazında cüzzam hastalığını ve dönemin cüzzamlıların feci durumuna oldukça etkileyici bir biçimde değinir (Alexopoulos, 2015, s. 59). Hasta durumuyla ilgili bu tür ayrıntılı tanımlamalar diğer kilise babalarının yazın dilinde de görülmektedir (Alexopoulos, 2015, s. 74,75; Holman, 2001, s. 140-168). Gregorios'u farklılaştıran hastalığın teknik kısmını dönemin tıbbi ifadeleriyle aktarmasıdır (Alexopoulos, 2015, s. 59-85) ⁶. Cüzzam ve cüzzamlılar üzerine verdiği bu vaazda hastalığın tüm trajik sonuçlarını gözler önüne serdiği cüzzamı şöyle tanımlamıştır:

⁵ İsa'nın Matta İncili'nde geçen sözleriyle ilgili verdiği vaazda belirtmiştir (Meredith, 1999, s. 91).

⁶ Vaazlarında yer verdiği hastalık tanımlamalarının tıbbi kaynağının ne olduğu, Gregorius'un bu tıbbi literatüre nasıl hâkim olduğu, Gregorius bizzat Basileios'un öncülüğünde kurulmuş hastanelerde cüzzamlılarla çalışıp, çalışmadığı ve cüzzamlıların bu kadar ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı özel vaazların

“Kara safra akışının izlediği, çürümüş mizaçların ve irin bulaşmış kanın sızdığı, kara safra akışının izlediği bir zayıflık bu...Hangisi daha kötü: onların kaybını görebilmek mi yoksa artık bunun görünür olmaması, hastalığın onları kör etmesi mi? Anlatacak böylesi talihsiz bir öyküye sahip olmak mı, ya da cüzzamın yiyip, bitirdiği dilsiz kurbanlar olmak mı? Bir ağız dolusu ekmekle sefil bir şekilde beslenmek mi yoksa ağızı tümüyle kaybedip, artık normal bir şekilde yemek yiyememek mi? Vücutlarının çürümesini deneyimleyebilmek mi, yoksa külliye hissizleşmek mi? Görmeleri, koklamaları, dokunmaları nerede, nerede bu enfeksiyonun yiyip, bitirdiği diğer duyuları? (Alexopoulos, 2015, s. 59,60,62)”⁷.

Gregorius’un hastalığın nedenselliği konusunda, M.S. 129 ve 216 yılları arasında yaşamış olan Galenus’un öne sürdüklerine de hâkim olduğu da anlaşılmaktadır ⁸.

“...veba gibi bazı hastalıkların dışsal bir nedeni olabilir, havada ve suda ve onlara yaklaşanlarla geçebilecek zararları izlenebilir” sözlerinde bulaşıcı hastalığa örnek verirken, *“...ve bizim vakamızda (cüzzam) hastalık hasta kişinin içinde var olur ve gelişir ve hastalığa yakalananın beden sıvılarını kanı ile istila eder ve enfeksiyon onu terk etmez”* sözleriyle bireysel bağışıklık kavramını örnekler (Alexopoulos, 2015, s. 67).

hangi dinleyiciye, ne amaçla sunmak istediği konularında araştırmacıların farklı görüşleri vardır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Alexopoulos, 2015, s. 79-85)

⁷ Nyssalı Gregorios’un hastalığın tıbbi açıdan anlatımı Kappadokyalı Aretaeus’un, Galenus’un ve Oribasios’un kullandığı tıbbi terimleri içermesi ve tanımlamaların benzerliği Holman ve Alexopoulos tarafından çalışılmıştır. Nyssalı Gregorios’un vaazlarında yer alan hastalıkların din dışı tanımlamaları için ayrıntılı bilgi için bkz. (Holman, The Hungry Are Dying, Beggars and Bishops in Roman Cappadocia, 2001, s. 199-220); (Alexopoulos, 2015).

⁸ Galenus’un tıp tarihine katkılarında biri hastalığın nedenselliği üzerinedir. Hekime göre hastalığı meydana getiren öncül sebep, var olan iç veya dış bir unsurdur. Bir diğer etmen ise vücudun kendi direnci yani fiziksel yatkınlık koşuludur (Alexopoulos, 2015, s. 66-67).

2.4.2. Manastırların Sosyal Hizmetler İşlevi ve Hastaneler

Hekim algısının dönüşümünde etkili olan en önemli etmen *basilias* veya *ptochotropheion** (düşkün evi) olarak anılan, ilk örneği Kappadokia'da kurulan bakıma muhtaç, fakir, kimsesiz ve düşkünler için kurulmuş mekânlardır. 372'de Büyük Basileios'un öncülüğünde kurulan bu mekanlar önce *nosokomeion* (bakım/hasta evi - *νοσοκομείο*)'a zamanla *xenon* (hastane - *ξενον*) yapısına evrilmiştir (Miller, 1997, s. 67, 85-88; Mango, 2016, s.43)⁹. Hastalığın ve yoksulluğun, dolayısıyla şifa bulma ihtiyacının Bizans halkının tüm sınıflarını etkilemesi bu bakım evlerinin hızla yaygınlaşması ile sonuçlanmıştır (Patlageani, 1999, s. 141). İmparator toprakları içinde hızla yayılan sağlık kurumları hekimin sorumluluklarını, tedavi yöntemlerini, çalıştığı mekânı ve sonuçta Bizanslının hekim algısını değiştirmiştir (Stathakopoulos, 2013, s. 19-33).

Klasik Yunanca kaynakları IV. yüzyılın sonuna kadar hastaların bakımı için bir mekâna dair herhangi bir bilgiye yer vermez (Miller, 1997, s. 68) Antakya (Antiokia) Piskoposu Leontius'un (344-308) yapı baniliğini yaptığı dönem kaydında yabancıların kalabileceği hanlar olarak *xenodochion* (*ξενοδοχείον*) ve zaman zaman da *xenon* olarak adlandırılan inşa faaliyetlerine rastlanır, ancak *xenodochion* ve *xenon* sadece hastaların bakımının yapıldığı bir yeri ifade etmez. Seyyahların, yolda kalmışların halsiz ya da hasta olması durumunda dinlenebilecekleri bir mekân olarak karşımıza çıkar (Bennett, 2017, s. 17). Genel anlamıyla hasta ve yaralıların iyileştirildiği kurum olarak hastane tanımına *xenon* ve *nosokomeion* uyar. *Nosokomeion* Klasik Yunancada yabancı veya misafirlerin konakladığı yer anlamında kullanılmıştır. *Xenodocheion* yabancı yurdu, han, misafirhane, özellikle yolda olan yabancıların ya da hacıların konakladığı hostel veya hotel anlamına gelmektedir. Xenon, xenodocheion ve nosokomeion arasında kesin bir ayırım yapmak güç olmakla birlikte yardım kuruluşu amaçlı bir kilise yapısı olarak ilk defa Bizans topraklarında görülmüştür (Philipsborn, 1961; Miller, 1997; Risse, 1999; Crislip, 2005; Bennett, 2017).

⁹ (Karayannopoulos, 1981, s. 375-391; Delcogliano ve Radde-Gallwitz, 1984, s. 3, 6 - 19, 32-38; Rousseau, 1994; Crislip, 2005, s. 103-120; Crislip, 2006, s. 186-190; Bennett, 2017, s. 27). Modern Yunancada *nosokomeion* (*νοσοκομείο*) hastane, sağlık yurdu; *xenon* yabancı anlamına gelir.

Xenodocheion ve xenon, *gerocomium* (yaşlılar evi), *nosocomium* (bakım / hasta evi), *xenodochium pestiferorum* (vebalı evi) ve *orphanotrophium* (yetimhane) gibi daha spesifik işlevli yapılardan ayrılır ve dönem kaynaklarında daha sık kullanılmıştır (Miller, 1997, s. 4-5,24-29; Risse, 1999, s. 82; Bennett, 2017, s. 27).

Xenon ve türevi yapıların ilk örnekleri yabancıların konaklamasını sağlamaktan öte fakirlerin, yolda kalmışların, güçsüzlerin veya hastaların da ağırlandığı yapılar olarak karşımıza çıkar (Miller, 1997, s. 4-7; Bennett, 2017, s. 30-31). İlk xenon yapılarının temelde yardım için barınak sağlaması da bu kurumların öncelikli hedefini dönüştürdüğü düşünülür. Buna göre hastalar ve düşkünlerin sığınağı xenonlar barınanların ölümünün engellenmesi için zamanla kamu sağlığına adanan bir yapıya dönüşmüştür (Crislip, 2005, s. 130-141; Bennett, 2017, s. 30).

Anlamı yüzyıllar içinde dönüşmüş xenon yapısının işlevi anlaşılmaya çalışılırken misafirhane ve sağlık kuruluşu olarak iki başlıkla incelenmiştir (Miller, 1997, s. 4-5). Bunların arasında bir bağ olduğu düşünülür. Ancak geç dönem Bizans hastaneleri, xenonu belirgin biçimde yatılı hastaları hasta oldukları süreç içerisinde barındırması ve temel işlevi hastaların tedavi edildiği bir yapıyı ifade eder. Hem xenon kelimesi etimolojik bir dönüşümden geçmiş, hem de yapı işlevi dönemin ihtiyaçlarına göre değişmiştir. Bu açıdan çağdaş araştırmacılar dönüşümün kilit noktalarını belirlemenin mümkün olamayacağını belirtirler (Philipsborn, 1961; Miller, 1997; Crislip, 2005; Horden, 2000; Bennett, 2017)¹⁰.

Sadece yatılı hastaların kaldığı, hekimler tarafından hastalıkların teşhis edildiği, uygun görülen tedavinin ardından iyileşen kişilerin taburcu edildiği Bizans hastanesi din dışı tıp eğitimi almış hekimlerin, belirli bir organizasyon şeması içinde hiyerarşik olarak görevlendirildiği yapılardır (Temkin, 1962; Touwaide, 2007). Özel bakım ihtiyacı,

¹⁰ VI. yüzyıl Bizans tarihçisi Prokopios'un (500-565) *Yapılar (De Aedificiis)* adlı kitabında yolcu ve hastalar için kurulmuş xenodocheion ifadesi defalarca geçer. Sonraki yüzyıllarda ise xenon ve nosokomeion kelimeleri yatılı hastaların bakımının üstlenildiği yapılar olarak kullanılır (Bennett, 2017, s. 28). Hasta evi olarak tanımlanan nosokomeion antik dönem hanlarından gelişmiştir ve sonraki dönemlerde hasta bakımı veya acı çekenler için herhangi bir işlevi olmadığı anlaşılmıştır (Philipsborn, 1961, s. 338).

yaşlılık, bunama gibi düzelmeyen rahatsızlıklara sahip kişilerin hastanenin ana mekanına yatırılmadığı hastaneler Pournaropoulos ifadesi ile

“... her bakımdan mükemmeldi ve türünün güncel örneklerine neredeyse benzerdi. Her durumda, bunlar Avrupa'nın ilk tam donanımlı hastaneleri idiler (Bennett, 2017, s. 27).”

Hastane yapılarının Bizans topraklarının yayıldığı coğrafyadan uzak bölgelerdeki Çin ve Hindistan gibi toplumlarda bulunan örnekleri ya da dönem kaynakları Bizans hastanelerinin gelişim sürecinde farklı kültür unsularının etkilerine dair bilgi vermez. Başlıca etkileşimin Antik Yunan kültür mirası ve temasta oldukları yedinci yüzyıldan itibaren Yakın Doğu coğrafyası ve İslam kültüründen geldiği görülmektedir (Philipsborn, 1961, s. 338-340; İhsanoğlu, 2004, s. 54).

Konuyla ilgili tüm çalışmalar dikkate alınarak yapılan hesaplamalara göre sadece imparatorluk başkenti İstanbul'da (Konstantinopolis) IX. yüzyılda 115 xenones, xenodocheia ve nosokomeia tespit edilmiştir (Horden, 2005)¹¹. Bunların dışında çeşitli kasaba ve şehirlerde yerel ihtiyaçlara göre düzenlenmiş küçük çaplı xenonlar görülür (Bennett, 2017, s. 28)¹².

IV. yüzyılın yardımseverlik yapılarında Büyük Basileios'un belirttiği üzere hekimler (*iatro*) bulunmakta idi. Ancak burada ne gibi tedaviler üstlenildiği bilinmemektedir (Miller, 1997, s. 21-22). Manastır kuruluşlarında çalışan rahip-hekimlerin hekimlik yapmasını engelleyen yasaklar bulunmasına rağmen, bunun önlemediği görülür (Eyice S. , 1958, s. 678). Erken Bizans dönemi xenonlarındaki tedavi yöntemlerine dair dönem

¹¹ Bizans hastanelerinin tarihsel değerlendirmesini ilk defa üstlenen Fransız Bizans Tarihçisi du Cange 1680 tarihli, *Constantinopolis Christiana* adlı yayınında İstanbul'da 35 farklı yardım kuruluşunun olduğunu belirtmiştir. Richtér, Kukules, Bréhier gibi araştırmacılarının ardından Janin (1882–1972) xenon, xenodochia ve nosokomeia ayrımı yapmadan 28 farklı hasta bakımının yapıldığı yapı tanımlamıştır (Bennett, 2017, s. 21). Schreiber'in monastik hastane konseptini ve doğu hastane kültürünün batılı örneklerine üstünlüğünü incelediği araştırmasını Phillipsborn 1961 yılında Bizans hastanelerinin gelişimi üzerine yaptığı çalışması izler (Philipsborn, 1961). Bizans'ta bulunan hastanelerle ilgili en kapsamlı çalışma Miller'in yayını olarak kabul edilir (Miller, 1987).

¹² Hastanelerin yapısı, hekimlerin uyguladıkları tıbbi tedavi yöntemlerini ve *iatrosophia* olarak anılan ilaç reçetelerini çalışan Bennett'in dönem kaynaklarını temel alarak etkin oldukları yüzyıllarla başkent hastanelerini tespit ettiği liste Ek No.2'de sunulmuştur (Bennett, 2017, s. 278).

kaynakları bulunmamaktadır (Horden, 2000, s. 201-219). İlaç reçetelerini içeren el yazmalarında ve dönem kaynaklarında geçen, dönemin din dışı tıp bilgisine dair ayrıntılı bilgi vermeyen birkaç ilaç formülü günümüze ulaşmıştır (Bennett, 2017).

Bizans'ta hastanelerle ilgili en önemli bilgiler II. Ioannes Komnenos tarafından 1136 yılında yaptırılmış olan Pantokrator Manastırı yapı kompleksine ait *typikon*dur. Bugün Zeyrek Camii olarak anılan kilisenin hastane ve çevre yapıları günümüze ulaşmamıştır. Ancak *typikon*un dördüncü bölümü tümüyle hastaneye ve hastanenin idari ve teknik yapısına ayrılmıştır (Miller, 1997, s. 12-14).

Pantokrator Manastırı'nın vakfiyesine göre hastane (Fig.44), elli yataklı hasta hizmet kapasitesi ile kurulmuştur. Elli yatak beş koğuş halinde düzenlenmiştir. Huzurevi, cüzzamlılar evi gibi hasta bakımının yapıldığı yerler özellikle hastanenin tedavi için yataklı hasta kabul ettiği yerden ayrıdır. Bu koğuşlarda acil durumlar ve ayakta duramayanlar için yedek yatak bulunur. Binanın geneli ve ameliyathanenin ısıtması için mangal kullanılmakta ve tesiste bulunan kadın ve erkeklerin ayrı ibadet edebilmeleri için iki şapel, bir değirmen, bir fırın, bir mutfak, bir yemek odası barındırmaktaydı. Hasta olanlar için banyo en önemli tedavi yöntemlerindendi, hastalar durumları daha sık banyo yapmalarını gerektirmedikçe, düzenli olarak haftada iki kez hekimler ve asistanların yardımıyla manastır hamamında yıkanır. Buna karşılık manastır rahipleri ve huzurevindekiler ayda iki kere hamamı kullanabiliyordu. Hamamların düzenli işlemlerini sağlayan sarnıçlar bulunuyordu. Hastalara hekimler bakıyordu, bazıları gece nöbete kalıyordu ve hastanenin hekimlerine yardım eden çok sayıda asistan bulunuyordu (Eyice, 1958, s. 673-679; Miller, 1997, s. 20-29; Horden, 2000, s. 201-219).

Hastanın beslenmesi titizlikle takip edilen tedavinin bir parçası idi. Yataklı hastanın et ya da balık yemesine izin verilmez ve diyetleri günde iki kere zeytinyağıyla pişirilmiş sebze yemeği, iki baş soğan, 850 gram ekmekten oluşurdu. Pazar günleri yine tedavinin bir parçası olarak şarap tüketebilmeleri için 1/48 altın sikke değerinde *numisma trachy** verilirdi (Miller, 1997, s. 14-19).

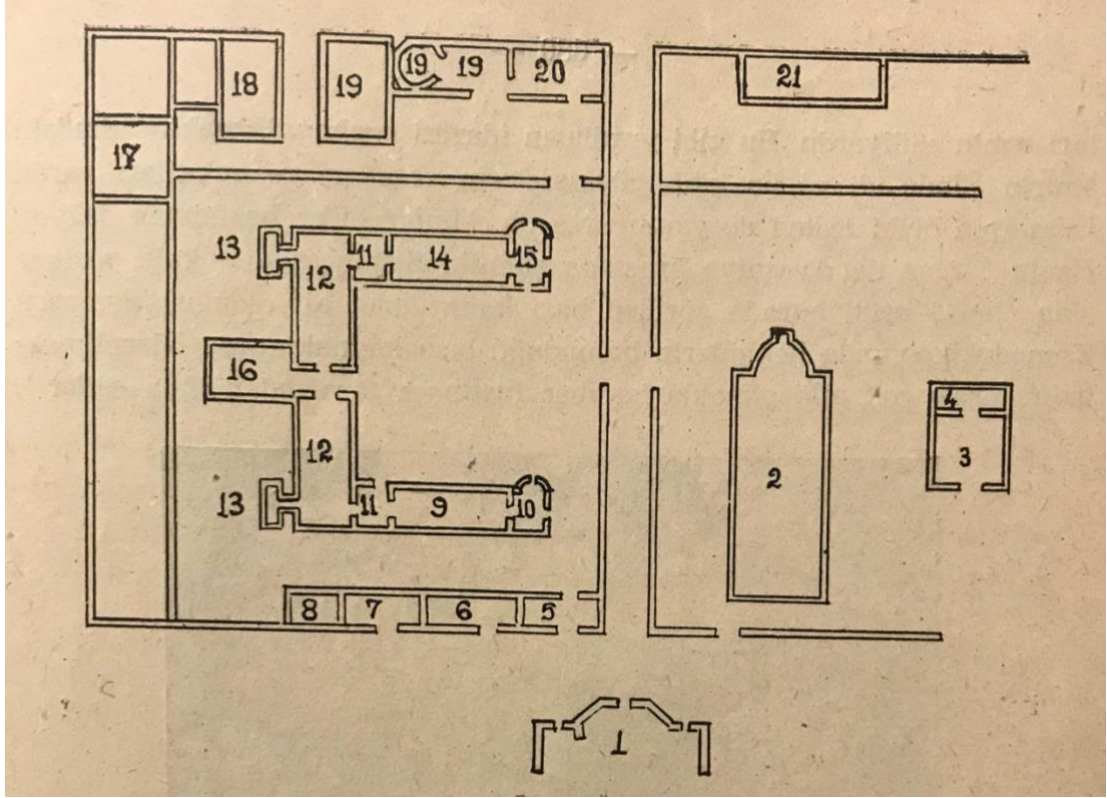

Fig.44. Pantokrator Manastırı'ndaki hastanenin Codelles tarafından öne sürülmüş tahmini plan çizimi (Eyice S. , 1958, s. 678)

1. Pantokrator Kilisesi; 2. Manastır; 3. Keşiş reviri; 4. Hamam; 5. Hekim dairesi; 6. Poliklinik; 7. Eczane; 8. Anbar; 9. Cerrahi servisi; 10. Erkek hastalar için şapel; 11. Hamamlar; 12. Dahiliye servisi; 13. -; 14. Kadın hasta servisi; 15. Kadın hastalar için şapel; 16. Ophtalmoloji servisi; 17. Psikiyatri; 18. Ahır; 19. Fırın; 20. Mutfak; 21. Gerokomeio

Her ne kadar hekim insanları sağlığına kavuştursa da Hıristiyanlığın etkisiyle gelişen tıp anlayışı doğrultusunda Bizanslı için 'hekim' çoğu zaman pagan kültürün bilgisini kullandığı için toplumda hoş görülmemiştir. Kappadokia Kilise Babalarının vaazları dini şifalanmanın dışarıdan sağlıklı görünüyormaktan daha önemli olduğunu vurgulamışlardır. Kilise yolunda şifa arayışının yükselişi antik dönem tıp bilgisinin zamanla 'pagan tıbbi' olarak anlaşılmasına ve reddedilmesine sebep olmuştur. Kilise babalarının sistematize edip, manastırlarda kurallaştırdıkları askesis yaşamı yüceltmeleri Hıristiyanlık öğretisinin akılcı tıbbi temelde reddeden bir niteliğe bürünmesine yol açar. Bu dönüşümün en önemli sebebi Kilise Babalarının rasyonel tıp ve hekimler hakkındaki ortaya koydukları teolojik görüşler ile hasta ve düşkünlere barınak, yemek, tıbbi bakım

sağlayan yardımseverlik kurumlarıdır. Bu kuruluşların masrafları dindar kişilerin cömert bağışlarıyla karşılandığını belirten Mango kilisenin yardım kuruluşları üzerinden kazandığı sosyal gücü şöyle tanımlar:

“Zenginden alıp, ihtiyacı olanlara barınak, yiyecek, tıbbi bakım sağlayarak, toplumsal kaynakların paylaştırıcısı olarak hareket eden Kilise...bu yardım kuruluşlarıyla bir Sosyal Güvenlik Bakanlığı gibi çalışmıştır (Mango, 2016, s. 43,45-46)”¹³.

Teolojik açıdan Kilise Babalarının görüşleri etkili olmuş ve tek gerçek kaygısı kurtuluş olması gereken sadık Hıristiyanın, dindışı bilgeliğin beyhude bilgileriyle kendini doldurmasının anlamsız olduğu IV. yüzyıldaki apostolik yasalarda belirtilmiştir (Mango, 2016, s.68, 145). Bu anlayışa uzun süre yaygın bir şekilde sözlü dilde yer etmiş olan deyiş de örnek verilebilir: *“Üç hekimin olduğu yerde iki pagan vardır”* (Porter, 2016, s. 47).

Bizans'ta hâkim düşünceye göre hastalıklı bir beden Tanrı'nın yoluna, doğru olana yönelemiyorsa bu fiziksel bir sorun olarak görülmez ve şeytanın işi olarak atfedilir (Merantzias, 2015, s. 180-193). Kötücül olan enerji şeytanın (Fig. 45) Bizans toplumun her kesiminden insanın günlük yaşamında büyük bir yeri vardı. Bizanslı, şeytan'ın görünmez niteliğini görünür olanda aramaya, ona karşı güç elde etmek için büyü ve sihre inanırdı (François, 2011, s. 247). Her türlü hastalığı yaratan şeytansı varlıklara karşı hastalıkla mücadele etmek için kullanılacak geniş bir muska ve nazarlık çeşitlemesinden oluşan dua repertuarının yardımına başvurulurdu (Vikan, 1984, s. 67–74; François, 2011, s. 247). Şifalı olduğuna inanılan süslenme amaçlı takılar (Fig. 46), kap-kacaklar (Fig. 47), sihirli güçleri olduğuna inanılan kişisel kullanım nesnelere amuletler (Fig. 48), kutsal yağlar, mimari unsurlardaki kabartmalar (Fig.49), evlerin önüne asılan tüp biçimli sarkaçlar (Fig.50), dua okunmuş muskalar kötülükle ya da kötü olarak atfedilen her olguyla savaşmada kullanılan araçlardı (Vikan, 1984, s. 67–74; Köroğlu, 2005, s. 162-164; François, 2011, s. 247). Bu muskalar Yunan, Roma tarihinden tanrı ve şekillerin yanı sıra Anadolu, Mısır ve Mezopotamya'nın inanışlarından öğeler içerirdi (Köroğlu, 2005, s. 162-164). Kötülüğü savuşturan öğelerin var olduğu bu muskalar hastalığa iyi gelmesi ya da sağlığı koruma amacıyla tıbbi tedavide kullanılır ve din dışı eğitim almış

¹³ Kilise ve manastırların yardım kuruluşlarıyla kazandığı toplumsal gücün ekonomik yansımaları için bkz. (Hatlie, 2007, s. 30-63).

Aydınlı (Tralles) Aleksandros gibi doktorlar tarafından da reçete edilirdi (Eyice, 1958, s. 669; Temkin, 2006, s.206).

Fig. 45. (ayrıntı) İsa, içine şeytan girmiş kadının içinden şeytanı çıkarıyor, duvar resmi, Trabzon Ayasofya Kilisesi, narteksin güney duvarı, XIII. yüzyılın üçüncü çeyreği, Winfield Arşivi, (Eastmond, 2016: 82).

Fig. 46. Üzerindeki yazıtta 'Makedonius'un sağlığına' yazılı altın yüzük, V-VI. yüzyıl, Atina Bizans Müzesi, Atina, Yunanistan (Koroğlu, 2005:164)

Fig.47. Üzerinde haç mührü olan sihirli olduğuna inanılan kap parçası, X. yüzyıl başı – XII. yüzyıl; (François, 2011: 253)

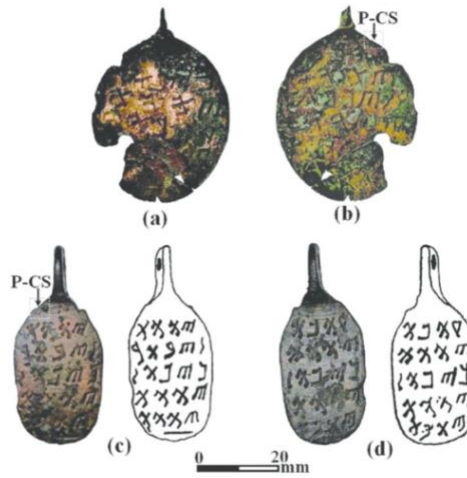

Fig.48. Üzerinde Samariyalı bir efsane yazılı olan amulet kolye ucu, fotoğraf ve çizimi, geç Roma – erken Bizans dönemi, (Ashkenazi, 2015: 202).

Fig.49. Alahan Manastırı Kuzey Kilisesi 'nin girişindeki kabartma ve Bizans muskalarının çizimi, (Koroğlu, 2005:160)

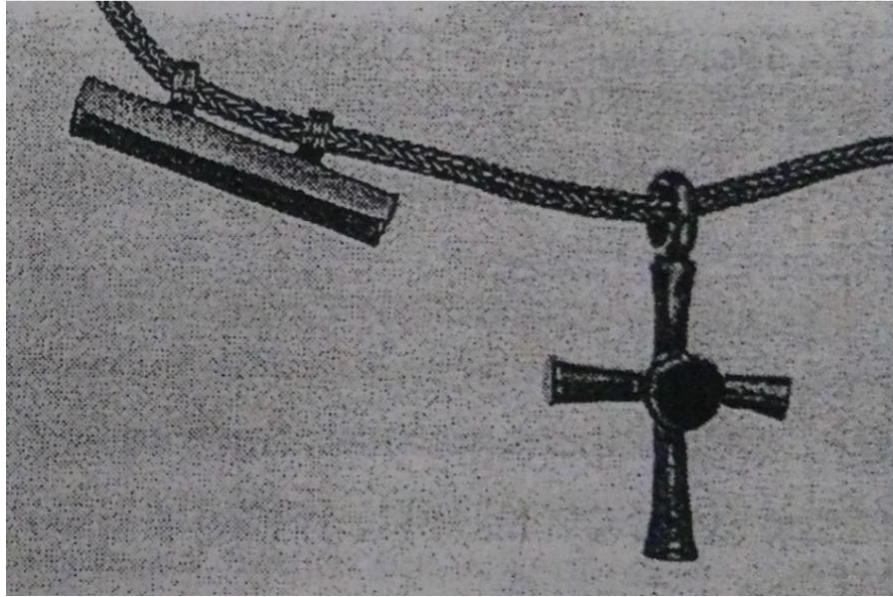

Fig.50. Altın haç sarkaç ve tüp biçimindeki muskalık çizimi, VI. yüzyıl, Indiana Üniversitesi Sanat Müzesi; A.B.D. (Koroğlu, 2005: 160).

Genel olarak bakıldığında Hıristiyanlık din olarak tıp olgusunu kapsayıcı niteliktedir. Ancak inanış da kendi içinde profan tıp eğitimi gibi Antik Yunan çoktanrıcılığından izler taşır. Bu kapsamda dini inanışın aldığı başlıca mirasın kaynağı Asklepios kültürüdür. Asklepios kültürünün Hıristiyanlığın güçlenmesinin ardından mahiyetini değiştirerek, Hıristiyan inanışta tıp uygulamalarını doğrudan etkilediğini görülür (Eyice, 1958, s. 658; Miller, 1997, s. 59)¹⁴. Asklepios'un 'kurtarıcı' (*soter*) sıfatı, Hıristiyan İsa'ya atfedilmiş, *ekkleziastik* yazında 'ruhun ve beden'in' kurtarıcısı olarak görülerek, Asklepios tapınaklarında temel tedavi yöntemlerinden inkübasyon Bizans'ta hastaların bazı kiliselerde geceleyip, hastanın rüyasına girdiğine inanılan aziz veya azizelerden şifa arama kültürüne dönüşmüştür (Miller, 1997, s. 59-60). İnkübasyonla tedavi uygulaması Bizans döneminde de çok yaygın hale gelir. Asklepiadlar Hıristiyanlıkta yerini şifacı aziz ve azizlere bırakmıştır. Hıristiyan inançlı hastanın inkübasyon tedavisinde aziz veya azizenin kişinin rüyasına girip ya doğrudan gerekli tedaviyi uygular ya da iyileşmek adına yapılması gerekenleri (adak adama, bağışlanma dileme, dua etme) anlatır (Hamilton, 1906, s. 14-27; Eyice, 1958, s. 657; Ferngren, 2005, s. 154-156; Renberg, 2016, s. 12; Harrison, 2019, s. 5-6).

Bizans topraklarında, V. yüzyılda asklepiadların etkin olduğu çıkan yasalardan anlaşılır. İmparator II. Theodosios (408-450)'un 435'te çıkartmış olduğu kodekste tüm pagan kült merkezleri kapsamında inkübasyon tapınakları ile ilgili bir kanun yer alır, halihazırda etkin olanlar da dahil olmak üzere tüm pagan tapınakların ve kült yapılarının yıkılması emredilir. Pagan yapıların yıkımı ile ünlenen başlıca merkezler arasında Korinth, Bergama (Pergamon), İskenderiye'de Serapeion, Atina sayılabilir (Csepregi, 2007, s. 43-44). Bizans tarihçisi Gregory, V. yüzyılda yıkılan asklepiadların yerine Anargyroi hekim azizlere adanmış yapıların inşa edilmesine değinerek Asklepion şifa kültürünün Bizans'ta kesintisiz devam ettiğini belirtir (Gregory, 1986, s. 239)¹⁵.

¹⁴ İlkçağ'ın şifa tanrısı Asklepios yerini kimi zaman İsa ve kimi zaman da hekim azizlere bırakmıştır. Asklepios tapınaklarında bilinen dualar, hasta uzvun adak olarak sunulması, rüyada iyileştirme gibi tedavi yöntemleri Ortodoks Hıristiyanlığın doğrudan girmiş ve Bizans toplumunda büyük yer görmüştür. Bizans toplumunun şifa ve tıp ile düşün dünyası İlkçağ'dan sadece Asklepios ile değil aynı zamanda tanrıça Artemis'in insan üstü iyileştirici gücü Meryem ve Azize Thekla'nın gerçekleştirdiğine inanılan mucizelerinde görülebilmektedir (Eyice S. , 1958, s. 658)."

¹⁵ Yıkılan pagan şifa merkezlerinin Bizans'ta inkübasyon için kullanılan yapılarla ilgili ayrıntı bilgi için bkz. (Csepregi, 2007, s. 43-45); (Niewöhner, 2018, s. 97-127).

Din dışı hekimlik uygulamaları hakkındaki olumsuz görüşlerin tek kaynağı teolojik tartışmalar, dini sebepler, yasalar veya kültürel etkiler değildir. Hekimlerin tedavide başarılı olamamaları, iyileştirmek yerine hastanın kötüleşmesine sebep olmaları, pahalı tedavilere güçsüz kişilerin erişememesi de hekimlerin eleştirmesine sebep olmuştur (Mango, 2016, s. 241). Din dışı uygulamalarla tedavi eden hekimlerin hastaları saray çevresi, üst düzey ruhban sınıfı ve varlıklı ailelerle kısıtlı iken, hekim-azizlerin mucize göstererek şifa verdikleri kişilerin ait olduğu sosyal sınıflar çeşitlilik gösterir. Bu açıdan ekonomik nedenlerle de hekim azizlerin mucizevi şifa yöntemleri gözle görülür dünyadan ve hekimlerin paragz uygulamalarından üstün olduğu düşüncesi yayılmıştır (Patlageani, 1999, s. 141). Zamanla ‘pagan’ görülen hekimler yerini Hıristiyanlık ile birlikte hekim azizlere ve kültlerine bırakmıştır. Böylelikle Hıristiyanlık bilimsel ve kültürel birikimini miras aldığı Geç Antik ağ tıbbını devşirerek, Bizans’ta tıp Hıristiyanlığı destekleyen mucizevi öykülerle Helen tıbbı üzerinde gelişen, Anargyroi hekim azizlerin kültü etrafında şekillenen, şifacılık deneyimleri bütününe dönüşmüştür (Cameron, 2016, s. 8).

3. BÖLÜM

BİZANS'TA ANARGYROİ HEKİM-AZİZLER

Hıristiyanlıkla biçimlenmiş şifa anlayışının en önemli azizleri Klasik Yunancada *Anargyroi* (ANAPFYPOI) olarak adlandırılır. Meteliksizler olarak çevrilir ve verdikleri hizmet karşılığında bir ücret almayan inançlıları ifade eder (Strati, 2015, s. 218)¹⁶.

Bizans'ta antik dönem bilgisiyle eğitim alan hekimlere paralel olarak Hıristiyanlığın doğuşu sırasında inançları yüzünden şehit olmuş, Matta İncili'nde geçen “*Karşılıksız aldınız, karşılıksız veriniz*” idealini erken hıristiyan kültürüne işleyen kişilere *anargyroi* denir (Kazhdan ve Sevchenko, ‘Anargyroi’, 1991, s. 85)¹⁷. Yaptıkları hizmetin karşılığını almazlar ve İsa'nın önderliğinde Tanrı'nın hizmetine kendilerini adanmışlardır. *Filantropi* anlayışına dayalı karşılık beklemeden hekimlik yapan bu azizler dönemin diğer Bizanslı hekimleri gibi tıp eğitimi almıştır. Buna ek olarak Kutsal Ruh tarafından seçilmiş olma özellikleri ve insanüstü güçleri vardır. Etraflarındaki insanların sağlığını korurlar ve dönemin tıbbının ve hekimlerinin üstesinden gelemediği hastalıkları mucizevi şekilde iyileştirdiklerine inanılır. Verdikleri hizmetle yakın çevrelerinde hızla yayılan ünleri geniş coğrafyalara yayılmıştır. Azizler şehit olduktan sonra röliklerinin bulunduğu iyileşme mekanlarında hasta insanların şifa aradıkları kapsamlı bir şifa kültürü oluşmuştur. Bu azizler hakkındaki bilgiler hagiografik nitelikte ve dönemin retorik kaynaklarında yer aldığı için haklarında kesin tarihi bilgiler yoktur (Van Esbroeck, 1981, s. 61-77; Horden, 1982; Magoulas, 1984; Delehay, 1933).

Bizans tıp tarihçisi Miller, II. Theodosios Kodeksi'nden 435'ten sonra Asklepios tapınaklarının kapatılmasını şart koşan yasaların V. yüzyılın başında yürürlüğe girmesiyle Anargyroi terimi ile karşılaştığını belirtir (Miller, 1997, s. 224).

¹⁶ Türkçe anargyroi olarak okunan kelimenin birebir çevirisi gümüşsüzlerdir (Strati, 2015, s. 218).

¹⁷ Matta İncili, 10.8 (Kitab-ı Mukaddes, Matta İncili, 10:8)

3.1. BİZANS SANATINDA AZİZ VE AZİZELER

Aziz ve azizeler Hıristiyanlık inancının önemli bir parçasıdır. Yunanca *hagios/agios* (ἅγιος) azizleri, *hagia/agia* (ἁγία) azizeleri, *hosios/osios* (ὅσιος) kutsal kişileri ifade eder (Kazhdan ve Ševčenko, 1991, s. 1881). Dini inançları ya da dinsel sebeplerle gerçekleşen ölümleri yani şehitlik / martirlikleri veya dini inanışa uygun yaşamları yüzünden ilahi dünya ile bağlantılı olduğu düşünülmüştür (Whittow, 2018, s. 974-975). Aziz ve azizelerin temel ortak nitelikleri Hıristiyan yayılımı sırasında, kötücül enerji ‘şeytan’la ve şeytanın yeryüzündeki yansımalarıyla sürekli mücadele etmiş ve çeşitli mucizeler gerçekleştirmiş olmalarıdır (Farmer, 1987, s. 1828). Tanrı ve kutsal güçlerle iletişim halinde olduklarına inanılan azizler ve azizeler Bizans toplumunda insanların dünyevi ve manevi gereksinimleri için Tanrı’ya ulaşmaya çalışırken başvurdukları elçiler olarak görüldü. Görünmeyen Göksel Kilisenin yeryüzündeki temsilcileri olup, kilisenin yeryüzündeki amaçlarını tamamlamaya hizmet ettiklerine inanılırdı (Harstad, 1986, s. 175). İnsan olmalarının yanı sıra gerçekleştirdikleri düşünülen mucizeler ve kutsallıkları nedeniyle genellikle halk arasında yerel anlamda kabul görür ve bir saygınlığa ulaşırlardı (Efthymiadis, 2014; Mango, 2016, s.281). Giderek o kişinin ya da onun röliklerinin etrafında yerel bir kült oluşurdu; röliklerinin bazı mucizeler gerçekleştirdiği inancı yayılır, insanlar burayı ziyaret etmeye başlar, ikonaları yapılır, onun adına belli bir gün seçilerek yerel olarak o gün kutlanmaya başlanırdı. Etkisi ve ünü yaygınlaşınca da kilise tarafından, kilisenin litürjik takvimine eklenerek tescil edilirdi (Kazhdan ve Ševčenko, 1991, s. 1828; Akkaya, 2000, s. 9, 19, 47). Bizans’ın erken döneminde azizlik mertebesine yükseltilmek için izlenen biçimsel bir süreç yoktur; gücün kaynağı dünyasal değilken Palaiologoslar döneminde (1261-1453) azizlik derecesine yükseltilmek daha çok bürokratik bir süreç halini almıştı ve Kutsallığın kabulü için Patrik’in mührü ve kutsal *synodun* onayı gerekliydi. Azizinin adının ve onun anıldığı yortu gününün litürjik takvimine, *synaxariona* eklenmesi ile kutsal kişilerin aziz ve azizelikleri kabul edilmiş olurdu¹⁸. Aziz ve azizeler kentleri ve insanları kötülükten koruyan, hastaları iyileştiren,

¹⁸ Bir araya getirmek anlamına gelen *synaxis* kelime kökü ile azizlerin hayatlarıyla ilgili anlatıların derlendiği eklesiastik metin. Basit tip *synaxarionalar* azizleri ve anma günlerini, tarihi *synaxarionalar* aziz ve azizelere ait hayat hikayeleri ve mucizeleri içeren ve bunları görsel dille anlatımlarına yer veren metinlerdi. Tarihi *synaxarionalar* *menologya* olarak adlandırılır. Yunanca *men* ay anlamına gelir, *menologium* aylara göre düzenlenmiş olarak çevrilebilir. Günümüze ulaşan en kapsamlı *menologya*, 976-1025 yılları arasında

mucizeler yaratan, insanlarla Tanrı arasında köprüler olarak görülürdü. Azizler ölüm yıldönümlerinde (yortu günleri) anılır, hayatlarını anlatan *vitaları* oluşturulur, onların adına kiliseler ve manastırlar yapılır, betimleri kiliselerin duvarlarını süsler, rölik ve ikonaları da aziz ve azizelerin kendisi kadar hürmet görürdü. Gösterilen bu hürmet aziz ve azize röliklerine ve görsellere değil, bu parçalarda var olduğu düşünülen fiziksel varlıklarına yöneliktir (Efthymiadis, 2015, s. 320).

hükmeden imparator II. Basileios için yaptırılmıştır. Menologya 8 farklı sanatçı tarafından oluşturulan 430 minyatür resmi içerir. Bugün Vatikan Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Der Nersessian, 1973, s. 113-128).

3.2. ANARGYROİ HEKİM-AZİZLER

Azizler içinde şifa veren ve yaptıkları hizmet karşılığında para almayan hekim azizler ve azizeler anargyroi hekim-aziz kavramından daha geniş bir kümeyi ifade eder. Ortodoks kilisesinde *anargyroi* olarak tanımlanan azizler ve anma günleri aşağıda sıralandığı gibidir:

Romalı Kosmas ve Damianos (1 Temmuz), Anadolu/Asyalı Kosmas ve Damianos (1 Kasım), Arabistanlı Kosmas ve Damianos (17 Ekim), Panteleimon (27 Temmuz), Kyrus ve Ioannes (31 Ocak), Hermolaos (16 Temmuz), Samson (27 Haziran), Diomedes (16 Ağustos), Photius ve Anicetus (12 Ağustos), Thalelaios (20 Mayıs), Tryphon (1 Şubat)¹⁹.

Şifa veren anargyroi aziz ve azizlerin hepsi hekim-aziz değildir. Örneğin **Samson** hastane rahibi olarak anılır, VI. yüzyıldan sonra sadece hastaların, hasta olduğu süreçte, tedavi görmeleri için yapılmış bir mekân olarak Konstantinopolis'te adına bir hastane kurulduğu Prokopius'un *De Aedificiis* (Yapılar) adlı kitabında belirtilir (Efthymiadis, 2015, s. 320). Hayatıyla ilgili bilgilerin karmaşıklığı tam olarak Samson'un hangi yıllarda yaşadığını anlamayı imkansızlaştırır. Samson'un hayatını anlatan *Vita Sampsonis*'teki veriler dikkate alınır, Samson adına, yaşadığı dönemde yaklaşık 400 yılında başkentte bir hastanenin açılmış olması muhtemeldir (Miller, 1997, s. 80-81). Samson'un hastane ile ilişkisi vardır ancak mucizeleri iyileştirme mucizelerinden ziyade hastanede çalışanlar arasında çıkan anlaşmazlıkları, geceleri çalışanlara görünerek düzelttiğine yöneliktir (Kazhdan ve Ševčenko, 'Anargyroi', 1991, s. 85; Kazhdan, 'Sampson', 1991, s. 1837; Tükel, 2014, s. 77).

Havari Paulus'un akrabaları olduğu düşünülen iki azize **Zenais ve Philonilla** M.S. 1. yüzyılda tıp eğitimi aldıktan sonra Tarsus yakınlarında bir mağarada inzivaya çekilip, bu mağarayı hasta olanları tedavi ettikleri bir tedavi mekanına dönüştürmüşlerdir (Efthymiadis, 1997, s. 284). Sihir, büyü ve astroloji gibi dönemin tedavilerinden farklı olarak mucizelerle gerçekleştirdikleri tıbbi tedaviler için hizmet bedeli almamışlardır,

¹⁹ Csepregi araştırmasında Azize Thekla'yı da Anargyroi içine almıştır (Csepregi, 2007, s. 48). Anargyroi hekim azizlerin kimler olduğuna dair farklı görüşler için bkz. (Cozzolino, 1976, s. 93-100; David-Danel, 1959; Delehaye, 1933).

ancak ilk hekimler olmalarına rağmen hekim aziz kültürünün geliştiği IV. yüzyıla kadar geçen sürede kültürlerinin yaygınlık gösterdiğine dair bir ibareye rastlanmamıştır²⁰.

Hekim olmayan anargyroi bir diğer örnek olarak **Hermolaus** verilebilir. Hermolaus, IV. yüzyılın başında tıp eğitimi almakta olan pagan Panteleimon'la karşılaşmış, ona Hristiyanlığı öğretmiş, vaftiz olmasını sağlamış ve kutsal iyileştirme gücünü vermiştir. Tek başına hekim olarak değil, Panteleimon'un yanında elinde kitap ile tasvir edilir (Braunfels, 1994, s. 174)

Şifacı hekim azizlerden bir diğer örnek Aziz Artemios'tur. Antakyalı (Antiokia) olduğu bilinen azizin yaşamı ile ilgili dönem kaynakları çelişkili ve kısıtlı bilgi verir (Csepregi, 2007, s. 70; Mango, 2016, s.88). 356 yılında İmparator Konstantinos (324-337) tarafından Andreas ve Luka'nın röliklerinin İstanbul'a (Konstantinopolis) getirilmesi için görevlendirilmiş, 360 yılında Mısır valisi olarak görev yapmıştır. İskenderiye'deki pagan nesne ve adak sunularını ortadan kaldırmaya çalıştığı için İmparator Iulianus tarafından 362 yılında öldürülmüştür. V. yüzyılda Aziz Artemios'un mucizeleri üzerinden şifa kültürü gelişmiş ve rölikleri İmparator Anastasios (491-518) zamanında başkente getirilmiş ve Oxeia'daki (İyon Denizi'nde yer alan Yunan adası) Vaftizci Yahya Kilisesi'ne yerleştirilmiştir (Csepregi, 2007, s. 70-71). Burada gerçekleşen inkübasyon mucizeleri 659 yılında *Aziz Artemios'un Mucizeleri* adı altında kitap haline getirilmiştir. Cinsel organ tümörleri ve hastalıkları üzerine hastalıklarda şifa gösteren bir azizdir (Horden, 1982; Csepregi, 2007, s. 70-71; Mango, 2016, s.88)²¹.

Mucizeyi gerçekleştirebilmek için Artemios'un iki tür inkübasyon yöntemi vardı. İlki bir süre azize adanmış kilisede konaklayıp, gece rüyasına azizin gelmesini ve ne yapması gerektiğini hastaya söylemesi gerektiğini beklemek, ikinci yol ise Artemios gibi şifacı

²⁰ II. Basileios Menologyasında birarada dua ederken, aynı eserde bir diğer tasvirde diğer bir hekim azize Hermoine ile birlikte tasvir edilmişlerdir. Tasvirlerinde mucize tedavileri değil, nasıl şehit edildikleri anlatılır (Torun, 2018, s. 38-39) Daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Torun, 2018) Zenais, Philonilla ve Hermoine hekim azizeler olarak tanınsa da kendileri ve tedavileri hakkında bilgi yoktur, Bizans odaklı sözlüklerde anargyroi hekim aziz ve azize listelerinde yer almazlar (Kazhdan ve Şevçenko, 'Anargyroi', 1991, s. 85).

²¹ Bizans hekimlerinde gördüğümüz uzmanlık alanlarını hekim-azizlerde de görmekteyiz. Artemios'un mucizelerinde hastaların erkek olduğu görülür. Aziz Febronia kadın cinsel hastalıkları, kısırlık ve doğumla ilişkili hastalıkları, Aziz Anastasia ruhsal hastalıkları şifalar, Aziz Modestos da veterinerlik mucizeleri ile bilinir (Csepregi, 2007, s. 70-73).

hekim azizin rüyada gerekli tedaviyi gerçekleştirmesi idi. Şifacı hekim-aziz olmasına rağmen anargyroi olarak anılmaz.

Aziz Artemios'un Mucizeleri inkübasyon yöntemleri, hasta profili, tedavi yöntemleri, hastalığın nasıl iyileştiğine dair bilgiler sunmasına rağmen Artemios, VII. yüzyıldan sonra Bizans ikonografisinde şifacı hekim aziz olarak değil, bir şehit olarak resmedilir (Mango, 1979, s. 42)²².

Bizans tarihinde şifacı aziz/azizeler ile hekim azizleri birbirinden ayırt edici özellik hekim azizlerin inkübasyonla hastanın rüyasına girip, hastaya operasyon ya da tedavi yapabilmeleridir (Horden, 1982, s. 9; Csepregi, 2007, s. 72). Hekim olmayan, bazı inkübasyon mucizeleri gerçekleştirmiş aziz ve azize şifacılar Azize Thekla, Aziz Dometios, Aziz Therapon, Başmelek Mikhael, Aziz Demetrios, hekim olan ancak anargyroi olarak tanımlanmayan azizler ise Aziz Artemios, Aziz Febronia Aziz Anastasia, Aziz Modestos'tur. Anargyroi azizlerden hekim olan başlıca hekim azizler Kyros ve Ioannas, Panteleimon, Kosmas ve Damianos'tur (Delehay, 1933, s. 151; Kazhdan ve Ševčenko, 'Anargyroi', 1991, s. 85; Miller, 1997; Csepregi, 2007; Gerstel, 2011, s. 176; Strati, 2015, s. 218)²³.

²² Aziz Artemios şifa kültürünün kesilmesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Rydén, 1985).

²³ Şifa veren aziz ve azizeler ilgili ayrıntılar için bkz. (Eyice, 1958; Mimiroğlu, 2010).

4. BÖLÜM

ANARGYROİ HEKİM AZİZLERİN BİZANS SANATINDA TASVİRLERİ

4.1. THALLELAIOS

Thallesiios Kilikya, Anavarza'da (Anarzarbos/ Dilekkaya Köyü - Kozan) doğmuş bir hekim azizdir. Anargyroi hekim azizler arasında listelenmesine rağmen yaşamına dair fazla bilgi yoktur. M.S. 284 yılında Kilikya'da (Kilikia) hekimlik yaparken Roma imparatoru Numerianus hükmündeki valisi Theodorus'un komutasındaki cellatlar Alexandros ve Asterius'un işkenceleri sonucu şehit olmuştur. Ortodoks Kilisesi tarafından aziz 20 Mayıs'ta anılır (Seeliger ve Holl, 1994, s. 523).

Azizin Bizans sanatında görsel tasvirlerine sınırlıdır. Selanik'te 1028 yılında kurulmuş olan *Panagia Ton Chalkeon Kilisesi*'nin duvar resimlerinde yer aldığı bilinmektedir (Gerstel, 1999, s. 82). Thallesiios sıra dışı bir şekilde kilisenin merkezi apsisinin doğu duvarında, en alt seviyede diğer Anargyroiler Kyrus ve Ioannes, Hermolaos ile birlikte madalyon içinde portresi ile yer alır (Papadopoulos, 1966, s. 34-35) (Fig. 51)²⁴. İncelenen yayınlarda Thallesiiosun tasvirini içeren başka bir eser bulunamamıştır. Aziz Thallesiios, Kappadokia'da yer alan üç kilisede yer alan tasvirleriyle temsil edilir²⁵.

Fig. 51. Anargyroi hekim azizler, Kyrus, Ioannes, Hermolaus, Thallesiios, duvar resmi, Panagia Ton Chalkeon Kilisesi, 1028, apsis doğu duvarında pencere açıklıkları arasında madalyon içinde, Selanik, (Tsitouridou, 1985, s. 19).

²⁴ *Panagia ton Chalkeon Kilisesi*'nde apsiste Meryem ile resmedilen anargyroi azizlerin tasvirlerinin şaşırtıcı konumu Bakire Meryem kültü ile anargyroi kültürünün özel bir şekilde birleşmesi ile açıklanır (Papadopoulos, 1966, s. 34-35). Ancak bu yapının Meryem ile Anargyroi arasındaki bağı açıklamaktadır. Dönemin en ünlü anargyroi hekim azizleri Kosmas, Damianos ve Panteleimon kuzey duvarda yer alır. Kilisenin ikonografik programda neden Thallesiios'a apsiste yer verildiği anlaşılamamıştır (Tsitouridou, 1985, s. 44).

²⁵ Kappadokia'da azizin tasvirlerini içeren yapılar için bkz. Kat. No. 21, 23, 25; Fot.: 32-33, 36-40; Çiz. 21,23-25.

4.2. PANTELEİMON VE HERMOLAOS

Panteleimon İzmit'te (Nikomedia) 287- 305 yılları arasında yaşamını sürdürmüştür. Ortodoks kilisesinde kendisine adanan gün 27 Temmuz'dur. Pagan senatör Eustorgios'un oğlu olduğu ve tıp eğitimini Euphrosynos'tan aldığı belirtilir (Kazhdan ve Ševčenko, 1991, s. 1572-73) Hermolaos'tan Hıristiyanlığı öğrenmiş ve kutsal iyileştirme gücünü almıştır. Hastalıkları İsa'nın adıyla iyileştirmesiyle tanınmaya başlayan azizin ünü İmparator Maximianos'una ulaşmış, imparator azizi yakalatıp, işkence çektirmiştir. İşkencelere karşı birden farklı doğaüstü güç gösteren aziz sonunda şehit edilmiştir (Tienfenbach, 2001)²⁶. Mezarının İzmit'te (Nikomedia) olduğu düşünülür (Dallegio, 1951, s. 95). Adına çok sayıda kilise ve hastane ithaf edilen Panteleimon'un içinde röliklerinin bulunduğu iddia edilen şifa durakları oluşmuştur (Miller, 1997, s. 92,95,112, 123, 126-7, 135, 172, 192; Csepregi, 2007, s. 79).

Bizans sanatında yer alan tasvirlerinde hekim olarak görülen Panteleimon'un tıbben uzman olduğu alanların göz hastalıkları, nöroloji ve akıl hastalıkları olduğu öne sürülmüştür (Baloyannis, 2010, s. 2). Kültünün yayıldığı merkez İzmit'te (Nikomedia) yer alan modern zamanlara kadar etkin kalmış Aziz Panteleimon Kilisesi'nin azize adanmış ilk kilise olduğu düşünülür (Gerstel, Tiles of Nicomedia and the Cult of Saint Panteleimon, 2011, s. 178)²⁷. Makedonya döneminde inşa edilen, azizin baş röliğinin bulunduğu bir kilise de dahil olmak üzere sadece başkentte azize adanmış 4 farklı kilisenin varlığı bilinmektedir (Gerstel, Tiles of Nicomedia and the Cult of Saint Panteleimon, 2011, s. 178). Kültü imparatorluğun her bölgesinde ilgi çekmiş ve hızla yaygınlık göstermiştir (Delehay, 1933, s. 157).

Bizans resim sanatında günümüze ulaşan Panteleimon tasvirlerinin en erken örneği X. yüzyıla tarihlenen seramik ikonada görülür (Levha I ²⁸). X. yüzyıl sonuna tarihlenen Bithynia atölyesinde mimari süsleme için kullanılmak üzere üretilen; koyu mavi, kobalt mavisi, kehribar ve altın varak renklerini içeren sırlı, polikrom bir grup seramik ikona

²⁶ Hayatı, şehitlik mucizeleri için bkz. (Torun, 2018, s. 65-71)

²⁷ Azize adanan yapılarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Fıratlı, 1997); (Miller, 1997, s. 92,95,112, 123, 126-7, 135, 172, 192); (Sinkević, 2000, s. 14-65); (Güngör, 2015).

²⁸ Levhalarda yer alan tasvirlerde Panteleimon figürünün ayrıntısı verilmiştir.

üzerinde Panteleimon tasvirleri yer alır (Gerstel, Tiles of Nicomedia and the Cult of Saint Panteleimon, 2011, s. 174-180).

Levha I. X. yüzyıla tarihlenen Panteleimon tasvirleri

1. Seramik ikona (en solda), Walters Sanat Müzesi, Baltimore, Env. No:48.806.4 (Gerstel, Tiles of Nicomedia and the Cult of Saint Panteleimon, 2011, s. 184)
2. Seramik kaplama(ortada), Özel Koleksiyon, Londra (Gerstel, Tiles of Nicomedia and the Cult of Saint Panteleimon, 2011, s. 185)
3. Seramik ikona, (X-XI. yüzyıl), Devlet Tarih Müzesi, Moskova, Env. No. 53066 (<http://tinyurl.com/gwge56q>; Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2018)

XI. yüzyıla tarihlenen *II. Basileios Menologyası*'nda ve 1333-1340 yılları arasında tarihlenen *Selanik Menologyası*'nda azize dair işkence sahneleri görselleştirilmiştir ²⁹. Panteleimon ayrıca XI. yüzyılın ortalarına tarihlenen Başkent üretimi fildişi *Harbaville Triptiği*'nde betimlenen azizlerden biridir (Fig.52-53).

Fig.52. Harbaville Triptiği, XI. yüzyıl ortası, fildişi rölyef, Louvre Müzesi, Paris, Fransa (Wevy Carl, 1997, s. 132)

²⁹ Mucize ve işkence sahneleri için bkz. *II. Basileios Menologyası* (Roma, Vatikan Apostolik Kütüphanesi, BAV, cod. 163 Vat. Gr. 1613, p. 360); *Selanik Menologyası*, (Oxford, Bodleian Kütüphanesi- MS Gr. f. 1, fol. 49r); ayrıca bkz. (Torun, 2018)

Fig.53. Panteleimon (sağ üstte, madalyon içinde), ayrıntı, fildişi rölyef, Harbaville Triptiği, XI. yüzyıl ortası, Louvre Müzesi, Paris, (Wevy Carl, 1997, s. 132).

XI. yüzyıldan günümüze ulaşabilmiş Panteleimon tasvirlerini *Hosios Lukas Manastırı* (Phokis, Yunanistan) ve *Nea Moni Manastır Kilisesi* (Kios Adası, Yunanistan) duvar mozaiklerinde ve *Aziz Antuan Kilisesi* (Güney Kıbrıs) duvar resmi örnekler (Levha II)³⁰.

Levha II. XI. yüzyıla tarihlenen Panteleimon tasvirleri

1. (en solda), Mozaik, *Hosios Lukas Manastırı*, *Katholikon Kilisesi* (Phokis, Yunanistan), XI. yüzyılın ilk yarısı, güney haç kolu batı duvarı kemer alınlığı üzerinde, (<http://tinyurl.com/qxsaupa> ; Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2018)
2. (ortada), Mozaik, *Nea Moni Manastır Kilisesi* (Kios Adası, Yunanistan), XI. yüzyılın ortası, (<http://www.eikonografos.com/album/displayimage.php?pid=5998&fullsize=1>; Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2018);
3. Duvar resmi, *Aziz Antuan Kilisesi* (Kellia, Güney Kıbrıs), XI. yüzyıl, (<http://tinyurl.com/84qqq3l.com> ; Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2018).

³⁰ Kappadokia kiliselerinde yer alan tasvirler tezin Katalog bölümünde yer verilmiştir.

Nerezi'de (Kuzey Makedonya) azize adanan *Aziz Panteleimon Kilisesi*'nin duvar resimleri azizin hagiografik siklusunun anıtsal Bizans resminde karşımıza çıkan ilk örneğidir. I. Aleksios Komnenos (1081-1118) banılığında yapılan kilise Aziz Panteleimon'un mucizelerini, diğer hekim azizlerle birlikte tasvirini, azizin mucizeleri ve hayatı ile ilgili en zengin tasvirleri içerir (Sinkević, 2000, s. 66,68-70; Bardžieva-Trajkovska, 2004).

Azizin tasvirini içeren XII. yüzyıl örnekleri Athos Dağı'nda yer alan *Vatopedi Manastırı*'nda üretilen ikona (Levha III), Sina Dağı'nda *Azize Katherina Manastırı*'nda üretilen, Panteleimon'u Kosmas, Damianos ve anneleri Theodote ile gösteren ikona, Kastoria'da yer alan *Agioi Anargyroi Kilisesi* duvar resmidir.

XIII. yüzyılda Sina Dağı'nda *Azize Katherina Manastırı*'nda Panteleimon *passiosunu* konu alan vita ikonası (Levha IV-1) üretilmiştir. XIII. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenen *Aziz Nikolaos ve Panteleimon Kilisesi* (Bulgaristan), *Sopocani Manastır Kilisesi* (Sırbistan) ve 1271 yılına tarihlenen *Aziz Nikolaos Manastırı Kilisesi* (Makedonya) duvar resimlerinde tasvirleri görülebilmektedir (Levha IV). XIV. yüzyıl Panteleimon tasvirlerine *Panagia Olimpiotissa Kilisesi*, (Elassona, Yunanistan), *Aziz Nikolaos Orphanos Kilisesi* (Selanik), *Aziz Demetrios Kilisesi* (Kosova), *Decani Manastırı* (Kosova) duvar resimleri örnek verilir (Levha IV).

Azizin bilinen duvar resimleri ve ikonalar içinde istisnasız bir şekilde kahverengi ya da kumral, kıvrıkcık saçlı, sakalsız, geniş yanaklı ve dar çeneli bir genç olarak betimlenir. Giysisi *khiton* ve üzerinde sıklıkla tuniğin kollarını açığa çıkararak bir önlükten (*himation*) oluşur. XII. yüzyılın ortasından itibaren mavi, açık mavi, kobalt mavisi, turkuaz renkte bir giysi unsuru üstünde ya da altında kırmızı, koyu kırmızı, bordo, fes kırmızısı bir diğer giysi ile birlikte resmedilir.

Levha III. XII. yüzyıla tarihlenen Panteleimon tasvirleri

1. (en soldan itibaren) İkona, XII. yüzyıl, Azize Katherina Manastırı, Sina Dağı, Güney Sina: (Sotiriou & Sotiriou, 1956, s. 85).

2. İkona, XII. yüzyıl, Vatopedi Manastırı, Athos Dağı, Yunanistan: (<http://galaxy.hua.gr/~hp228304/ICONS/I%20FOTOS/8.jpg> ; Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2018);

3. Duvar resmi, XII. yüzyılın sonu, Aziz Panteleimon Manastırı, naos, doğu duvarı, Nerezi, Skopje, Makedonya: (<http://tinyurl.com/hrauj57> ; Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2018

4. Duvar resmi, 1191, Aziz Georgios Kilisesi, Kurbinovo, Makedonya: (Parani, 2003, s. 219)

5. Duvar resmi, 1180, Agioi Anargyroi Kilisesi, Kastoria (Parani, 2003, f. 196)

Levha IV. XIII. yüzyıla tarihlenen Panteleimon portre tasvirleri

1. (en solda) İkona (passio vitasından ayrıntı), XIII. yüzyıl, Azize Katherina Manastırı, Sina: (<http://stp.yazl.net/wp-content/uploads/2012/02/St.1.-Panteleimon1.jpg> : Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2018)
2. (ortada) Duvar resmi, 1259, Aziz Nikolaos ve Aziz Panteleimon Kilisesi, Boyana, Sofya, Bulgaristan, (http://galenf.com/Bulgaria/36/bu_0004x.jpg, Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2018)
3. Duvar resmi, 1271, Aziz Nikolaos Kilisesi, Prilep, Makedonya (<http://tinyurl.com/nar43z9>, Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2018)
4. Duvar resmi, XIII. yüzyılın üçüncü çeyreği, Sopoconi Manastırı, Kutsal Üçlü Kilisesi, Sopoconi, Sırbistan (<http://tinyurl.com/2cmfglq>: Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2018).

Levha V. XIV. yüzyıla tarihlenen Panteleimon tasvirleri³¹

1. (en solda) Duvar resmi, 1290-1305, Protaton Kilisesi, Athos Dağı, Yunanistan, (<http://tinyurl.com/z4khvpx>, Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2018)
2. (ortada) Duvar resmi, XIV. yüzyıl, Chilander Manastırı, Athos Dağı, Yunanistan, (<http://www.monumentaserbica.com/mushushu/images/48.jpg>, Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2019)
3. Duvar resmi, 1311-1322, Aziz Nikolaos Orphanos Kilisesi, Selanik, Yunanistan (<http://tinyurl.com/olu4u6e> , Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2018)
4. (en sağda) Duvar resmi, 1321, Gračanica Manastır Kilisesi, Sırbistan, (Branislav Strugar arşivi)

³¹ Kosova'daki Peć Patrikhanesi, Aziz Demetrius Kilisesi (1317-1324); XIV. yüzyıla tarihlenen Aziz Stephanus Protomartir Manastırı, Kutsal Üçlü Kilisesi (Sopoćani, Sırbistan) ve Visoki Dečani Manastır Kilisesi, Göğe Yükseliş Kilisesi (1335-1350)'nin duvar resimlerindeki Panteleimon tasvirlerinin görsellerine ulaşılamamıştır.

Tasvirlerinde ilk örneklerinde sağ elinde silindir ya da kılıfa benzer bir tür tıbbi malzeme kutusu (Levha II-1) ve sol elinde cerrahi neşter tutarken görülen Panteleimon'un daha geç tasvirlerinde dikdörtgen, piramit veya yuvarlak kapaklı malzeme kutusu yer alır. Yaygın olarak özellikle cerrahi alet kutusu tutarken, bazı örneklerde ise bir elinde cerrahi alet yerine haç tutarken resmedilmiştir (Levha IV-1). Hekimin elinde tuttuğu cerrahi aletlerin kapağı açık ve içeriğini gösterir bir şekilde resmedildiği günümüzde ulaşılabilen ilk örnek XII. yüzyılda yapılmış, Nerezi, *Aziz Panteleimon Manastırı*'ndaki duvar resmi (Levha III-3) olmakla birlikte, bu temsilin XIII. yüzyıldan günümüze ulaşmış tasvirlerin çoğunda tekrar edildiği görülmektedir (Levha IV). 1180'lerde resimlenen Kastoria'daki *Agioi Anargyroi Kilisesi* hafif aralanmış ve içindeki ilaç şişesinin boyun kısmını gösterir şekilde betimlenen piramit/konik/külâh kapaklı tıbbi malzeme kutusunun bilinen ilk örneğini oluşturur (Levha III-4).

Çoğunlukla Hermolaos'la bir arada tasvir edilen (Fig.56) Panteleimon'un kilisede yer alan duvar resmi tasvirlerinin naos duvarlarının eksenin batısında, kemer iç yüzleri, paye gibi mimari unsurlarda yer ettiği görülmektedir³².

Fig. 54. Panteleimon, ikona, XV. yüzyıl, Pushkin Devlet Güzel Sanatlar Müzesi, Moskova (<http://tinyurl.com/o9nlubb>, Erişim Tarihi: 28 Mayıs 2018)

³² Tez kapsamında ulaşabildiğimiz yayınlardan ve görsellerden Panteleimon tasvirlerinin kilisenin tam olarak neresinde yer aldığına dair bilgi edinilememiştir. Nerezi'de *Aziz Panteleimon Manastır Kilisesi*'nin ikonografik programın azize adanmış bir kilise olmasından ötürü tek, cepheden hekim aziz tasvirleri incelemesinde farklı bir yerde durur. Bu kilisenin nartekste yer alan resim programına yeni öğeler eklemesi üzerine bkz. (Bardžieva-Trajkovska, 2004, s. 21-29).

İzmitli (Nikomedia) **Hermolaos**'un IV. yüzyılda yaşadığı düşünülür (Fig.55). Anargyroi hekim azizler arasında yer almasına ve Panteleimon'la birlikte temsil edilmesine rağmen, hakkında çok fazla bilgi yoktur (Kazhdan ve Ševčenko, 1991, c.I. s. 85; c.III, s. 1572-3). Panteleimon'un pagan tıp eğitimi alırken ona Hıristiyanlığı tanıştırmış, mucizevi iyileştirme gücünü azize teslim etmiştir. İmparator Maximianus tarafından din kardeşleri Hermippos, Hermokrates ile birlikte şehit edilen Hermolaos'u içeren ilk dönem kaynağı *Synaxarium Ecclesiae Constantipolitanae*'dir (Delehaye, 1933, s. 150-153). Başkenteki *Hagia Sophia Kilisesi*'nin *typikonunda* da yer alması Konstantinopolis'te Hermolaos kültürünün varlığına işaret eder (Boyd, 1998, s. 16-19). Bunun dışında aziz hakkında bilgi veren dönem kaynakları, ruhani lideri olduğu Panteleimon'un hayatı üzerine yazılmıştır. XIII. yüzyılda Konstantinopolis'e gelen seyyah Novgorodlu Antonios Hermolaos'un başına ait röliğin başkentteki *Hagia Sophia Kilisesi*'nde tutulduğunu kaydeder (Boyd, 1998, s. 16-19)³³. Ortodoks Kilisesi azizi 16 Temmuz'da anar (Spitzing, 1989, s. 237).

Bizans sanatında ikonalarda, anıtsal duvar resminde, küçük el sanatlarında Hermolaos tek başına değil, Panteleimon'la birlikte tasvir edilir (Fig.56). Hekim azizler gibi elinde cerrahi alet, tıbbi malzeme kutusu ve sade, tek renk khiton/himation oluşan giysilerle gösterilmez. Kilisedeki statüsü tam olarak bilinmediği için zaman zaman bir keşiş, papaz ya da başpiskopos giysileri ve aksesuarları (*encheirion** ve *omophorion**) ile resmedilir (Boyd, 1998, s. 16-19). Tasvirlerinde saçları dökülmüş, uzun beyaz sakallı, yaşlı bir adam olarak elinde kitap veya haç bulunur³⁴.

Tek başına gösterildiği tek eser Hermolaos'u ayakta, cepheden gösteren *Dumbarton Oaks* koleksiyonunda bulunan bakır kakma ikonadır (Fig.57-58). İkonada Hermolaos, sol

³³ Azize Katherina Manastırı'nda XIII. yüzyılda üretilmiş, Aziz Panteleimon Passio ikonasının bordüründe Hermolaos'la tanışması, Hermolaos'un ona mucizevi iyileştirme gücünü vermesi, Hermolaos tarafından Panteleimon'un vaftiz edilmesi yer alır. bkz.

³⁴ Görsellerine ulaşılamayan Hermolaos tasvirlerinin bulunduğu yapılar: Sopoćani Manastırı, Kutsal Üçlü Kilisesi, Agios Stephanos Protomartyr şapeli, (duvar resmi, 1263-1270, Sopoćani, Sırbistan); Agios Nikolaos Orphanos Kilisesi (1311-1322, Selanik, Yunanistan); Hermolaos şehit papaz olarak ve tıbbi aletler ile tasvir edildiği duvar resminin bulunduğu Peć Patrikhanesi, Hodogetria Kilisesi, (yaklaşık 1330, Kosovo) ve Markov Manastırı, Agios Demetrius Kilisesi (Markova Sušica, duvar resmi, yaklaşık 1370, Üsküp, Kuzey Makedonya) (Boyd, 1998).

elinde süslemeli bir kitap tutarken, göğsüne yaklaştırdığı sağ eliyle takdis eder şekilde görünür (Boyd, 1998, s. 18-19)³⁵.

Fig.55. Hermolaos, (üstte madalyon içinde), Kyrus ve Ioannes ile birlikte, mozaik, Santa Maria dell'Amiraglio Bazilikası, 1142, Palermo
(http://2.bp.blogspot.com/_qPOApUcNE0Q/S3L4UPnNneI/AAAAAAAAAIkY/2DPehBZDU7Q/s1600-h/DSC02373.JPG , Erişim Tarihi: 30 Mayıs 2018)

Fig.56. Panteleimon ve Hermolaos, duvar resmi, Panagia Olimpiotissa Kilisesi, yaklaşık 1345, Ellassona, Yunanistan, (<http://tinyurl.com/o9nlubb>, Erişim Tarihi: 15 Nisan 2019)

³⁵ Kakma ikonanın işlevi için ayrıntılı bilgi için bkz. (Boyd, 1998, s. 19)

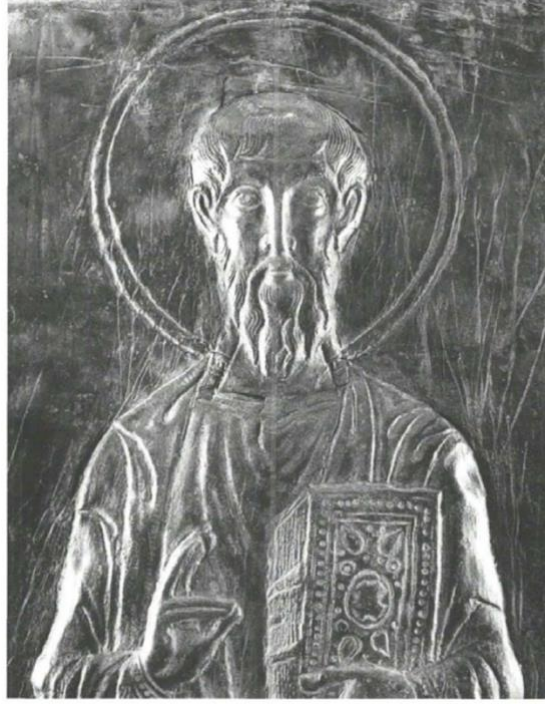

Fig.57 Hermolaos (ayrıntı), bakır kakma ikona, 32x24.43 cm, ön yüz, Dumbarton Oaks Koleksiyonu, Washington (Boyd, 1998: fig.3)

Fig.58 Hermolaos, bakır kakma ikona, 32x24.43 cm, arka yüz, Dumbarton Oaks Koleksiyonu, Washington (Boyd, 1998: fig. 2)

4.3. KYRUS VE IOANNES

Anargyroi hekim azizler **Kyrus** ve **Ioannes**'in IV. yüzyılın başında, İskenderiye'de yaşadığı ve azizlerin İmparator Diokletianus döneminde (284 – 315) öldürüldüğü düşünülür (Kazhdan ve Ševčenko, 'Kyros and John', 1991, s. 1164); (Gascou, 2007, s. 241-243)¹. Ortodoks Kilisesi'nin azizler için belirlediği yortu günü 31 Ocak'tır. İskenderiyeli hekim Kyrus karşılıksız bir şekilde ve mucizevi yollarla insanları şifalandırarak büyük bir üne kavuşmuştur (Neil, 2006, s. 183). Aynı dönemde Mısır'a köle olarak satılmış bir asker olan Ioannes Kyrus'un yayılan bu ününden etkilenmiş ve ona eşlik etmek istemiştir. Aziz Kyrus, Ioannes'in kendisiyle birlikte çalışmasını kabul etmiş ve ona tıp eğitimi vermiştir (Knipp, 2002, s. 2).

Hekim azizlerin hayatı ile bilgi veren tarihi veriler kısıtlıdır. Azizlerle ilgili V. yüzyıldan önceye tarihlenen herhangi bir bilgi bulunmaz. İskenderiye piskoposu Kyrillos 414 yılında azizlerin röliklerinin Mısır'da Canope'den Menuthis'e taşındığına dair bilgi verir (Knipp, 2002, s. 1)². 634-638 yıllarında Kudüs piskoposu olan Sophronios, Aziz Kyrus'un ve Aziz Ioannes'in Mucizeleri adlı bir metinde azizler tarafından gerçekleştirilen iyileştirme mucizeleri ve tedavi yöntemlerini anlatır (Neil, 2006, s. 185)³.

Azizlerin gerçekleştirdiği mucize külliyatında 610-614 yılları arasında yaşanmış yetmiş farklı şifa mucizesi aktarılır (Bricault, 2014, s. 113). Sonuncusu Sophronios'un kendi hastalığının öyküsüdür. İyileşmesi adına bu eseri şükran duygusuyla ortaya koyduğunu belirtir. Tüm külliyatın eksiksiz bir şekilde günümüze X. yüzyıldan ulaşmış versiyonu *Thaumata (Vaticanus Graecus 1607)*'dir (Csepregi, 2007, s. 68-69). Mucizevi iyileştirmeye yönelik din dışı tedavi yöntemleri arasında farklı türde bitkisel, hayvansal

¹ Kyrus'un adı bazı yayınlarda Abbakyros ve Abukir olarak yer alır (Delehay, 1933, s. 223-224); (Gascou, 2007, s. 241-243).

² İskenderiye'de V. yüzyılda var olan pagan tapınma geleneklerinin dönüşümü için İskenderiye patriği Aziz Kyrillos'un (412-444) Kyrus ve Ioannes'in mezarını Menuthis'e taşınması ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Bricault, 2014, s. 109-114).

³ Azizlerin röliklerinin Hıristiyan inanış içinde şifa verici niteliği ve azizlerin geldiği coğrafyanın pagan gelenekleri hatırlatmasını engellemek için röliklerin taşınması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Gregory T. E., 1986, s. 229-242); (Holman, 2008, s.104-109).

ve doğal malzemelerin karışımlarından oluşan reçete kullanımı dikkat çeker (Hamilton, 1906, s. 153; Duffy, 1984, s. 71-90; Holman, 2008, s.103-124).

Azizlerin rölikleri 618 yılında Roma'ya taşınmıştır. II. yüzyılda gömü işlevi olan bir yapıya rölikler getirildikten sonra yapının adı *Santa Passera Kilisesi* olarak değiştirilmiştir (Knipp, 2002, s. 19, dipnot: 95). Kilisenin apsisinde yer alan Kyrus ve Ioannes tasvirlerinin XIII. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir (Fig. 65). *Santa Passera Kilisesi* ve azizlerinin Hermolaos'la birlikte resmedildikleri *Santa Maria dell'Amiraglio Bazilikası*'ndaki mozaik tasvir hariç günümüze ulaşan tüm temsillerinde Kyrus yaşlı, kel ya da beyaz saçlı, beyaz uzun sakallı olarak sol elinde içi az miktarda sıvı ile dolu *balsamarium** (Fig.36) tutarken, Ioannes koyu renkte kıvrıkcık saçlı, sakallı veya sakalsız bir genç erkek olarak ve asker olduğuna dair nesnelere, elinde haç (Fig. 60,66,67) ya da tıbbi malzeme kutusu tutarken (Fig.62,63) resmedilir.

Kyrus'a ait en erken tasvir, VIII. yüzyıla tarihlenen, Roma'daki *Santa Maria Antiqua Kilisesi, Hekimler Şapeli*'nin atriumunda, niş içinde yer alan portre resmidir (Fig.59)⁴. Halesi nişin kemer yayını kaplayacak büyüklükte resmedilen Kyrus sağ elinde keski ve sol elinde kapağı açık dikdörtgen bir tıbbi alet kutusu ile betimlenmiştir (Knipp, 2002, s. 4-5). 1028 yılında yapılmış, *Panagia Ton Chalkeon Kilisesi* (Selanik) apsis doğu duvarında pencere açıklıkları arasında madalyon içinde azizler Kyrus ve Ioannes diğer anargyroi azizler Hermolaos ve Thallelaios ile birlikte resmedilmiştir. Bu duvar resmi birlikte resmedilen anargyroi azizlerin seçimi ve kilisede resimlendikleri yer kapsamında sıra dışı bir örnektir (Tsitouridou, 1985, s. 19). Sırbistan'daki (yaklaşık 1230) *Mileševa Manastırı, Kutsal Göğe Yükseliş Kilisesi*'nin narteksinde Kyrus hastane azizi olarak anılan Sampson ile birlikte gösterilir. Bu duvar resminde Ioannes'e yer verilmemiştir. Kyrus'un ya da Kyrus ve Ioannes'in Sampson'la resmedilmesi yaygın değildir. Ancak XIV. yüzyılda *Visoki, Decani Manastırı*'ndaki Kyrus ve Ioannes'in şehit edilmesini anlatan duvar resminde Sampson'un da yer aldığı görülür.

⁴ Aziz Kyrus ve Aziz Ioannes'e ait tasvirlerin bulunduğu Süryaniler Manastırı (VIII-IX. yüzyıl, Mısır); Hagioi Anargyroi Kilisesi (XI. yüzyıl, Kastoria) içinde yer alan duvar resimlerinin ve Santa Maria Nuova Katedrali'ndeki (XII. yüzyılın sonları, Montreale, İtalya) mozaiklerin görsellerine ulaşılamamıştır.

Fig. 59. Aziz Kyrus, duvar resmi, Santa Maria Antiqua Kilisesi, Hekimler Şapeli, 757-767, orta nefte yer alan niş içinde, Roma, https://wikivividly.com/wiki/File:Byzantinischer_Maler_des_7._Jahrhunderts_001.jpg ; Erişim Tarihi: 2 Mayıs 2019.

Fig.60. Aziz Kyrus (solda)ve Aziz Ioannes, mozaik, XI.yüzyıl, Yunanistan, Distomo, Hosios Loukas Manastırı, Theotokos Kilisesi, Narteks, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/15/Hosios_Loukas_%28narthex%29_-_North_ceiling_-_detail_01_%28S.Kyros%29.jpg ; Erişim Tarihi: 5 Nisan 2018)

Fig.61.Panagia Ton Chalkeon Kilisesi, Selanik, duvar resmi, (1195) apsis doğu duvarında pencere açıklıkları arasında madalyon içinde Anargyroi hekim azizler, Kyrus, Ioannes, Hermolaus, Thalelaios, 1028, (Tsitouridou, 1985, s. 19).

Fig.62.Aziz Kyrus-solda (diakonikon, batı duvar) ve Aziz Ioannes (diakonikon doğu duvar), XII. yüzyıl sonu, Aziz Panteleimon Manastırı, Nerezi, (Ida Sinkevic 2000:166)

Fig.63.Aziz Kyrus (solda), Aziz Hermolaos (üstte madalyon içinde) ve Aziz Ioannes, mozaik, 1143, Santa Maria dell'Amiraglio Bazilikası, İtalya
(http://2.bp.blogspot.com/_qPOApUcNE0Q/S3L4UPnNnel/AAAAAAAAIkY/2DPehBZDU7Q/s1600-h/DSC02373.JPG , Erişim Tarihi: 2018)

Fig.64.Soldaki görsel: Aziz Sampson (solda) ve Aziz Kyrus, duvar resmi, Mileševa Manastırı, Kutsal Göğe Yükseliş Kilisesi, narteks, yaklaşık 1230, Prijepolje, Sırbistan (<http://www.srpskoblag.org/Archives/Mileseva/Details/w3-n1n2/large/11-1.jpg>; Erişim Tarihi: 2018)

Fig.65.Aziz Kyrus (sağda) ve Aziz Iohannes, duvar resmi, XIII. yüzyıl, Santa Passera Kilisesi, Roma, İtalya (<https://www.romeartlover.it/Vasi12.html> ; Erişim Tarihi: 2019).

Fig.66. Aziz Kyrus (solda) ve Aziz Ioannes, duvar resmi, 1282-1285, Aziz Georgios Kilisesi, Kral Dragutin Şapeli, Đurđevi Stupovi, Sırbistan

(<http://tinyurl.com/3ztwubo> ve <http://tinyurl.com/3o6vz5s> ; Erişim Tarihi: 2019)

Fig.67. Aziz Kyros (solda) ve Aziz Ioannes, duvar resmi, 1312 - 1321/1322, Theotokos Manastır Kilisesi, Gračanica, Kosova, (<http://tinyurl.com/2efcluc> ; <http://tinyurl.com/2g3hr9w> , Erişim Tarihi: 2019)

Fig.68. Aziz Kyros (solda) ve Aziz Ioannes, duvar resmi, XIV. yüzyıl, Visoki Dečani Manastırı, Kosova, (http://www.srpskoblago.org/Archives/Decani/exhibits/Frescoes/Nave/WestBay/NorthEastArch/CX4K2722_1.html; Erişim Tarihi: 2018)

4.4. KOSMAS VE DAMIANOS

Kosmas ve Damianos ikiz kardeşler olup, anargyroi hekim azizler içinde en çok tanınan azizlerdir. Kültleri hızla yayılmıştır ancak tarihi kaynakların eksikliğinden ötürü bu aziz ikilisine dair bilgiler farklılık gösterir. Kültlerinin nerede ve ne zaman başladığına yönelik karmaşa IX. yüzyılda Bizans kilisesinde üç farklı aziz ikilisinin oluşmasına yol açmıştır (Delehay, 1902, s.145-152; Van Esbroeck, 1981, s. 61-77; Harrold, 2007, s. 44; Efthymiadis, 2014). Kosmas ve Damianos'un isimlerinin geçtiği verinin olmaması kültün oluştuğu coğrafyayı kesinleştirmeyi imkansızlaştırır. Popüler kültün hızla yayılımı da kültün merkezini belirlemeyi muğlaklaştıran bir diğer etkidir (Delehay, 1933, s. 139). VI. yüzyıla gelindiğinde anargyroi hekim azizlerin *thethaumatürk** güçleri olduğuna inanılan röliklerinin bulunduğu, farklı coğrafyalarda günümüze ulaşmayan birçok Kosmas ve Damianos'a adanan yapı ve inkübasyon mucizelerinin yaşandığı kiliseler kurulmuştur (Harstad, 1986, s. 175; Booth, 2011, s. 114; Bricault, 2014, s. 97-114).

Kosmas ve Damianos'un kültünü aydınlayabilecek tarihi ve hagiografik kaynaklar ikonografinin oluşması bağlamında incelenir (Beldekos, Karamanou, Poulakou-Rebelakou, Ploumpidis, & Androustos, 2014, s. 5-6). Ayrıca azizlere ithaf edilen yapıların varlığı, hagiografik ve dönem kaynakları ile kültün merkezinin izi sürülmeye çalışılır (David-Danel, 1959; s. 121; Festugière, 1971, s. 87-88; Efthymiadis, 2014, s. 107-108).

Ortodoks ve Latin hagiografik literatürde farklı ikili Kosmas ve Damianos görülür. Batı kilisesinde azizlerin kültünün yayılmasından kısa bir süre sonra Bizans'takine benzer hagiografik çeşitlilik gözükmeye başlasa da azizlerin hayatı tek bir versiyon üzerinden anlatılır (Harrold, 2007, s. 14-15). Hem doğu hem batıda oluşan ikonografinin en belirgin özelliği bu azizlerin hekim olarak görülmesidir ve litürk kaynakların Kosmas ve Damianos için başlangıç noktasını vermemesidir (Skrobucha, 1967, s. 116; Efthymiadis, 2014, s. 108-109; Jovic ve Theologou, 2015, s. 329-344).

Aziz çiftlerden bahseden ilk dönem kaynağı 411'de Urfa (Edessa) bir araya getirilmiş Yunanca martirolojinin Süryanca çevirisi olan *Suriye Martirolojisi*'dir (Harrold, 2007, s. 27-28). Burada Kosmas ve Damianos'un martir listesinde olmayışından bahsedilir

(Harrold, 2007, s. 29). 434'te yılında Kuzey Suriye'de bulunan Kyyrros⁵ şehrinin piskoposu Theodoretos tarafından yazılan bir mektup azizlerin kiliseyi koruma mucizelerini aktarır (Csepregi, 2007, s. 53)⁶. Hızla yaygınlık gösteren kült ile V. yüzyılda Kosmas ve Damianos adına inşa edilen yapılara imparatorluğun farklı şehirlerinde rastlanır. 457'de Urfa (Edessa) kroniği, Piskopos Nonnos'un şehrin hastanesinde kurduğu Kosmas ve Damianos *martyrion*undan bahseder. Bu da hekim azizlerin V. yüzyıla gelindiğinde kesin olarak bilindiğini gösterir (Magoulias, 1984, s. 228-269). Aynı yüzyılın sonlarında *Ravenna Başpiskoposluk Şapeli* ve *Roma Santa Maria Maggiore Kilisesi*'nin oratoryasında azizlerin resmedilmeleri kültün Mezopotamya'dan Ravenna ve Roma'ya ulaştığını gösterir (Hamarneh, 1985, s. 78-83). V. yüzyılın ikinci yarısında kült başkente ulaşmıştır. Şehrin Blacherneia bölgesinde yer alan bir kilise azizlere adanmıştır (Booth, 2011, s. 115). Aziz Sabas (439-532) Kappadokia'da Mutalaska bölgesinde (Talas) ailesinden kalan evini Kosmas ve Damianos'a adadığı bir kiliseye çevirtmiştir. Bu kilisenin yapımı için başkent ziyareti (511-512) sırasında Mutalaska'ya para gönderdiği ve İmparator I. Anastasios'tan (491-518) para istediği kaydedilir (Hild ve Restle, 1981, s. 281); (Patrich, 1995, s. 166). Geraşa'da (Ürdün) 530 yılında yine azizlere adanmış bir yapının varlığı, Geraşa başpiskoposunun baniliğini yaptığı ve 533'te tamamlandığı bir inşa kitabesinde belirtilmiştir. Selanik'teki Kosmas ve Damianos içeren *Hagios Georgios Kilisesi* kubbe mozaiği kültün bu coğrafyada da varlığını ortaya koyar (Harrold, 2007, s. 27-52). Prokopios, *De Aedificiis*'de Pamphylia'da bulunan bir Kosmas ve Damianos evinden bahseder. VI. yüzyılda başkent Konstantinopolis'te *Kosmidion* adlı azizlere adanmış bir bazilika önem kazanmıştır. Aziz Kosmas ve Aziz Damianos'un en kapsamlı mucizeler bu kiliseyle ilişkilendirilmiştir (Köroğlu, 2004, s. 172-177)⁷.

527 ve 565 yılları arasında imparatorluk yapan I. Iustinianos'un Kosmas ve Damianos'un şifa mucizelerinden yararlanmış olduğu için özel bir hürmeti olduğu belirtilir. Şükran duygusuyla İstanbul'da (Konstantinopolis) İmparator Leontios'un (695-698) annesi

⁵ Kyyrros, Kyros, Kurus adları ile anılır (Ostrogorsky, 2011)

⁶ Azizlerin hayatları efsaneler dışında belgelenmemiş olduğu için ve azizlere ait arkeolojik buluntu olmadığı için aziz mezarlarının bulunduğu yer konusunda farklı düşünceler vardır ancak genel kabul gören görüş araştırmacı Delehay'e'nin Kyyrros'ta (Kuzey Suriye) aziz mezarlarının yakınında kültün başladığı yönündeki düşüncesidir (Harrold, 2007, pp. 32-52); (Delehay'e, 1933, s. 112-139)

⁷ Yapıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Çetinkaya, 2018, s. 127-139).

Paulina'nın yaptırdığı kiliseyi genişletmiş ve yenilemiştir (Booth, 2011, s. 115). İmparator çok hasta iken, durumu kötüleşmiş, hekimler I. Iustinianos'un ölümünü beklerken, I. Iustinianos Kosmas ve Damianos'a adanan kilisenin önünde yatmıştır, “*dik bir yamaçta uzanan yerdeki körfezin sonunda*” azizler ona görünür ve onu iyileştirirler. Prokopios bu olayı “*kim kendisini hekimlerin yapabileceklerinin ötesinde hasta hissederse, buraya denizden gelip kiliseyi görüp umutlanır*” diye aktarır (Mango, 1994, s. 189-192). VIII. yüzyıldan bir başka mucizede İstanbul'daki (Konstantinopolis) şapelin yakınındaki aziz röliklerinden bahsedilir. Bu şapelin II. Theodosios ya da Paulinus tarafından 439 civarında inşa edildiği, Blakhernae'nin kuzeyindeki kilise ve manastırla ilişkili olabileceği belirtilir (Köroğlu, 2004, s. 172-177). I. Iustinianos'un (565-578) azizler adına iki kilise inşa ettirmiştir. 569 yılında yapılan kilisenin Sophia limanının kuzeydoğusunda yer aldığı tahmin edilmektedir (Eyice S. , 1958, s. 659)⁸ .

Kosmas ve Damianos ikilisinin en erken görsel tasviri günümüze VI. yüzyıldan ulaşmıştır. 494 – 519 yılları arasında inşa edilen Ravenna'daki *Başpiskoposluk Şapeli*'nde azizlerin mozaiği yer alır. Papa Symmachus (498-514) tarafından inşa ettirilen *Santa Maria Maggiore* oratoryası Roma'da azizlere adanan ilk kilisedir (Csepregi, 2007, s. 55)⁹.

Bizans litürjik ve hagiografik geleneği içinde Ortodoks kilisesinde azizlerin adına pek çok anma günü vardır. Çift azizlerin anıldığı ana bayram günleri 1 Temmuz, 17 Ekim ve 1 Kasım'dır¹⁰. IX. yüzyılda gelindiğinde Konstantinopolis'te ekklesiastik otoriteler tarafından hagiografik ve litürjik gelenekler Kosmas ve Damianos adlı üç farklı ikiliye uyarlanmıştır. 890'da İstanbul (Konstantinopolis) Patriki Methodios bu üç farklı ikili hakkında yorum yapmış ve bu karışıklığı ortadan kaldırmak adına bir kronoloji oluşturmaya çalışmıştır. *II. Basileios Menologyası*'nda ve *Sirmondian Kodeksi*'nde de üç

⁸ Kültürün yayılmasında görülen emperyal destek ve Kosmas ve Damianos mucizelerinin ortodoksluk ve heretiklik tartışmalarını kapsamında değerlendirme için bkz. (Booth, 2011, s. 114-128).

⁹ Batı kilisesinde azizlere adanmış yapılar ve görseller için bkz. (Harrold, 2007); (Skrobucha, 1967); (David-Danel, 1959)

¹⁰ Süryani Kilisesi 1 Temmuz ve Kasım günlerini kutlar. Koptik Kilisesi'nde 1 Haziran'da kutlanır. İskenderiye Kilisesi 18 Kasım'ı da ekler (Harrold, 2007).

ayrı ikili aziz görülür (Van Esbroeck, 1981, s. 61-77). *Synaxarium Ecclesiae Constantipolitanae*'de bu karışıklık özetlenmiştir¹¹.

4.4.1. Romalı Kosmas ve Damianos

Romalı ikili, İmparator Carinus (283-284) zamanında şehit edilmiştir. Dindar bir ailede yetişen kardeşlerin Kutsal Ruh tarafından iyileştirme gücü ile kutsandıklarına inanılır. Herkese cömert ve nazil olan bu hekim azizler pagan geleneklerin sürdüğü Roma'da birçok kişiyi Hıristiyanlık inancıyla tanıştırmış ve aynı zamanda hasta olan kişileri iyileştirmişlerdir. Roma'da yaşadıkları köy yayılan ünlerinden dolayı peşlerine gönderilen asker tarafından basılmış, azizleri bulamayan askerler onların yerine köylüleri tutuklamıştır. Bunun üzerine azizler saklandıkları yerden çıkıp, kendileri yüzünden tutuklanan köylülerin serbest bırakılması için teslim olmuşlardır. Roma'ya götürülen azizler hapse atılır. Çıkarıldıkları duruşma Roma imparatoru ve yargıç karşısında, dünyayı günahattan kurtarmak için gelen İsa'ya olan inançlarını ve Tanrı'ya olan sadakatlerini açıkça dile getirerek, pagan tanrılara kurban sunmayı reddetmişlerdir. İmparator Carinus'un inançlarını reddetmeleri üzerine ısrarı sonucu Kosmas ve Damianos'un duası yüce gücün telkin edilmesiyle imparatoru kör etmiştir. Bu mucizeye şahit olan halk Hıristiyan dinini benimsemiş ve Kosmas ve Damianos'tan imparatoru iyileştirmelerini istemişlerdir. İmparator da iyileşmesi halinde Tanrı'nın ve İsa'nın yolunu tutacağına söz verir. Kosmas ve Damianos imparatoru iyileştirirler ve serbest bırakılırlar. Pagan nefreti ve Roma otoritelerinin gaddarlığından kaçabilmelerine rağmen kardeşlerin tıp eğitimi aldığı eski bir hekim azizlerin şanından rahatsız olmuştur. Eski öğrencileri olan azizleri medikal bitki toplamaya çağırır ve onları götürdüğü dağda öldürür. Hayatlarını Hıristiyan inancın hizmetine adanarak geçiren azizler Roma'nın

¹¹ *Synaxarium Ecclesiae Constantipolitanae*, 890'da kilise konseyiyle oluşturulmuş synaxariumdur. Bir araya getirmek anlamına gelen synaxis kelime kökü ile azizlerin hayatlarıyla (hagiografi) ilgili anlatıların derlendiği eklesiastik metin olarak geçer. Basit tip synaxarialar azizleri ve anma günlerini, tarihi synaxarialar aziz ve azizelere ait hayat hikayeleri ve mucizeleri içeren ve bu mucize ve işkence sahnelerinin görsel anlatılar da bulunduran de metinlerdir. Tarihi synaxarialar menologya olarak adlandırılır. Menologium/ Menologya aylara göre düzenlenmiş olarak çevrilebilir. Bilinen görsel tasvirli en eski menologya II. Basileus Menologya'sı olarak adlandırılır. 976-1025 yılları arasında hükmeden imparator II. Basileus için yaptırılmıştır. Bu menologya 8 farklı sanatçı tarafından oluşturulan 430 minyatür resmi içerir. Bugün Vatikan Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Efthymiadis S. , 2014).

kılıcından ve hapsinden kurtulmuşlar ancak kendi eğitimcileri tarafından şehit edilmiştir (Hamarneh, 1985, s. 78-83; Van Esbroeck, 1981, s. 69-70).

Ortodoks kilisesi tarafından 1 Temmuz'da anılan Romalı azizler tasvirlerinde her ikisi de birbirine benzer yüz hatlarıyla genç olarak betimlenir (Fig.69). Sağ ellerinde haç ve sol ellerinde tıp aletleri içeren malzeme kutusu ile gösterilirler (Csepregi, 2007, s. 53).

Fig. 69. Kosmas ve Damianos, mozaik, 543-553, Eufrosiana Bazilikası, kuzey apsis, Porec, Hırvatistan (<https://www.christianiconography.info/Edited%20in%202013/Croatia%202012/cosDamPorec.full%20resolution.html> ; Erişim Tarihi:5 Haziran 2019)

4.4.2. Anadolu Kosmas ve Damianos

Kosmas ve Damianos, Hıristiyan inançlı anneleri Theodote ile birlikte Kilikia bölgesindeki Aegea'da (Yumurtalık/Ayas) yaşarlar (Csepregi, 2007, s. 53). Hekimlikte yetenekli kardeşler Antakya'da (Antiokheia) tıp eğitimi aldıktan sonra yaşadıkları şehre döndüklerinde Kutsal Ruh'tan dua gücüyle insan ve hayvanları iyileştirebilme gücü almışlardır. Palladia adlı ölümcül hastalıklı bir kadın umutsuz durumda olduğu için tüm doktorlar tarafından reddedilince Anadolu azizlere başvurur. Azizlerin iyileştirmesinin ardından sağlığına kavuşan Palladia şükran duygusuyla gizlice Damianos'a üç yumurta

verir ve bu hediyeği Damianos'a sunarken 'Bu kutsal hayatı yaratan üçlü, baba, oğul ve kutsal ruh adına' der. Damianos kutsal ruhun adını duyunca hediyeği geri çevirmeye cüret edemez. Ancak bunu duyan Kosmas kardeşinin verdikleri şifaya karşılık almasına kızar ve yeminlerini bozdukları için üzülür. Ölüm yatağındaiken Kosmas, Damianos'la birlikte gömülmek istemediğini vasiyet eder. Kosmas'tan kısa bir süre asonra vefat eden Damianos'un nereye gömüleceği konusunda şaşkın olan köylüler ne yapacaklarını bilemezler. Bunun üzerine Tanrı'nın bir mucizesi daha gerçekleşir ve azizlerin yaşarken vahşiliğini iyileştirdikleri bir deve köye gelerek insan sesiyle konuşur ve Damianos'un bu üç yumurtayı Tanrı adının hürmetine aldığı, Kosmas ile birlikte gömülmesi gerektiğini söyler (Prioreschi, 2004, s. 120, dipnot 225; Csepregi, 2007, s. 53; Duffin, 2013, s. 31; Jovic ve Theologou, 2015)¹².

Ortodoks kilisesince azizler için belirlenen anma günü 1 Kasım'dır. Anadolu lu ikizler orta yaşlarında, eşit boyda sakallı, ellerinde tıbbi aletler ve malzeme kutusu taşır şekilde ve anneleri Theodote ile birlikte resmedilirler (Fig.70), (Jovic ve Theologou, 2015, s. 329-344).

Fig.70. Kosmas ve Damianos (1 Kasım), ortada madalyon içinde anneleri Theodote, duvar resmi, IX-XIII. yüzyıl, Koimesis Kilisesi'nden Bizans Müzesi'ne getirilmiştir, Atina, Yunanistan (<http://www.ebyzantinmuseum.gr/?i=bxm.en.exhibit&id=112> Erişim Tarihi: 2018)

¹² Azizlerin tıp dışı mucize öyküleri için bkz. (Eugène-Humbert, 1958, s. 454-456)

4.4.3. Arap Azizler Kosmas ve Damianos

Hekim azizler Roma İmparatoru Diokletianus zamanında (283-305), Hıristiyan inançlarından ötürü paganlar tarafından yakalanıp, Kilikya valisi Lysias'a götürülürler. Kosmas ve Damianos, üç kardeşleri Anthimus, Leontius ve Euprepus ile birlikte inançlarına olan sadakatlerinden Lysias'ın askerleri tarafından çeşitli işkencelere maruz bırakılır. 301 yılında kardeşleriyle birlikte şehit edilirler (Eugène-Humbert, 1958, s. 69-70).

Ortodoks Kilisesi tarafından 17 Ekim'de anılan azizlerden Kosmas orta yaşlarda, Damianos daha genç olacak şekilde resmedilir. Anadolu ve Romalı azizlerin mucizelerine benzer mucizelerle gösterilirler ancak belirleyici olan üç kardeşiyle birlikte resmedilmeleridir (Fig.71), (David-Danel, 1959; Skrobucha, 1967; Harrold, 2007, s. 47; Strati, 2015, s. 218).

Fig.71. Kosmas ve Damianos (17 Ekim) ve Kardeşleri Leontius, Anthimus ve Eutropius, Mısır'daki Sarga Vadisi'nde bulunan bir evin duvarından sökülmüş duvar resmi, VI-VII.yüzyıllar , British Museum, Londra (<http://tinyurl.com/zhxtext> Erişim Tarihi: 30 Nisan 2018)

4.4.4. Latin Kilisesi'nde Kosmas ve Damianos

Batı kilisesinde Kosmas ve Damianos'u belirten en eski kaynak V. ve VI. yüzyıllara tarihlenen *Hieronymian Martiryolojisi*'dir (Harrold, 2007, s. 53). VII. yüzyılda kilise takviminde azizlere ayrılan gün 27 Eylül olarak görülmektedir (Festugière, 1971, s. 88).

Azizlere ait en ünlü tıbbi operasyon mucizesi '*Kara Bacak*' mucizesi olarak anılır. XIII. yüzyılda Jacobus de Varagine tarafından derlenen *Legenda Aurea* (Altın Efsane)'da geçen öyküye göre Kosmas ve Damianos mucizevi bir şekilde, Hıristiyan inançlı ve hasta olan Moor'un kanserli bacağına iyileştirmişlerdir. İnkübasyon yöntemi ile manastırda yatmakta olan Moor'un rüyasına girerek, hasta bacağı ampüte edip, henüz vefat etmiş bir Etiyopyalıya ait bacak ile değiştirmişlerdir (Jovic ve Theologou, 2015, s. 329-344).

Mucizenin en erken ikonografik örneği XIII. yüzyılların sonlarına tarihlenen *Legenda Aurea* (Altın Efsane) derlemesinde yer alan kitap resmindedir (Fig.72-73), (Harrold, 2007, s. 64-66; Conolly ve Benanzio., 2000, s. 3). Batı sanatında çok sayıda esere konu olmuş bir mucize olmasına rağmen Bizans sanatında yer almaz (Delehay, 1933, s. 131-139) ¹³. Mucizenin ayrıca Ortodoks kilisesi aziz yaşamlarını anlatan kaynaklarda yeri yoktur. Kadavra donörden alınan vücut parçasının tekrar kullanım ediminin Doğu Hıristiyanlığında bilinmediği öne sürülmüştür (Erdemir, 2015, s. 239). Disseksiyon uygulamaları, ampütasyon, ölü bedenle çalışmalar özellikle XI. yüzyıldan itibaren Bizans tıbbının din dışı bilgisi dahilindedir ve bu konuda Bizans tıbbı batıdaki örneklerinden üstündür (Kazhdan ve Epstein, 1985, s. 137). Ancak hagiografik kaynaklarda dini olguları yansıtan azizlerin gerçekleştirdiği mucizeler içinde belirtilmez ¹⁴.

¹³ Karabacak mucizesi 1980lerde modern tıpçılar tarafından yapılan ilk doku transferi ameliyatına ilham kaynağı olmuştur. Bizans tıp tarihi çalışmalarına odaklanılmasıyla sonuçlanan bu olay 1990lardan itibaren Ortodoks Kilisesinin bu mucize Ortodoks Kosmas ve Damianos'a uyarlamalarıyla sonuçlanmıştır (Jovic & Theologou, 2015, s. 329-344); (Conolly & Benanzio., 2000, s. 3-8).

¹⁴ Konuyla ilgili tartışmalar için bkz. (Jovic & Theologou, 2015); (Csepregi, 2007); (Harrold, 2007); (Conolly & Benanzio., 2000); (Duffin, 2013); (Harstad, 1986); (Hamarneh, 1985); (Pentogalos & Lascaratos, 1984).

Fig.72. Jacobus da Varagine, *Altın Efsane (Legenda aurea)* resimli yazma, 13 yüzyılın sonu, Huntington Kütüphanesi, ms.HM 3027, fol.132r, Kaliforniya;
(<http://tinyurl.com/3cjxvl5> , Erişim Tarihi: 30 Nisan 2018)

Fig.73. (ayrıntı) Kosmas ve Damianos, Kara Bacak Mucizesi, Jacobus da Varagine, *Altın Efsane (Legenda aurea)* resimli yazma, 13 yüzyılın sonu, Huntington Kütüphanesi, ms.HM 3027, fol.132r, Kaliforniya;
(<http://tinyurl.com/3cjxvl5> , Erişim Tarihi: 30 Nisan 2018)

4.4.5. Bizans Sanatı'nda Kosmas ve Damianos Tasvirleri

Ortodoks Kilisesi'nde 890 tarihli *Synaxarium Ecclesiae Constantipolitanae* üç farklı coğrafyanın hekim azizleri Kosmas ve Damianos'un hagiografik karışıklığı düzenlenmiştir. Ancak günümüze ulaşan Bizans resim sanatı örneklerinde bu ayrımlar gözetilmemiştir. Latin Kilisesi'nde Karabacak mucizesi olarak gördüğümüz sahneye ne aziz yaşamlarını anlatan kaynaklarında yeri vermiştir, ne de görsel olarak betimlenmiştir. Bizans hekimleri diseksiyon gibi bir tıbbi müdahaleyi bilmelerine rağmen kadavra donörden alınan tıbbi metinlerde organ değişimine dair bilgi yer almaz (Erdemir, 2015, s. 239). Ortodoks hagiografik kaynaklar da bu konuda sessiz kalır. Ancak 1990'lardan bu yana çağdaş Ortodoks kilisesinin hekim azizleri bu mucizeyi işlerken gösterilmiştir (Jovic ve Theologou, 2015; Festugière, 1971; Delehay, 1933).

Portre tasvirlerinde birbirine çok benzeyen, yaşları yakın, genç görünen ikili kilisede bema bölümünde, diakonikonda, kemer iç yüzeylerinde betimlenir. Kosmas ve Damianos'un ayrı betimlendiği bir örnek günümüze ulaşmamıştır. Bir ellerinde cerrahi alet tutan azizler diğer ellerinde tıbbi malzeme kutusu tutarken resmedilir (Jovic ve Theologou, 2015, s. 329-344)

İkilinin bilinen en erken görsel tasviri Ravenna'da yer alan V. yüzyılın sonu – VII. yüzyılın başına tarihlenen *Başpiskoposluk Şapeli*'nde görülür (Fig 74). Madalyon içinde yer alan Kosmas, Damianos'a göre daha genç ve sakalsız resmedilmiştir.

Fig.75. Kosmas (solda) ve Damianos, mozaik, Başpiskoposluk Şapeli, güney doğu duvar, kemer iç yüzeyi, V.yüzyıl sonu – VI. yüzyıl başı, Ravenna; (<https://www.flickr.com/photos/pelegrino/5779219367> Erişim Tarihi: 2 Mayıs 2018)

Kilisede azizlerin tasvir edildiği yer konusunda VII. yüzyıldan sıradışı bir örnek görülür. Roma’da azizlere ithaf edilmiş *Aziz Kosmas ve Damianos Kilisesi*’nin apsis mozaikinde ellerinde şehitliklerini simgeleyen taç tutar şekilde yer alırlar. Ortada İsa ve havariler Petrus ve Paulus eşlik eder (Fig. 75). Anargyroi hekim özelliklerinden ziyade şehitliklerine vurgu yapılmıştır.

VIII. yüzyıla tarihlenen *Santa Maria Antiqua Kilisesi*’nde (*Hekimler Şapeli*) kuzey duvarında yer alan portre tasvirleri günümüze iyi durumda ulaşmamıştır. Atrium nişinde Kyrus’un tasvirinin günümüze iyi durumda ulaştığı yapıdaki tüm isimler Klasik Yunanca yazılmıştır. Kosmas’ın sol gözü ve sağ elinde dikey olarak tuttuğu silindir, açık renkli tıbbi malzeme kutusu seçilebilir haldedir (Fig.77). VIII. yüzyıldan bir diğer Kosmas

Fig. 75. Kosmas ve Damianos, Mozaik, VII. yüzyıl, Aziz Kosmas ve Damianos Kilisesi, apsis, Ortada İsa ve Havariler Petrus ve Paulus’un yanında ellerinde şehitliklerini simgeleyen taç tutar vaziyette Kosmas ve Damianos, Roma
(<http://www.wikizero.net/index.php?q=aHR0cHM6Ly9lbi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvRmlsZTpBcHNIQ29zbWFnzRGFtaWFuQ2hyaXN0LmpwZw> : Erişim Tarihi: 2 Mart 2018)

tasviri örneği günümüze Sina’daki *Azize Katerina Manastırı*’nda üretilmiş bir ikonadan ulaşır (Fig.77). İkonadaki cerrahi alet Knipp’in, Helenistik üslup özelliklerinin hâkim olduğunu belirttiği *Hekimler Şapeli*’nde Aziz Kyrus tasvirinde görülen aletle aynıdır (Fig. 59) (Beldekos, Karamanou, Poulakou-Rebelakou, Ploumpidis, & Androustos, 2014, s. 4); (Knipp, 2002, s. 1-23). Sina’daki Kosmas ikonasında resmedilen tıp aletini Weitzmann *mele** ya da *melotris** olarak tanımlar (Fig. 77). Bliquez’in Bizans tıp aletleri üzerine yaptığı çalışmada *mele/melotris*, Aetius, Oribasios, Paulus gibi Bizanslı hekimlerin

yazdığı tıbbi metinlerde yer alır (Bliquez, 2014). Yaraları temizlemede, göz ameliyatlarında gözü açık tutmada, fistül ya da kistlerin katerizasyonunda kullanılmaktadır. Bu çok amaçlı neşterlerin özellikle VIII. yüzyıldan sonra Kosmas ve Damianos tasvirlerinde sıklıkla betimlendiği görülmektedir (Weitzmann, 1976, s. 85). IX. yüzyılda başkentte azizlerin tasvirinin tek örneği bugünkü adıyla *Atik Mustafa Camii*'nde yer alır. XV. yüzyılda camiye dönüştürülmüş yapının güney cephesinde yer alan aziz tasvirleri 1957 yılında ortaya çıkarılmıştır (Fig. 78-79) (Eyice, 1990, s. 280-281; Torun, 2018, s. 60)¹⁵.

Fig.76. Kosmas (en soldaki figür) duvar resmi, Santa Maria Antiqua Kilisesi, Hekimler Şapeli, kuzey duvar, VIII. yüzyıl, Roma, (http://kunsthistorie.com/fagwiki/Fil:St.Maria.Antiqua_037.jpg , Erişim Tarihi: 2 Mayıs 2018)

Fig. 77. Kosmas, ikona, Azize Katerina Manastırı, Sina Dağı, VII. yüzyıl, (Weitzmann, 1976, s. 47a)

¹⁵ Kilisenin tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Eyice, S., 1990).

Kilise yapısının dışında üç niş içinde Aziz Damianos, Başmelek Mikhail ve Aziz Kosmas görülmektedir (Fig. 78). Kosmas ve Damianos'un tıp aletlerini ve tıbbi malzeme kutularını tutuş şekli birbirinden farklıdır. Sol elinde örneği diğer tasvirlerde görülmeyen uzunlukta ince bir neşter, kolunu açarak tutan Kosmas sağ elinde göğsüne yasladığı dikdörtgen kutuyu verev tutarken, Damianos sağ elini kendinden uzaklaştırarak dikey olarak tutarken gösterilmiştir. Kosmas'ın sol elinde tuttuğu neşter/retraktör türü oldukça uzun betimlenen tıp aleti hem aziz tasvirlerinde hem de tıp tarihi kapsamında sıra dışı ve ünik bir temsildir (Fig. 79).

Fig. 78. Damianos, Başmelek Mikael ve Kosmas, duvar resmi Atik Mustafa Paşa Camii, güney cephe, IX. yüzyıl, İstanbul (Torun, 2018, f. 19)

Fig. 79. Kosmas (solda) ve Damianos , Atik Mustafa Paşa Camii, güney cephe, IX. yüzyıl, İstanbul (Torun, 2018, f. 20-21)

Selanik'te *Hosios Lukas Manastırı*'nin ilk resimlenme dönemi olan XI. yüzyıla tarihlenen mozaiklerde anargyroi azizler betimlenmiştir (Fig.80). Yapının, yakınında bulunan Azizler Kosmas ve Damianos'a adanan bir şifa merkezinin kilisede resmedilmeleriyle ilişkili olduğu düşünülür (Oikonomides, 1992, s. 254). Kyrus ve Ioannes ile birlikte madalyon içinde gösterilen Kosmas'ın sol elinde tuttuğu cerrahi alet metal uçlu keski işlevli neşter biçiminde resimlenmiştir. Bu dönemden itibaren hekim aziz tasvirlerinde *khiton* türevi uzun tuniklerin üzerine bir nevi önlük işlevi olan *himation* bulunmasıyla önceki örneklerden farklılaşır (Parani, 2003, s. 85); (Beldekos, Karamanou, Poulakou-Rebelakou, Ploumpidis, & Androutsos, 2014, s. 5).

Fig. 80. Kosmas, mozaik, *Hosios Lukas Manastırı*, *Theotokos Kilisesi*, narteks, tonoz üzerinde, XI. yüzyıl, Selanik, (Oikonomides, 1992, s. 254)

XII. yüzyıldaki Kosmas ve Damianos tasvirleri ikiz gibi benzer yüz özellikleri ve tunik üzerinde farklı renkte khiton/himationla gösterilir (Fig. 82-84). Azizlerin tıp aletlerini ya da kutularını tutuşlarında farklılaşma Sina ikonalarına gözükmez (Fig.82-83). Sina ikonalarıyla aynı döneme tarihlenen Palermo'da yer alan *Palatina Şapeli*'ndeki aziz tasvirlerinde hekim aziz jestleri çeşitlendirilmiştir (Fig.84). Kemer iç yüzeyinde tasvir edilmiş azizlerin yüz hatları benzerdir. Tam boy resmedilmiş karşılıklı duran Kosmas ve Daminaos tasvirlerinin ortasında madalyon içinde diğer bir anargyroi hekim aziz, Panteleimon bulunur.

Fig.81. (sağda) Damianos, ikona, Azize Katerina Manastırı, Sina Dağı, X. yüzyıl, (Weitzmann, 1976, s. 55)

Fig.82. Kosmas ve Damianos, ikona, Azize Katerina Manastırı, Sina Dağı, XII. yüzyıl, (Sotiriou ve Sotiriou, 1956, s. 84)

Fig.83. Kosmas, Theodote, Damianos, ikona, Azize Katerina Manastırı, Sina Dağı, XII. yüzyıl, (Sotiriou ve Sotiriou, 1956, s. 85)

Fig.84. Kosmas, Panteleimon, Damianos, mozaik, Palatina Şapeli, XII. yüzyıl sonları, Palermo, (<http://ica.Princeton.edu/slr/w600-h600/images/tomekovic/st.04651.jpg>, Erişim Tarihi: 2 Mayıs 2018)

Kosmas iki eliyle kavradığı okre renginde *puxis* tutarken, Damianos sol elinde keski işlevli neşter ve sağ kolunun altında resmedilmiş kırmızı bir *puxis* ile betimlenir. Her iki azizin de toprak rengi *himationu* vardır, Kosmas beyaz ve Damianos koyu mavi renkte khiton gösterilir (Fot. 84).

Nerezi'de bulunan Aziz Panteleimon'a adanmış olan 1164 yılında inşa edilmiş kapalı Yunan haçı planlı kilisenin diakonikon bölümünü naosla bağlayan duvarlar anargyroi

hekim azizlere ayrılmıştır. Diakonikon duvarlarında alt seviyede ayakta duran tanımlamayan anargyroi hekim azizler, üst seviyede Kyros ve Ioannes yer alır. Kosmas ve Damianos karşılıklı ve benzer yüz hatlarıyla resmedilmiştir (Fig. 85, 86), (Sinkević, 2000, s. 46, 96).

Fig.85. (solda) Kosmas, duvar resmi, Aziz Panteleimon Kilisesi, diakonikonu naosa bağlayan geçişin kuzey duvarında, 1164, Nerezi, Makedonya (Sinkević, 2000, s. 96)

Fig.86. Damianos, duvar resmi, Aziz Panteleimon Kilisesi, diakonikonu naosa bağlayan geçişin güney duvarında, 1164, Nerezi, Makedonya (Sinkević, 2000, s. 96)

XIII. ve XIV. yüzyıllara tarihlenen, Kappadokia bölgesi dışında yer alan ve Kosmas ve Damianos tasvirlerinin yer aldığı duvar resimleri bulunan on farklı Bizans kilisesi tespit edilmiştir (Fig. 87-97). Bu kiliseler duvar resimlerinin yapıldığı tarih sırasıyla şunlardır: Sopocani Manastırı, Kutsal Üçlü Kilisesi (1263-70); Mistra, Aziz Demetrius Katedrali (1270-85); Ohrid, Peripleptos Kilisesi (1295); Gračanica, Theotokos Manastır Kilisesi (1312-1322); Makedonya, Nagoričane, Aziz Georgios Kilisesi (1313-1318); Studenica Manastır Kilisesi (1313-1320); Peç, Aziz Demetrius Kilisesi (1317-1324); Peç, Hodogetria Kilisesi (yaklaşık 1330); Kučevište, Theotokos Kilisesi (1330); Visoki, Decani Manastırı, Kutsal Yükseliş Kilisesi (1335-1350), Metropolis, Taksiarkhoi Kilisesi (1359/60), Kıbrıs, Agios Nikolaos Tzotzas (1360-80), Porto Lagos, Agios Nikolaos Kyritzis (1370-85) kiliseleridir ¹⁶.

¹⁶ Sırbistan'da bulunan Studenica Manastır Kilisesi'nde (1313-1320) nefte yer alan duvar resmine, Makedonya'da Staro Nagoričane bölgesinde yer alan Aziz Georgios Kilisesi (1313-1318), Kosova, Peç'te

Son dönem Bizans sanatında duvar resimlerinde tasvirlerde Kosmas ve Damianos tasvirlerinde birbirine benzer kısa saçlı iki erkek olarak bir arada ya da diğer Anargyroi hekim aziz Panteleimon'la birlikte (Fig.87, Fig.92, Fig.97-98), Visoki, Deçani Manastırı (1335-1350) temsillerinden bir tanesi (Fig. 93) hariç hepsinde *puxis* türevi silindir tıbbi malzeme kutusu tutarken resmedilmişlerdir.

Fig. 87. (solda) Kosmas, Panteleimon, Damianos, duvar resmi, Sopocani Manastırı, Kutsal Üçlü Kilisesi, 1263-70, Sırbistan (<https://www.srpskoblog.org/Archives/Sopocani/exhibits/digital/southern-c-four-phh/large/sop-cx4j0239.jpg> ; Erişim Tarihi: 14 Mayıs 2018)

Fig.88. Kosmas ve Damianos, Palladia Mucizesi, duvar resmi, Aziz Demetrios Katedrali, diakonikon duvarı, 1270-85, Mistra (<https://ica.princeton.edu/images/tomekovic/st.01094.jpg> ; Erişim Tarihi: 2018)

Fig.89. Kosmas ve Damianos, duvar resmi, Peripleptos Kilisesi, 1295, Ohrid, (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0e/Paintings_in_the_Church_of_the_Theotokos_Peribleptos_of_Ohrid_062.jpg, Erişim Tarihi: 14 Mayıs 2018)

yer alan Aziz Demetrius Kilisesi (1317-1324), Hodogetria Kilisesi'ndeki (yaklaşık 1330), Metropolis, Taksiarkhoi Kilisesi (1359/60), Kıbrıs, Agios Nikolaos Tzotzas (1360-80) ve Porto Lagos, Agios Nikolaos Kyritzis (1370-85) Kosmas ve Damianos tasvirlerinin görsellerine ulaşılammıştır.

Mistra, Aziz Demetrios Katedrali (1270-85) (Fig.88), Kuçevište'deki Theotokos Kilisesi (yaklaşık 1330) (Fig. 91) ve Gračanica Manastırı, Theotokos Kilisesi (1312- 1322) (Fig.92) duvar resimlerindeki Kosmas ve Damianos tasvirleri daha koyu renk saç ve sakallı, koyu, belirgin gözlerle Arap Kosmas Damianos'ı hatırlatır yüz hatlarıyla (Fig.88, 90-91) ya da daha koyu ten rengi ve başlarına sarılmış halde görülen türban ile betimlenir (Fig. 90, 95).

Geç dönem Kosmas ve Damianos tasvirlerinde önceki dönemlerden bir diğer farklılık içinde resmedildikleri giysilerin zenginleşmiş olmasıdır. *Khithon/himation* kombinasyonu yerine etek uçlarında yatay süsleme şeridi yer alan *khithon* üzerine genellikle farklı renklerde dökümlü *phlerionun* tercih edildiği görülmektedir. *Phlerionun* altından diyakoz atkısına benzer, birbirine paralel altın sarısı renkte iki ince şerit görülmektedir (Strati, 2015, s. 222-223).

Fig. 90. Kosmas (solda) ve Damianos, Theotokos Kilisesi, yaklaşık 1330, Kuçevište, Makedonya

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/ce/Frescos_from_the_Church_of_the_Presentation_of_Virgin_Mary_in_Kucevi%C5%A1te_0124.jpg; Erişim Tarihi: 14 Mayıs 2018)
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/08/Frescos_from_the_Church_of_the_Presentation_of_Virgin_Mary_in_Kucevi%C5%A1te_033.jpg; Erişim Tarihi: 14 Mayıs 2018

Fig.91.(solda) Kosmas ve Damianos, duvar resmi, Gračanica Manastırı, Theotokos Kilisesi, 1312- 1322, Kosova; (<http://www.srpskoblag.org/Archives/Gracanica/exhibits/digital/little-nw/large/little-nw-49.jpg> ; Erişim Tarihi: 14 Mayıs 2018)

Fig.92. Kosmas, Damianos ve Panteleimon, duvar resmi, Gračanica Manastırı, Theotokos Kilisesi, naos, 1312-1322, Kosova; (<http://www.srpskoblag.org/Archives/Gracanica/exhibits/digital/little-nw/large/little-nw-49.jpg> ; Erişim Tarihi: 14 Mayıs 2018)

Visoki'deki *Dečani Manastırı*, *Kutsal Yükseliş Kilisesi* (1335-1350) duvar resimlerinde kilisenin çeşitli yerlerine dağılmış olan Kosmas ve Damianos ikilisine ait dört farklı tasvir bulunmaktadır (Fig. 93-97), (Babić, 1995, s. 44-161); (Unesco, 2002). Tüm tasvirler son dönem Kosmas ve Damianos tasvirlerinin özellikleri taşır; ayakta, ön cepheden, tam boy verilen ikiliden solda yer alan Kosmas'tır (Babić, 1995, s. Lev. II, VII, VIIa). Birbirine benzer yüz hatlarıyla betimlenmişlerdir. Birbirinden farklı tutuş şekilleriyle el sol ellerinde neşter, sağ ellerinde ise tıbbi alet kutusu tutarlar. Dört tasvirde biri (Fig. 94) hariç hepsinde silindir cerrahi alet kutusu (puxis) tutarken, oldukça tahrip olmuş olan bu tasvirlerde Damianos'un elinde piramit kapaklı dikdörtgen tıbbi malzeme kutusu görülür. 3 farklı aziz ikilisinin resmedildiği tasvirlerden Arap Kosmas ve Damianos türbanıyla ayrılırken (Fig. 95), Romalı ve Anadolu hekim azizleri ayırt edici bir öge bulunamamıştır. Hem tasvirleri birbirinden hem de Kosmas ve Damianos'u birbirinden farklılaştıran ufak ayrıntılar ve giysilerdeki renklerdir. *Visoki*, *Dečani Manastırı*, *Kutsal Yükseliş Kilisesi*'nde Kosmas ve Damianos tasvirlerinin mor, mavi, pembe, kırmızı ve toprak renklerinde olduğu görülür.

Fig.93. (solda) Kosmas ve Damianos duvar resmi, Dečani Manastırı, Kutsal Yükseliş Kilisesi, naosun batı duvarı, eksendeki batı payenin güney yüzü, (1335-1350), Visoki, Kosova¹⁷
https://www.srpskoblag.org/Archives/Decani/exhibits/Frescoes/Nave/WestBay/NorthEastArch/CX4K2721_1.html

Fig.94. Kosmas ve Damianos duvar resmi, Dečani Manastırı, Kutsal Yükseliş Kilisesi, Aziz Nikolaos Parekklesionu, güney duvar, (1335-1350), Visoki, Kosova
https://www.srpskoblag.org/Archives/Decani/exhibits/Frescoes/Nave/WestBay/NorthEastArch/CX4K2731_1.html

Fig.95. (solda) Kosmas ve Damianos, duvar resmi, Dečani Manastırı, Kutsal Yükseliş Kilisesi, Aziz Demetrius Parekklesionu, kuzey duvar eksenin batı duvarında alt seviyede, (1335-1350), Visoki, Kosova¹⁸
https://www.srpskoblag.org/Archives/Decani/exhibits/Frescoes/Nave/WestBay/NorthEastArch/CX4K2720_1.html

Fig.96. Kosmas ve Damianos, duvar resmi, Dečani Manastırı, Kutsal Yükseliş Kilisesi, (1335-1350), Visoki, Kosova
https://www.srpskoblag.org/Archives/Decani/exhibits/Frescoes/Narthex/CentralNave/CentralDome-Calendar/CX4K3345_1.html

¹⁷ Tüm görsellerde soldaki figür Kosmas'tır.

¹⁸ Tüm görsellerde soldaki figür Kosmas'tır.

Kosova, *Peç Patrikhanesi*'nde yer alan XIII. yüzyılın ortasına tarihlenen *Hodogetria Kilisesi*'nin XIV. yüzyıl son çeyreğine tarihlenen duvar resminde ise Kosmas ve Damianos Panteleimon'la birlikte resmedilmiştir (Ko Hon Chiu, 2011). Panteleimon son dönem tasvirlerinin hepsinde görüldüğü gibi kapağı açık, içindekileri gösterir şekilde tıbbi malzeme kutusu tutmaktadır. Azizlerin üçü de dönüşümlü olarak mor, kırmızı ve açık mavi renkli giysilerle betimlenmiştir (Fig.97).

Fig.97. Kosmas, Damianos ve Panteleimon *Peç Patrikhanesi*, XIII. yüzyılın ortasına tarihlenen *Hodogetria Kilisesi*'nin XIV. yüzyıl son çeyreğine tarihlenen duvar resmi, kilisenin kuzey duvarında¹⁹, *Peç, Kosova*, (Branislav Stugar Arşivi, 2017).

¹⁹ Kuzeybatı kısmında, II. Daniil'in mezar yapısının bulunduğu alanda yer alır.

5. BÖLÜM

KAPPADOKIA TARİHÇESİ

Kappadokia bölgesinin adını ifade eden ilk dönem kaynağı Herodes'in metinleridir²⁰. Perslerce kullanılan Katpatuka zamanla Kappadokia'ya dönüşmüştür (Ötüken, 1990, s. 3). Roma İmparatoru Tiberius (M.Ö. 47 – M.S. 37) hükmü döneminde imparatorluğa bağlanan Kappadokia bölgesi Diokletianus döneminde doğu ve batı olarak ikiye ayrılır. Batı kısmı M.S. IV. Bizans İmparatorluğu'na bağlanmıştır. M.S. II. yüzyıldan itibaren Kayseri (Kaiserae) ve Malatya (Melitene) bölgesinde bulunduğu bilinen hristiyan topluluklar bölgede hristiyanlığın yayılmasında özellikle Hristiyanlığın devlet tarafından serbest bırakılmasının ardından etkili olmuştur (Hild ve Restle, 1981, s. 63).

M.S. I ve II. yüzyıllarda yaşadığı düşünülen Kappadokialı hekim Areteaus Antik Yunan ve Roma kültüründe tıp anlayışını belirleyen filozof hekimlerden pneumatik Kappadokia'da temsil eden isimlerdendir. Yaşamı boyunca Kappadokia'da yaşamış olduğu tahmin edilen hekimin dini inanışlarına dayanarak yaptıkları ağır oruçtan ötürü sağlık sorunlarıyla karşısına gelen hastaları bölgede I ve II. yüzyıllarda hristiyan toplulukların oluştuğunun bir diğer göstergesidir (Prioreshi, 2004, s. 76,209). Areteaus, dini inanıştan ötürü bedeni zora koşmanın sebebini, çağdaşlarından farklı olarak hastalıkları Hippokratik anlayışa dayanan dört tabiat dengesizliği ile değil, insan vücudunun dolu olduğuna inandığı pheumadaki bozuklukla açıklar (Uzel, 2000, s. 22; Tekiner, 2015, s. 508-512). Migren, diyabet, çocuk felci gibi bazı hastalıkları ilk defa tanımlaması ile ünlü hekim aynı zamanda Kappadokia'nın erken Hristiyanlık döneminde din dışı tıp anlayışının dini inanışa yaklaşımını örneklemesi açısından önem taşır (Prioreshi, 2004).

III. yüzyılda toprak sahibi elitler, bölgenin siyasi ve askeri gücünü elinde tutarken, IV. yüzyıldan itibaren Kilise Babası Büyük Basileios ile Bizans imparatorları arasında güç çatışmaları yaşanmıştır. Kappadokialı kilise babaları Büyük Basileios, Nazianslı Gregorios ve Nyssalı Gregorios Kappadokia'da hristiyanlığın yayılmasında etkili

²⁰ Coğrafi sınırlarla belirlenen Kayseri (Kaisereia), Niğde (Nakhita/Nagida), Nevşehir (Muşkura) ve Aksaray (Kolonias) içindeki alana çekirdek Kappadokia denir (Türker, 2008, s. 11).

olmakla kalmayıp, aynı zamanda dönemin teolojik tartışmalarını sürdürüp, Ortodoks Hıristiyanlığın temel yasalarını belirlediği monastik oluşumların ve manastır yapısının temellerini atmışlardır (Delcogliano ve Radde-Gallwitz, 1984, s. 14-15). Kayseri piskoposu olan Büyük Basileios'un dönemin imparatoru Valens'e karşı siyasi güç kazanmak adına bölgedeki kilise ve manastırlar kurdurduğu belirtilir (Neri, 1972, s. 62).

Büyük Basileios'un Ortodoks Hıristiyanlığının temellerini attığı piskoposluk görevi sırasında öncüsü olduğu *ptochotropheion* (düşkün/hasta evi) yapıları ilk olarak Kappadokia'da 372 yılında kurulmuştur. Ortaçağ tıp tarihinde yeni bir perde açılmasına sebep olan bu girişim günümüz yapılarına işleyiş olarak benzeyen hastane kurumunun ilk örneğinin Kappadokia bölgesinde kurulduğuna işaret eder (Miller, 1997, s. 67, 85-88; Pioreschi, 2004, s. 106).

VI. yüzyılda İmparator I. Iustinianos döneminde sınırları genişlemiş imparatorluğun ortasında yer alan bölgenin refahı Herakleios (610-641) zamanında Sasani istilaları ile sekteye uğramıştır. İranlıların 611'de Kayseri'yi (Kaisareia) fethini takiben bölgede *thema* sistemine geçilmiştir, böylece yerel aristokrat askeri bir sınıfın oluştuğu görülür. VIII. yüzyıla kadar Arap akınlarına sahne olan Kappadokia'da 647'de Arapların akınları Muaviye'nin Kayseri'yi alması ile sonuçlanmıştır (Ostrogorsky, 2011, s. 108). VII. yüzyıldan IX. yüzyılda II. Nikephoros Phokas'ın Arapları imparatorluk topraklarından çıkarmasına kadar geçen süreçte bölgede savaş hali hüküm sürmüştür (Ötüken, 1987, s. 9).

IX. yüzyılın sonu ile XII. yüzyılın sonu arasında Kappadokia tampon bölge olma durumdan çıkmıştır ve imparatorlar Kappadokialı asker aristokrat ailelerden gelen Nikephoros Phokas (963-969); Ioannes Çimiskes (969-976); II. Basileios (976-1025) dönemlerinde Kappadokia'da refah süreci başlamıştır. 1071 yılında Selçuklular'ın Anadolu'ya girmesine kadar geçen sürede Hıristiyan topluluklar sanat yapabilecek refaha ulaşmış, bölgede birçok manastır ve kilise yapılmıştır (Thierry, 1971, s. 129-131). Bölgeye egemen olan Selçukluların kendi iç çekişmeleri yüzünden ve Haçlı seferlerinin Bizans İmparatorluğu'nu güçsüz düşürmesi sonucu XIII. yüzyılın başına kadar bölgede hakim olan barış ortamı son bulmuş ve askeri ve siyasi gelişmeler sanat faaliyetlerinin durmasına sebep olmuştur. XIII. yüzyıl boyunca Kappadokia bölgesinin kimin

egemenliğinde olduğu tam olarak bilinmemektedir (Pehlivan, 2005, s. 24). XIV. yüzyılda bölge Osmanlı hakimiyeti altına girmiştir (Ötüken, 1990, s.5).

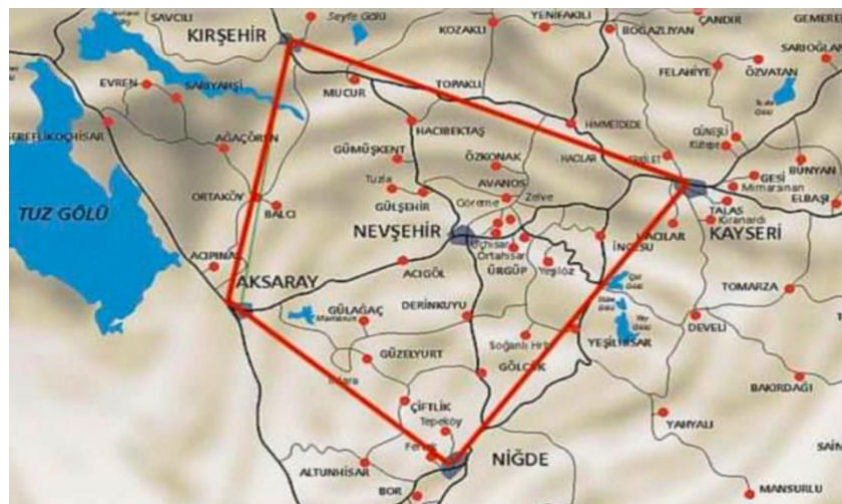
Farklı topografik yapısı ile Kappadokia bölgesi Bizans sanatı için en önemli merkezlerden biridir. Bizans dönemi dini mimari ve resim sanatı bölgede IV. yüzyıldan itibaren görülür. İkonokırıcılık dönemini takiben IX. yüzyıldan sonra kiliseler tekrar resimlenmeye başlamıştır. Bölgedeki 230 yerleşimde 700ü aşkın yapı bulunmaktadır (Ötüken 1984, s. 95).

Bölgedeki resimler eyalet ve başkent etkili üslup olarak iki ayrı başlıkta incelenir. Thierry 5 bölüme ayırdığı grupları şöyle tanımlar: M.S. IV.yüzyıldan İkonokırıcılık döneminin sonuna kadar olan yapılar, IX. yüzyılın ikinci yarısı ile X. yüzyıla tarihlenen Arkaik yapılar, Makedonya Sülalesi dönemi yapıları, XI. yüzyılın ilk üç çeyreğine ait olan yapılar ve XIII. yüzyıla tarihlenen yapılar (Thierry, 1971, s. 129-177).

6. BÖLÜM

KAPPADOKİA BÖLGESİNDEKİ ANARGYROİ HEKİM AZİZ TASVİRLERİ

Kappadokia olarak anılan bölge doğuda Dicle Nehri (Euphrates), batıda Tuz Gölü'nün (Tatta Limne) doğusu, kuzeyde Karadeniz sıra dağlarının güney yamaçları, güneyde Toroslar'ın kuzey yamaçlarına kadar uzanan geniş bir alanı ifade eder. Kuzeyde Kızılırmak, güneybatıda Melendiz ve güneydoğuda Mavruca gibi üç ana nehrin ortasında kalmaktadır (Hild ve Restle, 1981, s. 50) (Har. 1).

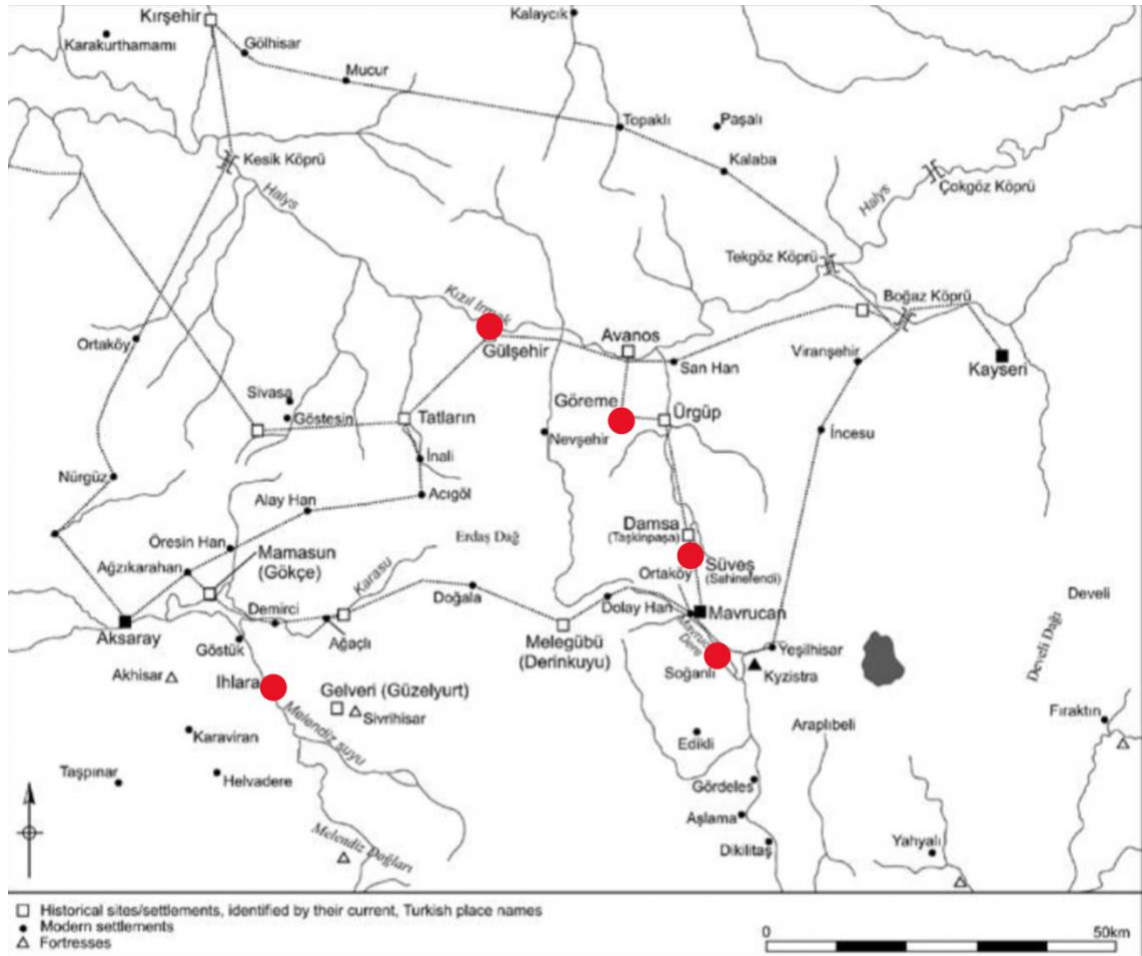

Har. 1. Çekirdek Kappadokia (Pekak Arşivi)

Tez kapsamında ele alınan duvar resimlerinin bulunduğu yerleşimleri içine alan kısım Çekirdek Kappadokia olarak anılır ve Aksaray, Kayseri, Nevşehir illerinde yer alan 20 farklı kilisede 32 hekim aziz tasviri tespit edilmiştir²¹. Gülşehir /Zoropassos (2), Soğanlı /Soandos (2), Göreme / Korama (6), Ihlara / Belisırma (Peristiremna) (3), Güllüdere / Uenasa (1) ve Söviş-Şahinefendi /Sobesos (1) mevkiilerinde yer alan 15 kilisedeki 27 hekim aziz tasviri katalogda incelenmiştir²².

²¹ Katalogda yer alan Kosmas ve Damianos ikili tasvirleri tek bir tasvir olarak hesaplanmıştır.

Tasvirlerin bulunduğu kiliseler ve duvar resimleri X ve XIII. yüzyıllar arasında yapılmıştır. 10 kilisede Kosmas ve Damianos, 11 kilisede Panteleimon, 2 kilisede Panteleimon'la birlikte olmak üzere toplam 3 kilisede Hermolaos, 3 kilisede Kyrus ve Ioannes, 3 kilisede Thallelaios tasviri tespit edilmiştir.

Har. 2. Kappadokia Bölgesi'nde Bizans dönemi kiliselerinin duvar resimlerinde hekim aziz tasvirleri içeren yapıların bulunduğu mevkiiler, Hild'den değiştirilerek (Hild F. , 1977).

²² Göreme, XI. yüzyılın sonuna tarihlenen Kılıçlar Kuşluk Kilisesi'nde bulunduğu önerilen Panteleimon, Kosmas ve Damianos tasvirleri, Göreme, No.15a adlı kilisede yer aldığı önerilen Panteleimon, Kosmas ve Damianos tasvirleri (Coşkuner, 2003); Soğanlı, Belli Kilise I adlı X. yüzyılın sonuna tarihlenen kilisedeki ve Soğanlı, Yılanlı (Canavar) Kilisesi'ndeki Kosmas ve Damianos tasvirleri (Restle, 1969) ile Ihlara, Bezir Ana Kilisesi'nde Panteleimon tasviri (Restle, 1969) kataloğa teknik sebeplerden ötürü dahil edilememiştir.

Kappadokia bölgesi kiliseleri içinde Kosmas ve Damianos tasviri içeren en erken yazıta dayalı tarihlendirmesi yapılan kilise *Güllüdere, Ayvalı Kilise*'dir. *Aziz Yahya Kilisesi* olarak anılan kilise 913-30 yıllarına tarihlenir (Restle, 1969, s. 121; Türker, 2008 ve 2009). Burada yapılmış önceki çalışmalar Damianos'un tasvirine ilişkin bilgi vermekle birlikte Kosmas'ın tasvirine değinmezler. Bu kilisedeki Damianos tasvirinin görseline ulaşamamıştır (Kat. No. 1, Fot. 1, Çiz. 1). Ancak Damianos'un tasvirinin bulunduğu ifade edilen iki nefi birleştiren beşik tonozlu, enine dikdörtgen geçiş alanının kuzey duvarında yer alan tasvirin doğusunda tahrip olmuş alanda Kosmas'ın bulunması kuvvetle muhtemeldir. Kosmas ve Damianos Bizans resim sanatında duvar resimlerinde tek başlarına resmedildikleri bir örnek yoktur. Bölgede X. yüzyıla tarihlenen diğer Kosmas ve Damianos tasvirleri sırasıyla *Göreme, Theotokos Kilisesi* (970-80) ve *Soğanlı, Karabaş Kilisesi* (X. yüzyıl)'dir (Restle, 1969, s. 121, Thierry, 1972, s. 151-155). Uzunlamasına dikdörtgen planlı tek nefli *Soğanlı, Karabaş Kilisesi*'nde naosun kuzey duvar doğu ucunda niş kemer iç yüzünde yer alan Kosmas ve Damianos tasvirleri X. yüzyıldan günümüze ulaşan en iyi tasvirlerdir (Kat. No: 3, Fot. No: 4-6, Çiz. No: 3). Bu tasvirlerde azizlerin ellerinde *puxis* türevi uzunlamasına dikdörtgen cerrahi neşter kutusu görülmektedir. Temsil edildikleri alanda Aziz Panteleimon benzer giysilerle ve neşter kutusu ile görülür (Kat.No: 4, Fot. No: 7, Çiz. No: 4). Kilisenin naosunda hekim azizlere ayrılmış bu alanda azizlerin çevrelediği nişin içinde iyileştirme mucizeleri ile bilinen Başmelek Mikhael yer alır (Fot. No. 6). Başmelek Mikhael mahşer gününde ruhları yargılayacak olan İsa'nın huzuruna insanları taşıyan ve insanın ölümü sırasında başında bulunan bir melektir. Bu açıdan ölüm kültürüyle ilişkilidir. Ancak hekim azizlerle birlikte tasvirini Kappadokia bölgesinde sadece Soğanlı Karabaş Kilisesi örneklemez. Başkentte Pantokrator Manastırı'nda bulunan Komnenos ailesinin mezar şapeli de başmeleğe adanmıştır. Hastaların iyileştirilmesi kültü ile yakın ilişkili olduğu ve adına kutsal su kaynakları olan yapılar kurulduğu Pehlivan tarafından iletilmiştir (Pehlivan, 2005, 73-74). Her ne kadar Başmelek Mikhael'e ait inkübasyon yöntemiyle iyileştirme mucizesine dair kaynak bulunamamış olursa da adına oluşturulmuş Mısır'da, Colosse (Honaz/Denizli) ve Hierapolis'te (Pamukkale/ Denizli)'de yer alan iyileştirme işlevli kült merkezler olduğu bilinmektedir (Crespeggi, 2007, s. 76-77). Kosmas ve Damianos (17 Ekim)'un Süryanca efsane metninin Arapça tercümesinde, kardeşleriyle birlikte azizleri

Konstantinopolis yakınlarında bulunan *Sosthenium*²³ adlı bir yerleşkede ölümden kurtaran aziz Başmelek Mikhael'dir. 440 yılında yazılmış iki farklı Kilise Tarihi'nde, yazarlar Sozomenus ve Nikephoros Callistus Başmelek Mikael'in inkübasyon mucizelerini dile getirir (Crespeggi, 2007, s. 77).

X. yüzyıla tarihlenen Kappadokia kiliseleri *Güllüdere, Ayvalı Kilise, Göreme, Aziz Eustasios Kilisesi, Soğanlı Karabaş Kilisesi ve Göreme, Theotokos Kilisesi*'nde görülen duvar resimlerinde Kosmas, Damianos ve Panteleimon tasvirleri yer alır. Diğer anargyroi hekim azizlerin tasvirleri taranan yayınlarda tespit edilmemiştir (Restle 1969; Jolivet-Lévy, 1991 ve 2002; Coşkuner, 2002, s. 90,126-127; Sıddıki, 2004; Türker, 2008).

Tokalı Kilise I ve Şapel 7 olarak anılan Göreme'deki *Eski Tokalı Kilise*'nin naosunda kuzey duvarda yer alan Panteleimon tasviri bilinen hekim aziz tasvirlerinden farklıdır. Betimlendiği giysileri hekim azizlere ait *khiton/himation* kombinasyonundan ziyade episkopal bir görevlinin giysileridir. Duvar resmindeki taş atma ve kazıma tahribatı azizin elinde haç mı, cerrahi neşter mi tuttuğunu anlamayı imkânsız kılar (Kat. No: 6, Fot. No: 11, Çiz. No: 7) (Restle, 1969, s. 111-117; Epstein, 1986, s. 21-23).

Kappadokia bölgesindeki XI. yüzyıla tarihlenen hekim aziz tasvirlerine bakınca önceki yüzyıldaki tasvirlerden birtakım farklılıklar görülür. 979-1020/25 yılları arasına tarihlenen *Ihlara, Direkli Kilise*'nin hekim azizleri içeren duvar resimleri, yapının ikinci resimlenme dönemine ait olduğu öne sürülür (Kat. No: 12-13, Fot. No: 18-19, Çiz. No: 12-13). Dört serbest destekli kapalı Yunan haçı planlı kilisede hekim azizler desteklerin naosa bakan yüzeylerinde resmedilmiştir (Thierry, 1975, s. 185 ve 2002, s. 72, 110, 182-183; Ötüken, 1990, s. 46-47; Jolivet-Lévy, 2002, s. 21, 386, 399; Ataç, 2015, s. 147-153). Kosmas, Damianos ve Panteleimon tasvirlerinin yer aldığı kilisenin duvar resimleri tahrip olmuştur. Ancak Panteleimon tasviri azizin elindeki tıbbi malzeme kutusunu göstermesi açısından önem taşır. X. yüzyıldaki tüm hekim aziz tasvirlerinde gördüğümüz *puxis* türevi silindir / uzunlamasına dikdörtgen cerrahi neşter kutusu *Direkli Kilise*'deki Panteleimon tasvirinde farklılaşır. Buradaki tıbbi alet kutusu yalnızca neşterleri değil farklı türde tıbbi malzemeleri de içerecek kadar büyük bir kutu olarak betimlenir. Azizin pelerinin altından

²³ *Sosthenium* kelimesinin kurtarıcı anlamına gelen *soter* kelimesini ifade ettiği vurgulanmıştır (Crespeggi, 2007, s. 77).

sağ eliyle desteklediği ve sol elinin işaret parmağı ile sol köşesini işaret ettiği sarı açık renkte ortogonal (U biçiminde) tıbbi malzeme kutusu değerli taşlarla süslenmiştir. Kutunun orta kısmında üç adet dikey yerleştirilmiş keski amaçlı neşter yer alır (Fot. 19). Bu türde büyük ortogonal ya da dikdörtgen tıbbi malzeme kutuları XI. yüzyıla tarihlenen kiliselerden Ihlara, Bahattin Samanlığı Kilisesi'nde de görülebilmektedir (Kat. No: 9-10, Fot. No: 15-16, Çiz. No: 9-10).

1006/27 yılına tarihlenen Soğanlı Azize Barbara Kilisesi'nde duvar resimlerinde Kosmas, Damianos ve Panteleimon'a ek olarak Hermolaos da yer alır (Kat. No: 7-8, Fot. No: 12 – 14, Çiz. No: 7-8). Uzunlamasına dikdörtgen planlı tek nefli kilisenin naosunda, kuzey duvarda Kosmas ve Damianos doğu ucunda yer alırken, Panteleimon ve Hermolaos batı ucunda resmedilmiştir. Kosmas ve Damianos doğu uçta yer alan yuvarlak niş kemerinin iç yüzeyinde, ellerinde puxis türevi cerrahi neşter kutusu tutar. Panteleimon ve Hermolaos ise ayakta, cepheden, tam boy görülmektedir. Kosmas ve Damianos'un bulunduğu nişte ise Aziz Sabas orans duruşta betimlenmiştir (Fot. No. 14). Aziz Sabas, Kosmas ve Damianos arasında hagiografik bir ilişki vardır. Filistin manastırcılığının kurucusu olan Sabas (439-532) Kappadokia'da Mutalaska bölgesinde (Talas) ailesinden kalan evini Kosmas ve Damianos'a adadığı bir kiliseye çevirtmiştir. Bu kilisenin yapımı için başkent ziyareti (511-512) sırasında Mutalaska'ya para gönderdiği kaydedilir (Patrich, 1995, s. 166); (Hild ve Restle, 1981). Bu para transferi bilgisi Kosmas ve Damianos'un hakkında bilinen en eski tarihi bilgilerden olması açısından önem taşır (Harrold, 2007).

XI. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Ihlara, Bahattin Samanlığı Kilisesi hekim aziz tasvirlerinin bulunduğu yer ve hekim aziz seçimi ile aykırı bir yerde durur (Kat. No: 9-10, Fot. No: 15-17, Çiz. No: 9). Doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı tek nefli kilisenin naostan apsise geçişi sağlayan yuvarlak kemeri destekleyen kuzeydeki payandanın iç yüzünde Kosmas tasviri görülmektedir. Jolivet-Lévy, Kosmas figürünün karşısında apsis girişini çerçeveleyecek şekilde Damianos'un bulunduğu belirtir (Jolivet-Lévy, 2009, s. 81-109). Ancak güney payandanın üstündeki duvar resmi tamamen kararmıştır. Aynı kilisede kuzey duvarda eksenin doğusunda yer alan girişi içeriden çevreleyen yuvarlak kemerin yandaki üçgen boşlukları üzerinde yer alan Kyros ve Ioannes tasviri bu hekim aziz ikilisinin Kappadokia bölgesindeki duvar resimleri içinde

en erken örneğini oluşturur. Kyrus, genç, sakalsız, kahverengi saçlı bir erkek olarak tasvir edilmiştir. Girişin batısında yer alan Ioannes ise alışık olduğu üzere elinde haç tutan bir asker aziz yerine elinde göğsüne yaklaştırdığı tıbbi malzeme kutusu tutarken görülür (Kat. No: 10, Fot. No: 16, Çiz. No: 10). Bu kilisede ayrıca Kappadokia'daki diğer kiliselerde görmediğimiz, genelde şehit olarak betimlenen ancak burada ortogonal (U biçiminde) tıbbi malzeme kutusu taşıyan Florus, Laurus, Orestes bir arada resmedilmişlerdir (Kat.No: 11, Fot. No: 17, Çiz. No: 11). Kuzey duvardaki iki nişin kemerleri arasında kalan boşlukta resmedilmiş olan üçlü aziz grubu yan yana, ayakta ve cepheden gösterilmiştir (Restle, 1969). Anargyroi hekim azizler arasında yer almazlar, ancak bu duvar resminde sol ellerinde neşter, sağ ellerinde ortogonal biçimli, gri-mor karışımı bir renkte tıbbi alet kutusu tutmaktadırlar²⁴. Yapıdaki hekim aziz tercihlerine değinen Jolivet-Lévy, Kyrus-Ioannes, Florus, Orestes ve Laurus ve apsise girişi sağlayan kemerini destekleyen payede Kosmas'ın bulunmasını hekim azizlerin girişten itibaren naosu dört bir yandan tarafından koruması için bilinçli bir tercih olarak açıklar (Jolivet-Lévy, 2009, s. 81-109).

XI. yüzyıla tarihlenen hekim aziz tasvirlerini tipik görünümüleriyle örnekleyen son yapıt *Göreme, Saklı Kilise*'dir. Kuzey-güney yönünden enlemesine uzanan dikdörtgen planlı yapı iki nefli kilise iki nef arasındaki kemer dizinde güneydeki kemerin iç yüzünde Kosmas ve Damianos (Katalog No: 14, Fot. No: 21, Çiz. No: 14) ve güney kemerin iç yüzünde Panteleimon ve Hermolaos (Kat. No: 15, Fot. No: 22 – 23, Çiz. No: 15) yer alır. XII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen *Göreme, Çarıklı Kilise* ise Kappadokia Bölgesi'nde duvar resimlerinde bu yüzyıla ait tek örnek olmakla birlikte, Kosmas ve Damianos tasviri günümüze yoğun hasar görmüştür. Hekim aziz tasvirlerinin, batı bölümü serbest haç planlı, doğusu iki serbest destekli, kapalı Yunan haçı planlı yapının kuzeydoğu köşe mekanı, kuzey duvarın alt kısmında yer alması dışında bilgi vermez (Kat. No. 16, Fot. No. 24, Çiz. No. 16).

²⁴ Florus, Laurus ve Orestes hakkında bilgiler kısıtlıdır. Synaxarium ecclesiae Constantinople'de Konstantinopolis'te bir mezar yapılarının bulunduğu ve bu mezar yapısına röliklerinin getirilmesi ile şifa mucizeleri gerçekleştirdikleri belirtilir. Büyük baş hayvanların özellikle atların koruyucusu ve veteriner hekim aziz olarak görülürler. Kappadokia'daki diğer tasvirleri üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. (Jolivet-Lévy, 2009, 93-94).

XIII. yüzyıla tarihlenen Kappadokia kiliselerindeki duvar resimlerinde görülen hekim-azizler önceki yüzyıllara kıyasla zenginleşmiştir. *Göreme, Karanlık Kilise* (1200/10), *Gülşehir, Karşı Kilise* (1212), *Şahinefendi, Kırk Martirler Kilisesi* (1216/60), *Gülşehir, Yüksekli Kilise No.1* (XIII. yüzyılın ilk yarısı) ve *Ihlara, Kırk Dam Altı Kilise* (1282/1304) toplam 13 hekim aziz ikilisi ya da hekim azizi gösteren tasvirini içerir.

Bazı araştırmacılar tarafından XI ile XIII. yüzyıllar arasına tarihlenen, tez kapsamında XIII. yüzyılın başına tarihlenen Restle'yi referans aldığımız *Göreme, Karanlık Kilise* dört serbest destekli, kapalı Yunan haçı planlıdır. Kuzeydoğu köşe mekanının kuzey duvarının alt kısmında yer alan Kosmas ve Damianos tasviri Kappadokia bölgesinde görülen diğer Kosmas ve Damianos tasvirlerinden farklı olarak anneleri Theodote ile birlikte resmedilmiştir. Anadolu Kosmas ve Damianos'un (1 Kasım) diğer hekim aziz ikililerinden ayırıcı özelliği olan bu ikonografik seçim Kappadokia'daki tek örnektir (Kat. No. 17, Fot. 25-26).

Geç dönem hekim aziz tasvirlerinin kilisede resimlendiği alanda da bir değişim gözlemlenir. Toplu halde naosun doğu duvarında bulunmalarını, doğuya doğru genişleyen trapezoidal formlu neften oluşan *Gülşehir, Karşı Kilise* (1212) örneklerken (Kat. No. 19-23, Fot. 28-35, Çiz. 19-23) Thallelaios, Kosmas ve Damianos Ihlara, düzensiz altıgen planlı *Ihlara, Kırk Dam Altı Kilisesi*'nin apsis girişinde yer alır.

Gülşehir, Karşı Kilise (1212)'de yer alan hekim aziz tasvirlerinde hekimlerin ellerinde tuttıkları tıbbi malzeme kutusu önceden görülen kutulardan farklıdır. Benzeri bir arkeolojik buluntuya rastlanmamış olunmasından ötürü Yunanca adı bilinmemektedir. Panteleimon tasvirinde göğüs hizasında yatay olarak keski işlevli bir neşter tutar. Sağ elinde ise Piramit veya külah kapaklı olarak adlandırılan tıbbi malzeme kutusu görülür. Sarı renkteki bu kutunun yatak üç şeridi, kutunun ayrı katları olduğunu düşündürür. En üst katmanda dönüşümlü olarak siyah ve beyaz renkte *unguenteria* benzeri, yonca ağzılı, kulplu, *kulichnis* (κυλίχνις)* olduğunu tahmin ettiğimiz ilaç testileri, orta katmanda ise *obstetrik dilatöre** sol tarafta benzeyen bir alet seçilebilmektedir (Fig.98-99, Lev.VI, 1-3).

XIII. yüzyıla tarihlenen Kappadokia kiliselerinden *Söviş, Şahinefendi, Kırk Martirler Kilisesi* (1216/7) doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, beşik tonoz örtülü iki nefli bir kilisedir (Kat. No: 23, Fot. No: 36-37, Çiz. No: 23-24). Kilisenin güney duvar eksenindeki niş kemerinin iç yüzünde karşılıklı olarak yer alan azizler Panteleimon ve Thallelaios'tur. Bu döneme dair en önemli farklılık Kappadokia Bölgesi'nde Bizans resim sanatında sık resmedilmeyen hekim aziz Thallelaios'un üç farklı kilisede görülmesidir. *Gülşehir, Karşı Kilise* (1212), *Şahinefendi, Kırk Martirler Kilisesi* (1216/60) ve *Ihlara, Kırk Dam Altı Kilisesi* (1282/1304)'ndeki Thallelaios tasvirleri Bizans resim sanatında azizin bilinen en iyi durumdaki görselleridir. Gülşehir, Yüksekli No.1 (XIII. yüzyılın ilk yarısı) hariç geç dönem Kappadokia kiliselerinde Panteleimon Hermolaos'la değil Thallelaios'la birlikte resmedilmeye başlar. Fiziksel özellikleri zamanla Panteleimon'u andırır şekilde resmedilen Thallelaios'un Ihlara, Kırk Dam Altı Kilise (1282/1304)'daki tasviri şaşırtıcıdır. Panteleimon'dan ayrı, tek başına, ayakta, apsis girişinde yer alan Thallelaios'a sol tarafında Başmelek Mikael ve Kosmas ve Damianos eşlik eder (Kat. No: 25, Fot. No: 38-40, Çiz. No: 24).

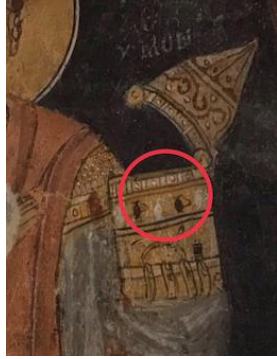
Fig. 98. Gülşehir, Karşı Kilise (1212)de yer alan duvar resimlerindeki Panteleimon tasvirinin elindeki piramit kapaklı tıbbi malzeme kutusu üzerinde yatay bezeme şeritlerinden en üst katmanda görülen kulichnis türevi ilaç şişesi(solda), (Göymen, Mayıs, 2019)

Fig. 99. Roma dönemi tıp aletleri standında yonca ağızlı testicik olarak tanımlanan arkeolojik buluntu (y.4.5 cm), Efes Selçuk Müzesi, (Göymen, Ağustos, 2018)

Levha VI. Duvar resminde tespit edilen tıbbi aletler

Gülşehir, Karşı Kilise (1212), duvar resmi, Panteleimon tasviri, piramit kapaklı tıbbi malzeme kutusu (solda)
(Göymen, Mayıs, 2019)

1. Kulichnis (κολιχνίς)* türevi ilaç testileri, M.S.II-III. yüzyıl, bronz, yonca ağızlı testicik, Efes, Selçuk Müzesi, (Göymen, Ağustos 2018).

2. İlaç karıştırma kap ve tablası, M.S.II-III. yüzyıl, kurşun, minyatür kap ve kozmetik tablası, Efes, Selçuk Müzesi, (Göymen, Ağustos 2018).

3. Obstetrik dilatöre benzeri tıp aleti replikası, III. yüzyıl, bronz, Wellcome Library, <https://wellcomecollection.org/works/sfvvjfn3>

DEĞERLENDİRME – SONUÇ

İnsanoğlu çağlar boyunca bedeni hasta eden ‘patojen’ olgusuna soyut anlamlar katıp, hastalık, tıp, şifa gibi konuları doğüstü güçlerle açıklamaya çalışmıştır. Bizans İmparatorluğu’nda hekimlik tarihçesinin de ana kaynağı yayıldığı coğrafyada imparatorluğun kuruluşundan önce var olan diğer kültürlerdir.

Çok tanrılı din anlayışına sahip olan toplumlarda tedavi etmek insanüstü bir edim görülmüş hem hasta edenin, hem tedavi edenin tanrı-tanrıça ve kutsal kişiler olduğuna inanılarak, tedavi pratikleri büyü, sihir, gözle görülmeyen güçlerle iletişim gibi şifalandırma uygulamaları ile birlikte kullanılmıştır. Adı bilinen en eski hekim Mısır uygarlığında M.Ö. 2695 yıllarında III. Hanedanlık döneminde yaşamış olduğu düşünülen İmhotep’tir. Ölümünden sonra Mısırlılar tarafından tıbbın tanrısı olarak kabul edilmiş, İmhotep adına içinde mucizevi tedaviler gerçekleştiği düşünülen şifa mabetleri oluşmuştur. Sümer, Asur, Akad, Babiller ile temsil edilen Mezopotamya uygarlığında tedaviye ve şifalanmaya dair algı kutsal ve görünmez güçlerle ilişkilendirilmiştir. M.Ö. 1760 yılından en eski yazılı kanunlardan biri Hammurabi Kanun Kodeksi tıp ve doktorlar hakkında bilinen en eski resmi düzenleme belgeleri olarak tarihe geçmiştir. Batı Avrasya coğrafyası için M.Ö. 3000’den M.Ö. V. yüzyıla kadar tıp, ampirik yöntemlerle edinilen sınırlı bilgi ve inanışlar üzerine temellenmiş, ulvi güçlerle iletişim kuran rahipler ve büyücüler de hekim olarak görülmüştür. Dönemin hastanesi olarak tanımlanabilecek tanrı, tanrıçalar ve yarı-kutsal rahiplere adanan mabetlerde, tanrı heykellerinde ve kutsal sembol içeren objelerde şifa arama inanışı ve görünmez güçler etrafında biçimlenen şifa kültü Antik Yunan uygarlığını etkilemiştir. Böylece Eski Mısır, Mezopotamya ve Eski İsrail hekimlik anlayışı ile biçimlenen Antik Yunan ve Roma İmparatorluğu’ndaki tıp ve hekim algısı kısmen Bizans toplumunda da devam etmiştir. İnsanın, beden ve hastalık ile bilgisi çoğalırken, doğa filozoflarının çalışmaları ile daha akılcı yöntemler gelişir. Bu yarı-profan tıp bilgileri Hipokrat, Celsus, Largus, Soranus, Areteaus, Rufus ve Galenus gibi klasik dönem hekimlerinin çalışmalarında kullanılır. 129 – y. 216 yıllarında yaşamış olan Bergamalı (Pergamon) Galenus, farklı metodolojilerden ve yaklaşımlardan ötürü “*düzelmesi bir uyuzdan daha güç olan bir bozukluk*” olarak gördüğü tıp anlayışını kendi deyimi ile bütüncül bir yaklaşım getirerek yeniden tanımlamıştır. Bizans tıp algısı

Hippokrat'ın teorileri üzerine temellenmiş Galenik tıp anlayışı olarak tanımlanır ve Bizans topraklarına ek olarak Yakın Doğu coğrafyasında Ortaçağın sonuna kadar hakim tıp anlayışını ortaya koyar. Bizans İmparatorluğu bulunduğu coğrafya itibariyle Yunan kültüründen aldığı bilgiyi Oribatius, Aetius, Aleksandros, Paulus gibi önemli Bizanslı hekimlerle özellikle cerrahi dalında yaptığı eklemeler ile Yakın Doğu kültürlerine ve Müslüman toplumlara aktarmıştır. En önemli eseri *Yedi Ciltte Tıp Dersleri* adlı antoloji önceli derlemelerden farklı olarak basit anlatım dili, akılcı üslubu ve başvuru olan tedavilerin başarılı olup, olmadığına notlar manzumesi içermesinden ötürü Bizans'ın en önemli tıp kitabı olarak bilinmektedir. IX. yüzyılda Arapça'ya çevrilen kitabın cerrahiye adanan altıncı bölümü 1607 yılında Paris Tıp Fakültesi'nde cerrahi öğrenimi için zorunlu kılınmış, yüzyıllar boyunca farklı kültürler için cerrahi de ana kaynak olarak kullanılmıştır. Ortaçağın en ünlü cerrahı Paulus, Bizans hekimleri arasında etki alanı en geniş olan hekim olarak kabul edilir.

Dönem kaynakları incelendiğinde Bizanslı hekimin üstün bir tıp bilgisi olması gerektiği anlaşılır. Bizans İmparatorluğu'nda hekimlerin tıp eğitimi alabileceği kurumlar çeşitli şehirlerde kurulmuştur. Tıp eğitiminin başlıca merkezleri İstanbul ve İskenderiye'deki yüksekokullardır. Bu merkezlere ek olarak Kayseri, Gazze, İzmit, Bergama, Antakya şehirlerinde de tıp eğitimi alınabilecek okullar olduğu bilinmektedir.

Bizans hekimlerinin eğitimi, çalıştığı yer, kullandığı aletler ve uyguladıkları tıbbi müdahaleler ve tedaviler göz önüne alındığında, -her ne kadar Geç Antik Çağ mirasını kullandıkları görülse de- erken dönemden itibaren Bizans kültüründe tıp Hristiyanlık ilkelerini Romalı bir topluma uyarlayarak gelişmiş bir toplumun ürünüdür. Bu miras sağlık ve hastalık kavramlarına dair akılcı bilgiler vermesi açısından önem taşır ve Bizans tıbbının çekirdek unsurudur. Ancak Geç Antik Çağ düşün geleneği üzerinde yükselen bu bilişsel ve kültürel birikimin Bizanslılarca benimsenmesinde zamanla Hristiyanlığın belirleyici unsur olduğu görülür.

Bizans toplumunda tıp anlayışını belirleyen unsur olarak Hristiyanlık, Konstantinos tarafından, Milano Emirnamesi ile 311- 313 yılları arasında yasal dinlerden biri olarak kabul edilmiş ve IV. yüzyılda devletin resmi dini olmuştur. Bilim dünyasına hâkim olanı

ve toplum tarafından algılanışı belirleyen iki erk, kilise ve devletin kanalları tarafından uygulamaya konulmuştur.

Hıristiyanlığın yayıldığı ilk üç yüzyıl, Kilise Babaları inananlara dinin bir ilaç olduğu iddiasını sunar. Hıristiyanlık dininin kısa sürede yayılmasının önemli sebeplerinden biri olan *filantropi* anlayışı tıpta dinin etkilerini yoğunlaştıran bir diğer unsurdur. Kimsesiz, çaresiz, hasta, bakıma muhtaç kişilerin erken Bizans döneminde kilise ya da keşişler tarafından sahiplenilmesi ve ihtiyaçlarının giderilmesi, *xenon* kurumunun oluşumu dinin yayılımında önemli rol oynamıştır. Dini topluma yayan kilise, güçsüzlerin, yabancıların, dul ve yetimlerin bakımını sağlama görevini üstlenmiş bir *sosyal güvenlik* bakanlığına dönüşmüştür. Hekim azizler kültürünün oluşmasına *şeytana* ve ondan gelen hastalıklara karşı ilahi destek alma ihtiyacı eklenince şifalı mabedlere yapılan hac yolculukları önem taşımaya başlamıştır. Tıp anlayışı içinde bir sağlık ekonomisi oluşmuş, zenginden alıp, ihtiyacı olana barınak, yiyecek ve tıbbi bakım sağlamakla, toplumsal kaynakların paylaşımcısı olarak hareket eden kilise bağış yapanların vicdanına hitap ederek, onları Cennetle teşvik edip, Cehennemle tehdit edebilme yetkisini elinde tutar hale gelmiştir. Kilisenin bu anlamda güç kazanması ile manastırların hızla gelişimi Bizans'ta tıp anlayışını da etkileyerek yüzyıllara yayılan bir süreçte Hıristiyanlık ve tıp yani kilise ve sağlık ekseninde karşılıklı bir etkileşim var olmuştur.

Her ne kadar hekim insanları sağlığına kavuştursa da Hıristiyanlığın etkisiyle gelişen Bizanslı tıbbında 'hekim' çoğu zaman pagan kültürün bilgisini kullandığı için toplumda hoş görülmemiştir. İlk kilise babaları klasik dönem tıp bilgisini "pagan tıbbi" olarak görmüş ve reddetmişlerdir. Çünkü Hıristiyanlık öğretisi akılcı tıbbi temelde reddeder niteliktedir. Tek gerçek kaygısı kurtuluş olması gereken sadık Hıristiyan'ın, dindışı bilgeliğin beyhude bilgileriyle doldurmasının anlamsız olduğu dördüncü yüzyıldaki Apostolik Yasa'larda belirtilmiştir. Bu anlayışa uzun süre yaygın bir şekilde sözlü dilde yer etmiş şu deyiş de örnek verilebilir: "*Üç hekimin olduğu yerde iki pagan vardır.*"

'Pagan' görülen hekimler yerini Hıristiyanlık ile birlikte hekim azizlere ve kültlerine bırakmıştır. Böylelikle Hıristiyanlık bilimsel ve kültürel birikimini miras aldığı geç antikite tıbbını devşirmiş, Hıristiyanlığı destekleyen mucizevi öykülerle 'Helen' tıbbı üzerinde gelişen şifacılık deneyimleri bütününe dönüştürmüştür.

Anargyroi hekim azizler Matta İncili'nde 10:8'de belirtilen "Karşılıksız aldınız, karşılıksız veriniz" idealini takip ederek, Kutsal Ruh'tan aldıkları iyileştirme gücü ile Bizanslılara şifa vermiştir. Toplumun her kesiminden insanın desteğini beklediği bu azizler Ortodoks kilisesinin tüm görsel kaynaklarında ellerinde tıbbi malzeme kutusu ve neşter türevi cerrahi aletler ile gösterilir ancak mucizelerinde inkübasyon, rüya ile iyileştirme, dua ile iyileştirme gibi tedavi yöntemlerini kullandıkları konu edilir. Böylece Bizans toplumunun, kilisenin ve devletin hürmetini kazanan, profan doktorlar değil *Anargyroi* hekim azizler olmuştur.

Anargyroi hekim azizler haklarında hagiografya ve dönemin retorik dili ile yazılan kaynaklarla bilinen azizlerdir. Başlıca hekim azizler Panteleimon, Kosmas ve Damianos, Kyrus ve Ioannes'tir. Kosmas ve Damianos özelinde birden fazla aziz ikilisi Ortodoks kaynaklarında IX. yüzyıldan itibaren görülür. Resim sanatında da farklı farklı betimlenirler.

Bizans döneminin *anargyroi* hekim azizleri ile ilgili en çok yapıtın günümüze ulaştığı coğrafya Yunanistan, Makedonya ve Sırbistan topraklarıdır. Kappadokia Bölgesi'ndeki kayaya oyma kiliselerdeki tasvirleri Bizans resim sanatındaki diğer görsel kaynakları takip eder. Tüm hekim azizler kiliselerin naos bölümünde, apsise yakın destek unsurları ya da kemer iç yüzeylerinde betimlenirler.

Bilinen duvar resimleri ve ikonalarda Panteleimon istisnasız bir şekilde kahverengi ya da kumral, kıvrıkcık saçlı, sakalsız, geniş yanaklı ve dar çeneli bir genç olarak betimlenir. Giysisi *khiton* ve üzerinde sıklıkla tuniğin kollarını açığa çıkararak bir önlükten (*himation*) oluşur. XII. yüzyılın ortasından itibaren mavi, açık mavi, kobalt mavisi, turkuaz bir giysi unsuru üstünde ya da altında kırmızı, koyu kırmızı, bordo, fes kırmızısı bir diğer giysi ile birlikte resmedilir. Elinde tuttuğu tıbbi malzeme kutusunun kapağı sıklıkla açık, içini gösterir şekilde konumlanır.

Kappadokia Bölgesi örneklerinde ise Panteleimon'un sıra dışı tasvirlerine rastlanır. *Göreme, Tokalı Kilise I*'de (X. yüzyıl) bir hekim aziz olarak değil, kilise görevlisi giysileriyle betimlenmiştir (Kat. No. 6, Fot. No: 11, Çiz. No: 7). Giysilerinde seçilen renk ise Slav ortodoksluğunda kesintisiz olarak görüldüğü gibi mavi/kırmızı olmamıştır. Hermolaos'la birlikte tasvir edilmesi olağan olan Panteleimon XIII. yüzyıl Kappadokia

kiliselerinde başka bir yerde örneği görülmeyen hekim aziz Thallelaios'la birlikte resmedilir.

Hekim azizlerden Kyrus ve Ioannes ikilisi Kappadokia bölgesi kiliselerinde ilk olarak *Ihlara, Bahattin Samanlığı Kilisesi* (XI. yüzyılın ilk yarısı)'nde görülür. Palermo'da yer alan 1143 tarihli *Santa Maria dell'Amiraglio Bazilikası*'ndaki mozaik tasvir hariç günümüze ulaşan tüm temsillerinde Kyros yaşlı, saçları dökülmüş ya da beyaz saçlı, beyaz uzun sakallı olarak sol elinde içi az miktarda sıvı ile dolu *balsarium* tutarken, Ioannes koyu renkte kıvrık saçlı, sakallı veya sakalsız bir genç erkek olarak ve asker olduğuna dair nesnelere, elinde haç ya da tıbbi malzeme kutusu tutarken resmedilir. Ancak Kyrus, *Ihlara, Bahattin Samanlığı*'ndaki tasvirinde genç bir erkek olarak görülür (Kat. No. 9-10, Fot. No. 15-17, Çiz No: 9). *Bahattin Samanlığı* da dahil olmak üzere Kappadokia bölgesi kiliselerindeki diğer tasvirlerinde *Gölşehir, Karşı Kilise* (1212) ve *Yüksekli No.1* (XIII. yüzyılın ilk yarısı) *balsarium* (Fot. 36) tutarken gösterilmemesi ile Bizans sanatındaki diğer örneklerden farklılaşır (Fot. 62, 64, 66, 68).

Anargyroi hekim azizlerden en yaygın külte sahip üç farklı versiyonu bulunan Kosmas ve Damianos tasvirleri Kappadokia bölgesi'ndeki tasvirlerinde *Göreme, Karanlık Kilise* (1200/10)'deki tek bir örnek hariç hangi Kosmas ve Damianos'a resmedildiğini belirtmeyen ikonografik öğelerle sunulur. *Göreme, Karanlık Kilise*, anneleri Theodote ile temsil edilmeleriyle anlaşılan Anadolu Kosmas ve Damianos'un (17 Ekim) Kappadokia'daki tek örneğini oluşturur (Kat.No. 17, Fot. No. 26). Kappadokia bölgesi duvar resimlerinde X-XIII. yüzyıllar arası 4 farklı yapıda iyileştirme mucizeleri ile bilinen Başmelek Mikail ile birlikte resmedilmişlerdir. Yaşadığı dönemde aile evini azizler adına kiliseye dönüştürmüş olan Filistin monastisizmin kurucusu, Kappadokialı Aziz Sabas ile birlikte resmedilmiş olmaları da gözlemlenmiştir. Tüm örneklerde birbirlerine benzer şekilde resmedilen Kosmas ve Damianos pastel tonlarda toprak rengi, sarı, hardal gibi renklerde khiton ve himationdan oluşan giysilerle ellerinde XIII. yüzyıla kadar genelde *puxis* dikey cerrahi alet kutusu ile betimlenir.

Bizans resim sanatında az örneği bulunan Thallelaios'un Kappadokia'da XIII. yüzyıla tarihlenen üç farklı temsili bulunur. En erken örneği *Gölşehir, Karşı Kilise* (1212)'de yer alır. 1216/7 tarihli *Söviş, Şahinefendi, Kırk Martirler Kilisesi*'nde kemer iç yüzeyinde

Panteleimon ile birlikte resmedilmesi ve 1282/1304 tarihli *Ihlara, Kırk Dam Altı Kilisesi*'nde apsis kemeri boyunca tek başına resmedilmesi sıra dışı örneklerdir (Kat. No. 9-10, Fot. No. 15-17, Çiz No: 9).

Anargyroi hekim azizlerin ellerinde tuttıkları cerrahi aletler Kappadokia bölgesi kayaya oyma kiliselerindeki duvar resimlerinin çok hasar almalarından ötürü tanımlanamamıştır. Ancak tıbbi malzeme kutularında 4 farklı tür tespit edilmiştir. *Puxis* türevi silindir/uzunlamasına dikdörtgen cerrahi alet kutusu X ve XI. yüzyılda sıklıkla resmedilen alet kutusudur. XI. yüzyıldan itibaren görülen ortogonal (U) şeklinde tıbbi malzeme kutusunun Bizans resim sanatında tek örneği *Sina Dağı, Azize Katherina Manastırı*'nda X. yüzyılda üretilen Damianos ikonasıdır. Bu örnek Kappadokia'da duvar resimlerinde gördüğümüz hekim aziz tasvirlerindeki ortogonal tıbbi malzeme kutusunun arkaik bir türünü örnekler (Fig. 81). Kappadokia'da görülen diğer bir tür tıbbi malzeme kutusu kapağı kapalı büyük dikdörtgen biçimli tıbbi malzeme kutusudur. XIII. yüzyıldan itibaren Kappadokia'da beliren tıbbi malzeme kutusu Bizans resim sanatında ilk örneği XII. yüzyılda, *Kurbinovo, Aziz Nikolaos Kilisesi*'ndeki Panteleimon tasvirinde görülen piramit/üçgen kapağı, içindeki küçük *kulicnis* türevi ilaç şişelerini açık bırakan büyük silindir tıbbi malzeme kutusudur (Lev. III-4). Aynı tür tıbbi malzeme kutusu 1271 tarihli, *Prilep, Aziz Nikolaos Kilisesi* (Makedonya) kilisesindeki Panteleimon tasvirinde de görülür (Lev IV-3). Bizans resim sanatında Panteleimon'un tasvirlerinde betimlenmiş piramit/üçgen kapaklı tıbbi malzeme kutusuna Kappadokia'da XIII. yüzyılda farklı hekim azizlerin ellerinde sıklıkla karşılaşılr.

Kappadokia bölgesi'ndeki 15 farklı kilisedeki 27 farklı hekim-aziz ikilisi veya hekim aziz tasvirlerinin ele alındığı tezde Bizans resim sanatındaki Anargyroi hekim tasvirlerinin örnekleri çeşitlendirilmiştir. Bazı ikonografik değişimler saptanmış, zamanla gelişen yerel tercihler belgelenmiştir. Ancak Saray çevresi dışında gelişen askeri elit gibi banilerin kişisel isteklerinin anargyroi hekim aziz tasvirlerinin seçiminde etkili olup, olmadığı ya da hekim azizlerle ilişkilerine dair bir bulguya ulaşılamamıştır.

KATALOG

KATALOG TANITIMI

Katalog No. Metin içinde Kat. No. olarak kısaltılıp, söz konusu tasvirin katalogda yer alan referans numarasını verir. Kiliseler tarih dizimsel sıra ile katalogda dizilmiştir.

Fot. No. Katalogda ilgili fotoğrafların numarasını belirtir.

Çiz. No: Tasvirle ilgili plan çizim nosunu belirtir.

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim Aziz: Bir yapıda tasvir edilen birden fazla Anargyroi hekim azizlerden hangisinin olduğunu belirtir.

Yapının Adı: Yapının yayınlarda geçen ve bilinen ad ve adları verilmiştir.

Yapının Yeri: Yapının hangi il, ilçe ve mevkiide bulunduğu, bilinen referans noktalarına uzaklığı belirtilmiştir.

Kaynakça: XX. yüzyıl araştırmacılarının çalışmalarında hekim aziz tasvirlerinin bulunduğu yapı ile ve varsa bu tasvirlerle ilgili sayfaları ve varsa XXI. yüzyılda yapılmış çalışmalardan doğrudan yapıyla ilgili monografik yayınlar belirtilmiştir.

Yapının Tarihi: İlgili kiliseyi çalışan araştırmacıların yaptıkları tarihlendirme önerilerini ve üslup, yazıt gibi nedenlerle tarihlendirme önerilerini verir. Yapının kuruluş amacı ve/veya banisi ile ilgili olabilecek inşa, tamir yazıtları bu bölümün dipnotlarında görülebilir.

Yapının Planı: Tasvirin bulunduğu kilisenin plan tipi belirtilir ve mimari yapısı kısaca özetlenir. Hekim aziz tasvirlerinin yapının mimarisi ile olası ikonografik ilişkisini ortaya koymak adına kiliselerin planı kısaca tasvir edilmiştir.

Tasvirin Yapıdaki Yeri: Tasvirin yapının hangi mimari unsuru üzerinde yer aldığını belirtir. Çiz. No referansı ile Restle'nin ve diğer araştırmacıların çizmiş olduğu aksonometrik plan üzerinde kırmızı nokta ile tasvirin nerede bulunduğunu gösterilmiştir.

Tasvirin Bugünkü Durumu: Tez kapsamında ziyaret edilebilen kiliselerde tasvirlerin durumu gözlemlenmiştir. Tasvirin aldığı hasar ve durumunu bildirir. Ziyarete kapalı olan kiliseler (-) ile belirtilmiş, Kültür Bakanlığı'nın açıklaması dipnota eklenmiştir.

Tasvir: Tasvirin, varsa azizlere ait epitetleri, tasvirin fark edilebilen fiziksel özellikleri aktarılmıştır.

Aynı kilisede birden fazla Anargyroi hekim aziz veya hekim aziz ikilisi varsa aynı bilgileri tekrar etmemek adına Kaynakça, Tarih, Plan kısımlarında **Bkz. Kat. No.** şeklinde önceki katalog sayfasına yönlendirme bulunmaktadır.

Katalog No: 1

Fot. No: 1

Çiz. No: 1

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Damianos

Yapının Adı: Ayvalı Kilise, Şapel 4, Aziz Yahya (Ioannes) Kilisesi¹

Yapının Yeri: Nevşehir ili, Avanos ilçesine bağlı Çavuşin Köyü ile Göreme arasında, köyün 1 km. güneyinde Güllüdere Vadisi yer alır. Kilise bu vadinin içinden Çavuşin Köy yolunun Çavuşin iç köy yoluyla birleştiği yerde konumlanmıştır.

Kaynakça: De Jerphanion, G. 1925-42, s. 594; Lafontaine-Dosogne J. 1965; Thierry, M ve Thierry, N., 1963; Thierry, M ve Thierry, N., 1966, s. 97-154; Restle, M. 1969, s. 79-80, 140-141, ill. 340-341; Thierry, 1972, plan 3, no.14; Ötüken, 1982; Rodley, 1985, 207-213; Kostof, 1989, Kat.no 16, Levha 29; Jolivet-Lévy, 1991, s. 37-44, L. 32-35, Teteriatnikov 1996: L.5, III.9; Thierry 2002, s. 152-154 Kat.no 24-25; Türker, 2008; Türker. 2011.

Yapının Tarihi: Yapı, kuzey nefin kuzey duvarında yer alan arkosolium kemer yayında duvar resimlerinin ikinci katmanında kırmızı üzerine beyaz boya ile yazılmış kitabeye göre 913-930 yılları arasına tarihlenmektedir.²

Yapı Planı: Konik bir kaya kütesine oyulmuş yapı kuzey-güney yönünde kareye yakın dikdörtgen plandır. Doğu-batı doğrultusunda iki nefi beşik tonozlu bir geçiş bağlar. İki nefli, iki apsisli kilise, Ötüken'in iki nefli kiliseleri nefler arası geçiş sistemine göre ele

¹ Kilise ilk kez De Jerphanion tarafından 4 no.lu kilise olarak adlandırılmıştır (De Jerphanion, 1925-42, s. 594) Takip eden yayınlarda Ayvalı Kilise ve Aziz Yahya (Ioannes) Kilisesi) olarak adlandırılmıştır. (Restle, 1969, s. 140; Kostof, 1989: s. 265; Rodley, 1985: s. 211, Jolivet-Lévy, 1991, s. 37; Thierry, 1965, s.97; Türker, 2008, s.29).

² Kitabeyi okuyan ve/veya yorumlayan araştırmacılar için bkz. (Türker, 2008).

aldığı gruplamada Tip Ab, duvar ayrımlı iki nefli, iki apsisli, kayaya oyma yapı tipini örnekler³.

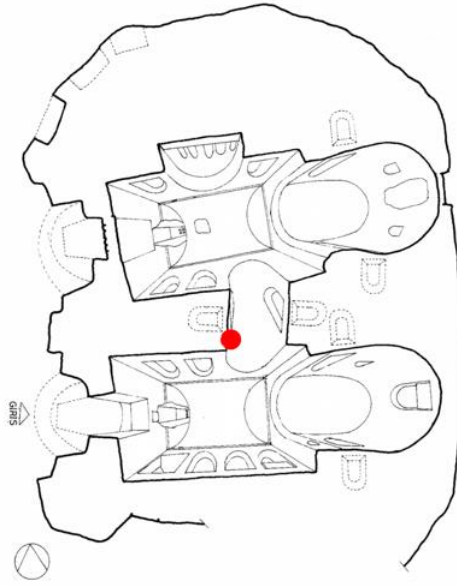
Tasvirin Yapıdaki Yeri: Yapının iki nefini, neflerinin eksenin doğusunda birbirine bağlayan beşik tonozlu geçiş bölümünün batı duvarında yer alır.⁴

Tasvirin bugünkü durumu: Yapıya girilemediği için duvar resminin bugünkü durumu gözlemlenememiştir⁵.

³ Kappadokia Bölgesi'ndeki iki nefli kiliselerin plan tipleri Ötügen tarafından incelenmiştir. Yapılar apsis sayılarına ve nefler arası geçiş sistemine göre plan tipine ayrılmıştır. Kiliseleri kayaya oyma (*Tip A*) ve kagir (*Tip B*) yapılar olarak ikiye ayıran Ötügen nefleri ayıran mimari öğeye göre, kayaya oyma ve kagir yapıları iki alt grupta (paye ayrımlı yapılar *Tip Aa*, duvar ayrımlı yapılar *Tip Ab*) ele alır.

⁴ Türker yapıyla ilgili çalışmasında geçiş bölümüne değinir: “*Beşik tonoz örtülü geçişe, kuzey ve güney nefien bir basamakla çıkılmaktadır. Geçişin doğu ve batı duvarlarında iki niş görülmektedir. Doğudaki kareye yakın dikdörtgen, beşik kemerli nişin zemininde, oyularak yapılmış yuvarlak çukur yer almaktadır. Batıdaki beşik kemerli dikdörtgen niş, batıya doğru kademelenerek daralmaktadır. Geçişin zemininde, oyularak yapılmış bir mezar bulunmaktadır... Ayvalı Kilise'nin, neflerinin duvarla ayrılması, iki nefi birbirine bağlayan geçişteki mezarın kendi içinde katedra ve altarla düzenlenmesi Kappadokia Bölgesi'nde sık rastlanılmayan özellikler arasında yer almaktadır (Türker, 2008, s.29).*

⁵ Yapıya Kültür Bakanlığı tarafından atanan bekeçisi Ahmet Doğan'ın görevden çekilmesi üzerine yapıya girilememiştir. Çavuşin Köyü'nde ikamet eden görevli ile telefon üzerinden irtibat kurulmuş ancak Kültür Bakanlığı'nın kiliseyi ziyarete kapattığı söylenmiştir.

Çiz.1 Ayvalı Kilise, Aksonometrik plan üzerinde tasvirin yeri (Türker, 2008)

Fot.1 Ayvalı Kilise, Damianos'un bulunduğu iki nefi birbirine bağlayan geçiş alanının güneyden görünümü (Türker, 2008)

Katalog No: 2

Fot. No: 2

Çiz. No: 2

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Panteleimon

Yapının Adı: Aziz Eustasios Kilisesi, Şapel 11

Yapının Yeri: Göreme Açık Hava Müzesi'ne gelmeden, Ortahisar yolunun doğusunda, Tokalı Kilise'nin kaya bloğunun güneyinde yer alır.

Kaynakça: De Jerphanionn 1925-42, s. 147-170; Lafontaine-Dosogne 1965, s.127; Swoboda 1961, s. 124; Restle 1969, s. 119-121, 134-154, fig.134-154; Ötüken 1987, s.42, fig.4; Jolivet-Lévy 1991: s. 111, Teteriatnikov, 1996, s. 57; Coşkuner, 2002, s. 175, 218-223; Alev, 2014, s.71-83.

Yapının Tarihi: Yapı X – XII. yüzyıllar arasına tarihlenir⁶.

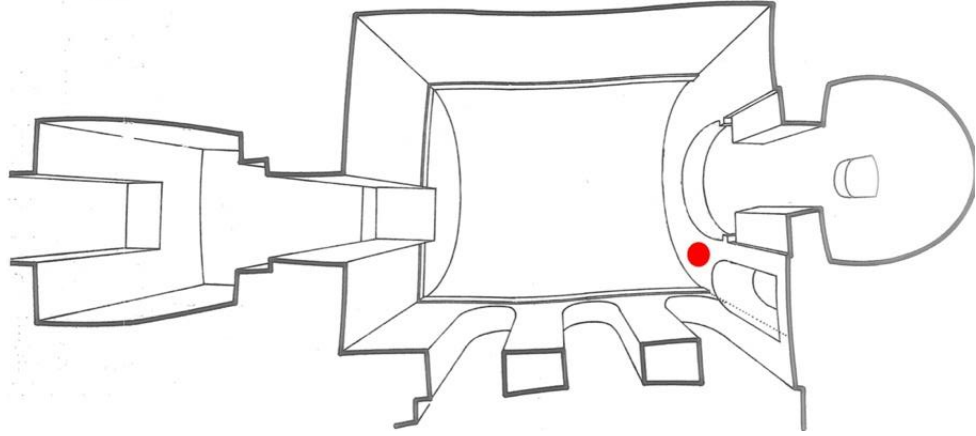
Yapının Plan Tipi: Üç tuf kayasının içine oyulu yapı doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, tek nefli, beşik tonozlu bir yapıdır.

Tasvirin Yapıdaki Yeri: Apsis duvarının kuzeyinde, prothesis nişinin güneyinde yer alır.

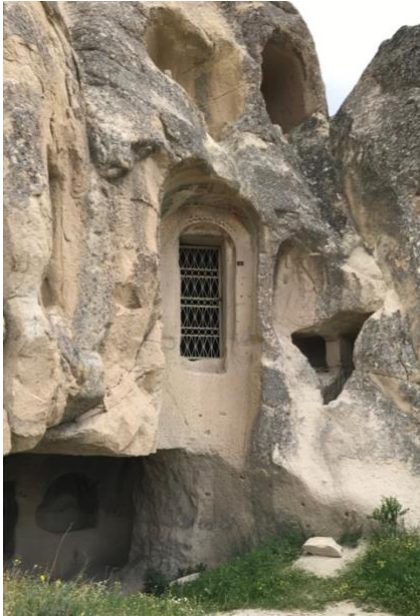
Tasvirin Bugünkü Durumu: 1962 yılına kadar güvercinlik olarak kullanılmış yapının günümüze nispeten az tahribatla ulaştığı belirtilir (Alev, 2014, s. 72). Yapıya girişi sağlayan demir bir merdiven vardır, ancak yapının girişinde bulunan demir kapı kilitli

⁶ 1148/9 tarihli prothesis nişi içindeki yazıt yapının terminus ante quem olarak kabul edilir. Çeşitli tarihlendirme önerileri vardır: X. yüzyıl ortası (Teteriatnikov, 1996), 970-980 (Restle, 1967), X. yüzyıl sonu (Ötüken, 1987), 1148/49 (Lévy, 1991), XII. yüzyıl (Dosogne, 1963). Yapıda prothesis nişi üzerinde 1148/9 tarihini veren bir dua yazıt ve yapıda iki defa betimlenen Meryem'e Müjde sahnesi ile resimlerin tarihlendirme önerileri için bkz. Alev, 2014, s.71-83.

tutulduğu için tasvirin bugünkü durumu gözlemlenememiştir. Çok sayıda çalışmaya konu olan kilisenin apsis duvarının tasviri içeren bölümüne dair güncel bir fotoğraf bulunamamıştır.

Çiz.2 Aziz Eustasios Kilisesi, aksonometrik plan üzerinde tasvirin yeri (Restle, 1969, f.134)

Fot.2 (solda) Aziz Eustasios Kilisesi, dış, giriş kapısı (Göymen, Mayıs 2019)

Fot.3. Aziz Eustasios Kilisesi, apside bakış, (Restle, 1969:147)

Katalog No: 3

Fot. No: 4 - 6

Çiz. No: 3

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Kosmas ve Damianos

Yapının Adı: Yapının orijinal adı bilinmemektedir ve Karabaş yapı topluluğuna ait Karabaş 1. Nolu Kilise olarak tanımlanır.

Yapının Yeri: Kayseri şehrinin, Yeşilhisar ilçesine bağlı Soğanlı köyünde Soğanlıdere Vadisi yer alır. Soğanlı köy yolunun bitişinden yaklaşık 400 m. kuzeyde, vadinin güney yamacında yer alır.

Kaynakça: Rott, 1908, s. 199-200; De Jerphanion, 1936, s.333-360; Lafontaine-Dosogne, 1963; Restle, 1969, I, s.40, 47, 161-164, III, XLVII, 456-464; Thierry ve Thierry, 1967, s. 97-154; Restle, 1970, s. 261-266; Thierry, 1975; Hild ve Restle, 1981, s.283; Rodley, 1985, s.192-203; Jolivet-Lévy, 1991, s.258-260; Coşkuner, 2002, 90,126,167; Sıddıki, 2004; Pehlivan, 2005, s. 289-290; Altun, 2008, s. 32-40; Karaca, 2019, s. 285

Yapının Tarihi: Yapının çeşitli evreleri olduğu saptanmıştır. İlk evresi IX. yüzyılın sonu X. yüzyılın başına tarihlenir⁷. Kuzey nef apsis ve tonozundaki sahneler yapının ikinci evresi olan 1050 yılına tarihlenir. Restle (1969) ; Thierry (1975) ve Jolivet-Lévy (1981) tarafından ilk evre X. yüzyıla, Epstein tarafından XI. yüzyıla tarihlenmektedir. Yapının üçüncü evresi batı girişinde yer alan *sekko* yazıtı dayanarak 1060/1061 yıllarına

⁷ Yapının narteksi, kuzey nef mimari unsurları, güney nefin apsisi, mezar şapelinin duvarları ilk evreye işaret eder. Yapının tarihlendirmesi bani Keşiş Kosmas figürünün üstündeki dua yazıtına göre yapılır (Altun, 2008, s. 32); (Rott, 1908, s.200). Resimler Restle tarafından üç farklı döneme ayrılır; birinci tabaka X. yüzyıla, ikinci tabaka yaklaşık 1050'ye, üçüncü tabaka 1060/61 yıllarına tarihlenmektedir. ⁷ (Epstein, 1975, s. 115; Restle, 1969, s.40,47) dört tabakaya işaret eder (Altun, 2008, s. 37); (Coşkuner, 2009, s. 250); (Restle, 1969, s. 40-47)

tarikhlenir. Yapının son evresi 1211-1272 yılları arasında tarihlenir⁸. Kosmas ve Damianos tasvirinin yer aldığı duvar ve resimler yapının ilk evresine tarihlenir.

Yapının Plan Tipi: Kayaya oyma manastır topluluğunun doğusunda yer alan yapı doğu-batı doğrultusunda iki nefli, iki apsislidir. Beşik tonozla örtülmüş yapıda duvar resimleri kuzey nefte yer alır.

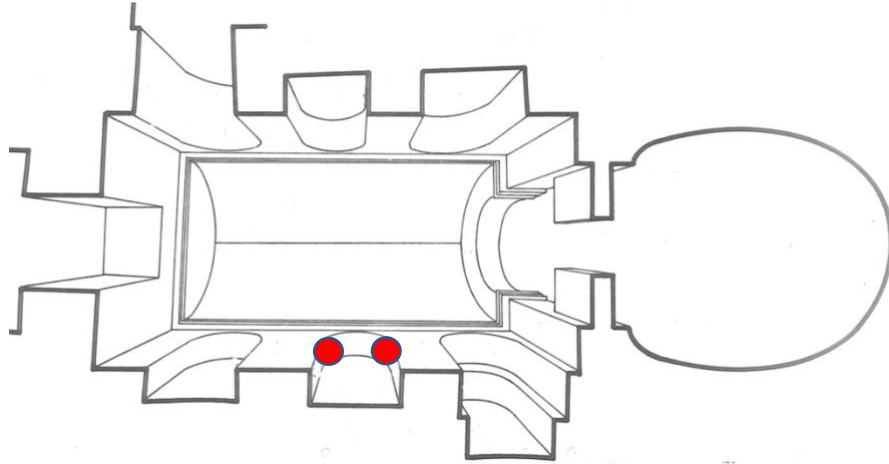
Tasvirin Yapıdaki Yeri: Kuzey nefte, kuzey duvar eksenindeki niş kemerinin iç yüzeyinde

Tasvirin Bugünkü Durumu: Tasvirlerin üzerinde insan eliyle yapılmış taşlama ve kazıma dışında renk kararması ve Kosmas figürünün alt kısmında iri parçalar halinde dökülme tespit edilmiştir. Tasvirlerin üzerindeki yazı, çizi ve graffiti çok yoğundur, belli özellikleri dışında tasvirler tanımlanamaz haldedir.

Tasvir: Hekim azizler Kosmas ve Damianos karşılıklı olarak niş kemeri iç yüzünde resmedilmiştir. Kemerin batı iç yüzünde Kosmas figürünün halesinin sağında dikey olarak KO...MAC, sol omzunun üstüne okunabilir vaziyette A yazıtı bulunur. Damianos figürünün başının üstünde yatay olarak (A ΔAH...ΠOÇ) yazılıdır. Hekim aziz tasvirleri kemer boyunca kırmızı şeritle çerçevelenmiştir. Her iki aziz de fiziksel özellikleri birbirine benzer şekilde, açık kahverengi/kızıl kahve renginde, alınlarını ve dışa dönük kulaklarını açık bırakacak kısa saçlı görülür. İnce sakal ve bıyıkları da aynı renktedir. Başlarının etrafındaki sarı haleyı sırasıyla siyah ve krem rengi olmak üzere iki şerit çerçeveler. Bej renkli khiton üzerinde fes kırmızısı renkte himation Kosmas'ın giysisinde inciye benzer beyaz yuvarlak taşlarla bezeli, küçük ve büyük dairelerden oluşan süslemeli sol omuzu açıkta bırakır vaziyette resmedilirken, Damianos'un toprak renkli khitonu üzerinde koyu yeşil himation vardır. Kosmas sağ elinde tanımlanamaz durumda gri neşter benzeri ince uzun cisim oluşan ve sol elinde dikey olarak kırmızı, puxis türevi

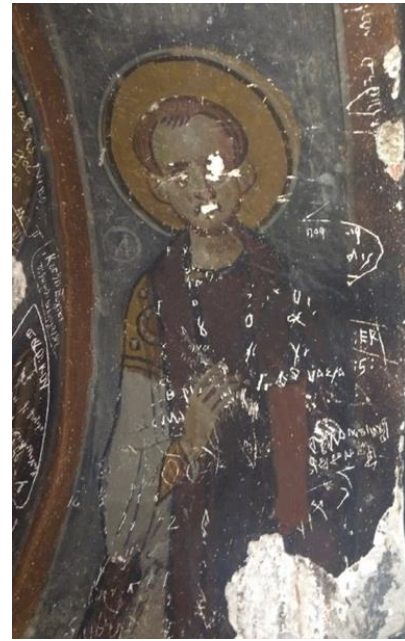
⁸ Restle, 1970, s. 261-266. Kilisenin batı duvardaki girişinin üst kısmında bani ismi veren yazıt bulunur: "Bu kutsal alan, Mikhaıl protospatharios Skepides, Rahibe Katherina ve Keşiş Niphon tarafından İmparator Konstantin Dukas döneminde, sene 6569, 14. indiksiyonda resmedilmiştir. Kim bunu okursa, bunlar için dua okusun." Yazıtlarla ve banilerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. De Jerphanion, 1936, C.I, s. 334; Restle, 1967, s.164; Rodley, 1985, s.198; Altun, 2008, s. 32-36, Karaca, 2019.

uzunlamasına dikdörtgen bir cerrahi kutusu tutar. Damianos'un sağ elindeki aynı özellikteki cerrah kutusu Kosmas'ınki ile aynı şekilde betimlenirken, neşteri tutuşu izleyiciye dönük baş parmağı ile işaret parmağı arasına yatay yerleştirilerek farklılaştırılmıştır. Damianos'un göz bebeklerinin niş içindeki tasvire dönük olduğu görülür. Nişin içinde ayakta duran Başmelek Mikhael tasviri bulunur⁹.

Çiz. 3. Soğanlı, Karabaş Kilise, aksonometrik plan üzerinde hekim-aziz tasvirinin yeri (Restle, 1967:C.III, XLVIII)

⁹ Kırmızı şeritten çerçeve içinde yer alan Mikhael kızıl bir tunik üzerine değerli taşlarla bezenmiş kahverengi T şeklinde loros giyer. Üstü kahverengi, altı krem renkli kanatları ile betimlenmiş Mikael sağ elinde asa, sol elinde globos tutar. Başmeleğin ayaklarının altında kilisede bulunan yazıtta bahsedilen bani Keşiş Niphon ve Eudocie resmedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Pehlivan, 2005, s. 289-290).

Fot. 4. Kosmas, Soğanlı, Karabaş Kilise, kuzey duvar eksenindeki nişin kemerinin iç yüzü (solda) ve görselin dijital rekonstrüksiyonu (Göymen, Mayıs 2018)

Fot. 5. Damianos, Soğanlı, Karabaş Kilise, kuzey duvar eksenindeki nişin kemerinin iç yüzü (solda) ve görselin dijital rekonstrüksiyonu (Göymen, Mayıs 2018)

Fot. 6. Başmelek Mikhael, Soğanlı, Karabaş Kilise, kuzey duvar niş içinde (Göymen, Mayıs 2018)

Katalog No: 4

Fot. No: 7

Çiz. No: 4

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Panteleimon

Yapının Adı: Yapının orijinal adı bilinmemektedir ve Soğanlı, Karabaş 1 Nolu Kilise olarak tanımlanır.

Yapının Yeri: Kayseri şehrinin, Yeşilhisar ilçesine bağlı Soğanlı köyünde Soğanlıdere Vadisi yer alır. Soğanlı köy yolunun bitişinden yaklaşık 400 m. kuzeyde, vadinin güney yamacında yer alır.

Kaynakça: **Kaynakça:** Rott, 1908, s. 199-200; De Jerphanion, 1936, s.333-360; Lafontaine-Dosogne, 1963; Restle, 1969, I, s.40, 47, 161-164, III, XLVII, 456-464; Thierry ve Thierry, 1967, s. 97-154; Restle, 1970, s. 261-266; Thierry, 1975; Hild ve Restle, 1981, s.283; Rodley, 1985, s.192-203; Jolivet-Lévy, 1991, s.258-260; Coşkuner, 2002, 90,126,167; Sıddıki, 2004; Pehlivan, 2005, s. 289-290; Altun, 2008, s. 32-40, Karaca, 2019.

Yapının Tarihi: Yapı X-XIII. yüzyıllara tarihlenen dört yapı evresi barındırır. bkz. Kat. No. 3

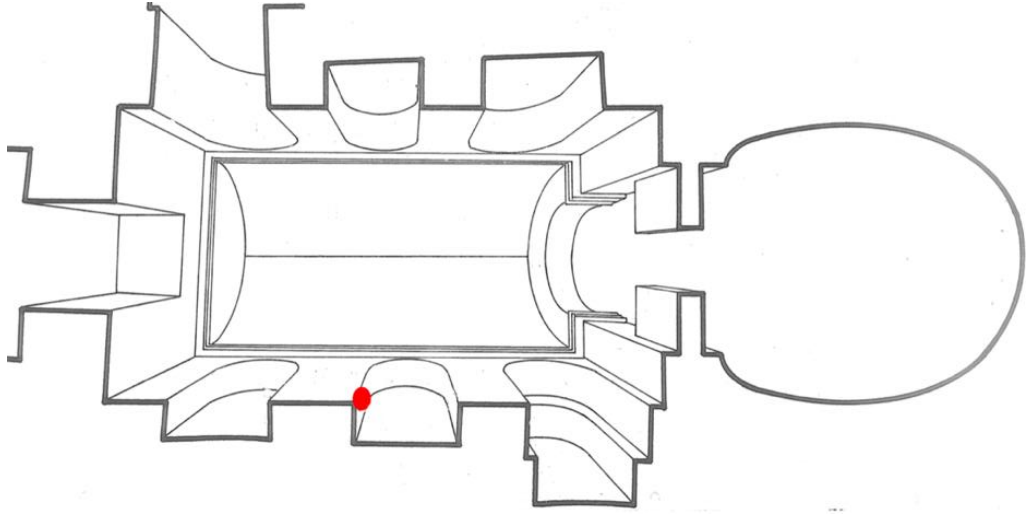
Yapının Plan Tipi: Kayaya oyma manastır topluluğunun doğusunda yer alan yapı doğu-batı doğrultusunda iki nefli, iki apsislidir. Beşik tonozla örtülmüş yapıda duvar resimleri kuzey nefte yer alır.

Tasvirin Yapıdaki Yeri: Panteleimon tasviri kuzey nefte, kuzey duvar merkezindeki nişin batı duvarında yer alır.

Tasvirin Bugünkü Durumu: Tasvirin yüzünün ve sol elinin üzerinde insan eliyle yapılmış taşlama ve kazıma sonucu lakunlar ve boşluklar oluşmuştur. Yapıdaki diğer resimlerden daha az renk kararması görülen tasvirin bulunduğu duvarın köşesinde iri

parçalar halinde dökülme tespit edilmiştir. Yüz ve elde oluşturulan boşluklar tamir edilemez durumdadır. Tasvirin bulunduğu yer itibariyle güneş ışığı almamış olması tasvirin giysi ayrıntıları ve saç tuvaletinin günümüze iyi durumda gelmesini sağlamıştır.

Tasvir: Figürün kolunda halesinden başlayıp aşağı doğru devam eden silik isim yazıtı (ό Παντλεύμον) bulunur. Bej ve siyah renkte iki şeritle çevrelenmiş halesiyle ayakta ve cepheden resmedilen Panteleimon'un saçları tanımlayıcı özelliktedir. Açık kahverengi, kıvrıkcık saçlarıyla betimlenen Panteleimon bej renkli bir khiton üzerine bordo renkli bir himation giymektedir. Giysinin omuz ayrıntısındaki süslemeler Kosmas ve Damianos'un tasviri ile aynıdır (Kat. No. 3). İki elinin arasında çapraz bir şekilde aldığı *puxis* benzeri dikdörtgen tıbbi malzeme kutusu kırmızı renktedir. Panteleimon'un sol elindeki hasar elinde cerrahi bir alet tutup tutmadığını anlamamızı engeller. Ancak ellerin duruşu itibariyle Panteleimon'un sadece tıbbi alet kutusunu tuttuğu varsayılabilir. Panteleimon tasvirinin karşısında bulunan figür tamamen tahrip edilmiştir ve tanımlanamaz haldedir.

Çiz. 5. Soğanlı, Karabaş Kilise, aksonometrik plan üzerine Panteleimon tasvirinin yeri (Restle 1987:)

Fot. 7. Soğanlı, Karabaş Kilise, kuzey duvar Panteleimon (Göymen, Mayıs, 2018)

Katalog No: 5

Fot. No: 8 - 10

Çiz. No: 6

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Panteleimon

Yapının Adı: Theotokos, Vaftizci Yahya, Aziz Georgios Kilisesi, Şapel 9¹⁰.

Yapının Yeri: Nevşehir ili, Merkez ilçesi, Göreme beldesinde yer alan kilise Göreme Açık Hava Müzesi'nin dışındaki Tokalı Kilise ile aynı kaya kütleinin içindedir. Tokalı Kilise ile Şapel 8 arasında yer alır.

Kaynakça: Rott, 1908, s. 229-230; De Jerphanion, G. 1925-42, s. 121-137, Lev. I.34 ; Restle, M. 1967, s. 117-119, Fig. 124-133); Budde, 1968, s. 31, N. 46; Epstein, 1975, s. 37-41; Ötüken, 1987: 39; Kostof, 1989, s.181, 201, 266, Kat. No. 21; Jolivet-Lévy, 1991, s.109-110, 260-262, Lev. 68; Teteriatnikov, 1996, s. 57; Coşkuner, 2002, s. 214-217.

Yapının Tarihi: X. yüzyıl¹¹.

Yapı Plan Tipi: Kaya kütleine oyulu yapı doğu-batı doğrultusunda uzanan, kareye yakın dikdörtgen tek nefli bir yapıdır. Doğuda üç apsisle sonlanan naos beşik tonoz örtülüdür. Naosun kuzey ve güney duvarında üzerinde beşik tonozun yükseldiği düz örtü duvarı yer alır. Naos bir oturma sekisiyle çevrilidir.

Tasvirin Yapıdaki Yeri: Naos kuzey duvarında beşik tonozla geçiş örtüsünde, tavanda eksenin batısında madalyon içinde yer alır.

Yazıtlar: Günümüzde okunamaz durumda olan yazıtın bilgilerine önceki araştırmacıların yayımlarından ulaşılır. Güney apsisin apsidolü içinde yer alan yazıt kilisenin banileri

¹⁰ (Restle, 1969, s. 117-119, C. III)

¹¹ X. yüzyılın ilk çeyreği De Jerphanion (1925-42), Budde (1968), Ötüken (1987), Kostof (1989) X. yüzyılın ilk çeyreğine, Epstein (1975) X. yüzyıl ortalarına, Restle (1967) X. yüzyılın sonlarına tarihlenir.

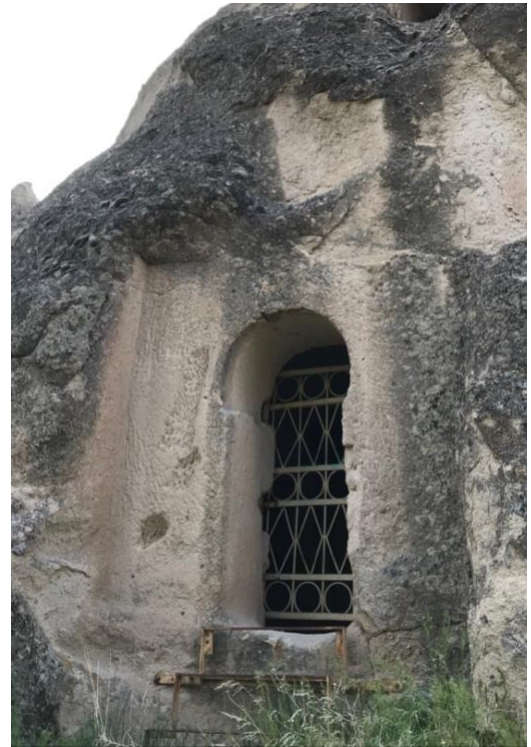
Andronikos ve Theofiste'nin kiliseyi Theotokos Meryem, Vaftizci Yahya ve Şehit Aziz Georgios'a adadığını belirtir, ancak tarih vermez¹².

Tasvirin Bugünkü Durumu: Yapının girişine demir kapı eklenmiştir, yapıya girilememiştir.

Tasvir: (-)

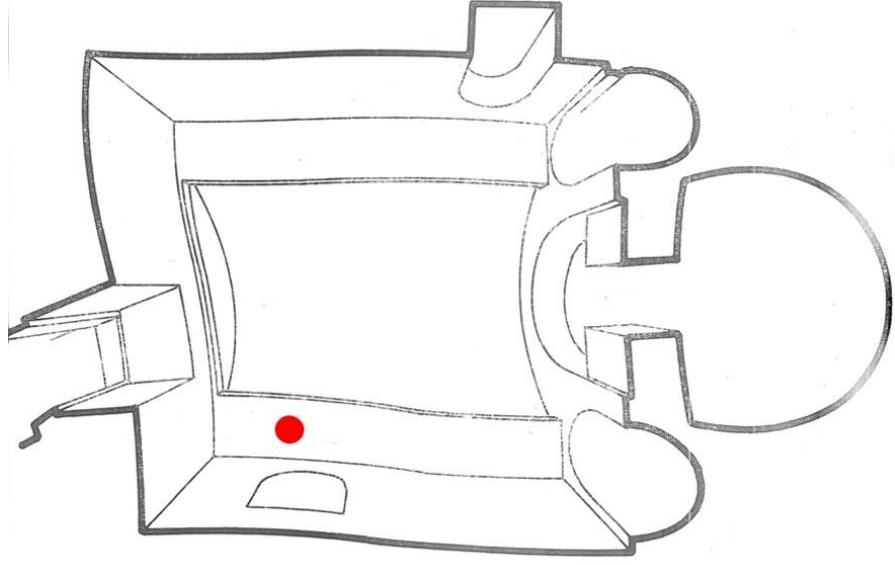

Fot. 8. Göreme, Theotokos Kilisesi, dıştan görünüm, (Göymen, Mayıs, 2019).

Fot. 9. Göreme, Theotokos Kilisesi, dıştan giriş kapısı ve demir merdivenler (Göymen, Mayıs, 2019)

¹² Sırasıyla Rott (1908) ve De Jerphanion (1925-42)'un ardından 1967'de Restle yapıyı ziyaret etmiş ve kendisinden önceki araştırmacıların okuduğu yazıtın okunamaz durumda olduğunu belirtmiştir. (Restle, 1969, s. 117-119, C. III)

Çiz. 6. Göreme Theotokos Kilisesi, Aksonometrik plan üzerine Panteleimon tasvirinin yeri (Restle, 1987:XII, 124-133)

Fot. 10. Göreme, Theotokos Kilisesi, içeriden, batıya bakış (Restle, 1967:XII, 124-133)

Katalog No: 6

Fot. No: 11

Çiz. No: 7

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Panteleimon

Yapının Adı: Tokalı Kilise I, Eski Tokalı Kilise, Şapel 7

Yapının Yeri: Nevşehir ili, Merkez ilçesi, Göreme beldesinde, Göreme-Ortahisar yolu üzerindeki Göreme Açık Hava Müzesi'ne gelmeden yolun doğusunda Tokalı Kilise yer alır.

Kaynakça: Rott, 1908, s. 224-229; De Jerphanion, G., 1912, s. 236-254; De Jerphanion, G. 1925-42, s. 262-294, Lev. I.603 ; Budde, 1968, s. 13-14; Swoboda, 1961, s. 45, 124; Restle, M. 1969, s. 111-117, Lev.61-123; Rodley, 1985; 213-222; Epstein, 1986; Ötüken, 1987; 37, r. 1-2; Jolivet-Lévy, 1991, s.94-95; Coşkuner, 2002, s. 126, 207,208.

Yapının Tarihi: X. yüzyıl¹³.

Yapı Plan Tipi: Şapel 7 olarak anılan kilise tek nefli, doğu-batı doğrultusunda uzanan, narteksli ve tek apsisli bir kilise olarak tanımlanmıştır. Kilise yapısının naosu yeni yapılan kilisenin (Tokalı Kilise) giriş bölümünü oluşturur¹⁴.

Tasvirin Yapıdaki Yeri: Tek nefli eski kilisenin kuzey duvarı üzerindedir.

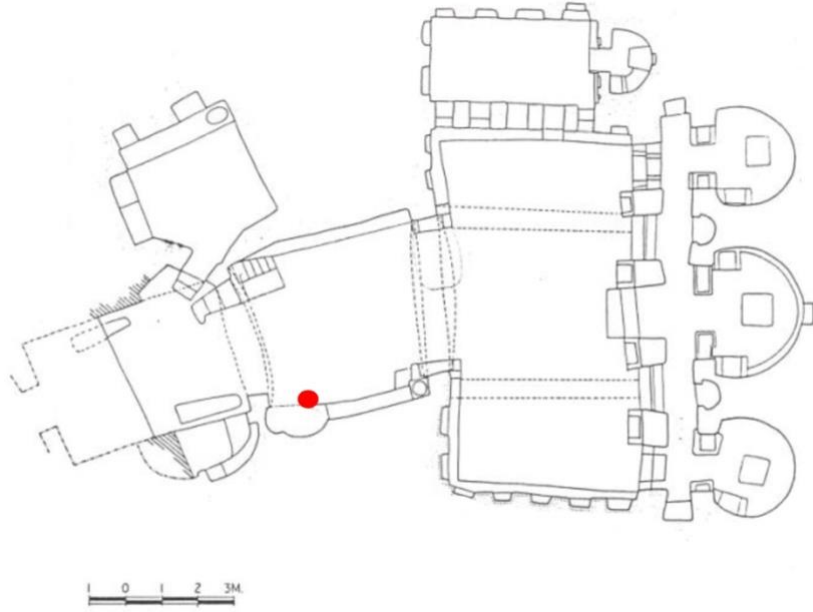
¹³ Yeni Tokalı Kilise toplam yedi farklı resimleme dönemi geçirmiştir. Panteleimon tasvirinin bulunduğu kuzey duvardaki figürler kilisenin en eski resimleme döneminden günümüze ulaşmıştır. Epstein, 1971, s. 36; Restle, 1969, s. 111-116. Resimleme evreleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için De Jerphanion, 'Le date des peintures de Toqale Kilise en Cappadoce', *Revue Archéologique* (20), 236-254; Epstein, 1986, s.21-23; Restle, 1969, s. 111-117;

¹⁴ Epstein, 1986, s. 36, 61, 67.

Tasvirin Bugünkü Durumu: Tasvirin yüz ve elinde insan eliyle yapılmış taşlama ve kazıma izleri görülür. Renk kararması tespit edilmemiştir. Boya ve sıva tabakalarında ayrışma ve pullaşma belirgin değildir.

Tasvir: Kilisenin kuzey duvar boyunca, ayakta duran on farklı figür yer alır¹⁵. Soldan beşinci sırada yer alan Panteleimon figürünün sol üstünde isim yazıtı (ὁ ἅγιος Παντελεῖμον) dikey olarak yerleştirilmiştir. Mavi zemin üzerine yerleştirilen figürlerden Panteleimon'un giysisi açık pembe tunik üzerine, küçük kiremit rengi çapraz motiflerle bezeli uzunca koyu mavi bir khitondan oluşur. Sol kolunun üzerine dökülen *phlereion* beyaz renktedir. Parlaklığını belli edecek şekilde kontrast tonlarla, ışık-gölge etkisi verilecek şekilde boyanmıştır. Kırmızı renkte atkısının kenarları ve kol bileklerinin kenarlarını iki şerit inci dizisi süsler. Koyu kahverengi, kalın bir şeritle çevrelenmiş halesi krem renktedir. Siyah dalgalı saçları dışında figürün baş kısmı tahrip edilmiştir. Aynı şekilde sol elinde tutmakta olduğu ince uzun cisim tanımlanamamıştır.

¹⁵ Soldan sağa, sırasıyla, Martir azizeler Agape, Anastasia, Marina'yı takiben martir aziz Dometianos, Kattidios, hekim-aziz Panteleimon, Photius, Theodore figürleri yerleştirilmiştir. Aziz ve azizeler figürlerini Konstantin ve Helena takip eder. Kuzey duvardaki seri Azize Katherina ile sonlanır (Epstein, 1985, s.61).

Çiz. 7. Göreme, Eski Tokalı Kilise, aksonometrik plan üzerine Panteleimon tasvirinin yeri (Restle, 1967, s.124)

Fot. 11. Panteleimon, Göreme, Eski Tokalı Kilise, (Göymen, Mayıs 2019)

Katalog No: 7

Fot. No: 12 - 13

Çiz. No: 7

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Kosmas ve Damianos

Yapının Adı: Azize Barbara Kilisesi, Tahtalı Kilise

Yapının Yeri: Kayseri ilinin, Yeşilhisar ilçesi'ne bağlı Soğanlı köyü'nde yer alan kilise köy yolunun bittiği yerin 200 m. kuzeyinde yer alır.

Kaynakça: Rott, 1908, s. 224-229; De Jerphanion, G. 1932, s. 307-332; Budde, 1968, s. 13-14; Swoboda, 1961, s. 45, 124; Restle, M. 1969, s. 42-45, Lev.433-443; Rodley, 1985; 203-207; Ötüken, 1987; 37, r. 1-2; Jolivet-Lévy, 1991, s.262;

Yapının Tarihi: İnşa kitabesine göre 1006/21 tarihinde yapılmıştır.

Yapı Plan Tipi: Kiliseye batıdan haç formlu bir nartekle girilir. Doğu-batı uzantılı dikdörtgen planlı, tek nefli kilise doğuda at nalı planlı apsisle sonlanır. Beşit tonozla örtülü naos, kuzey ve güney duvarlardaki iki plastere oturan kemerle desteklenen beşik tonozla örtülüdür.

Tasvirin Yapıdaki Yeri: Naosun kuzey duvarının doğu ucunda buluna yarım daire niş kemeri içinde yer alır.

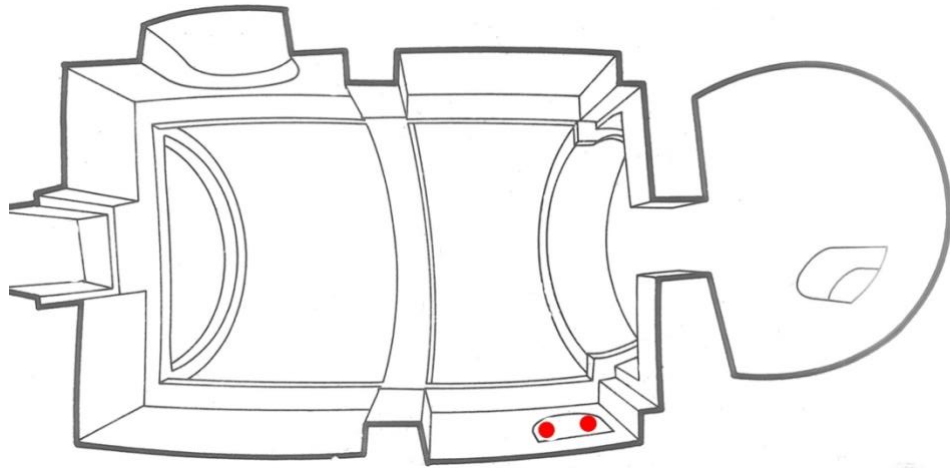
Tasvirin Bugünkü Durumu: Kosmas tasviri, Damianos tasvirine göre daha az miktarda insan eliyle çarpma, kazıma, taşlama hasarına uğramıştır. Damianos'un yüzünün tümünde ve figürün başının yanında daire şeklinde sıva ve iri parça dökülmesi tespit edilmiştir. Her iki tasvirde de renk kararması, çiziler, boyanın pullaşması görülebilir.

Tasvir: Niş kemerinin iç yüzünde batıda Kosmas ve doğu iç yüzünde Damianos tasvirleri yer alır. Niş zemini koyu mavi renklidir. Kosmas figürünün üstünde beyaz boya ile

yapılmış isim yazıtı yatay olarak (KO...MAC) bulunur. Ancak harfler artık okunamaz haldedir. Nişin kemer yüzeyleri iki yanda yaklaşık 6 cm kalınlığında kırmızı bir şeritle çevrilidir. Yarım boydan tasvir edilmiş Kosmas'ın gri halesinin etrafından 1,5 cm genişliğinde kırmızı renkli şerit geçer. Kosmas'ın giysisi krem rengi tuniği üstünde toprak rengi khitondan oluşur. Açık kahverengi düz kısa saçların iki tutam perçemin başına düştüğü seçilir. Yüz hatları hasarsız çizgilerden takip edilebildiği kadarıyla aziz ince yüzlü genç bir erkek olarak betimlenmiştir. Sol elinde yatay vaziyette tuttuğu cerrahi alet keski türevi metal uçlu bir neşterdir. Sağ elinde dikey olarak sağa doğru tuttuğu puxis türevi uzunlamasına dikdörtgen tıbbi malzeme kutusu hardal rengidir.

Niş kemerinin doğu iç yüzeyinde yer alan Damianos başının üstünde yatay olarak A ΔΑΗΑΠΙΟÇ (A DAMIANOS) yazıtı görülür. Kosmas'la aynı fiziksel özelliklerle, açık kahverengi, kısa saçlı genç bir erkek olarak resmedilmiştir. Haleleri de aynı biçimdedir. Tasvir Kosmas'ın tasvirinden daha fazla hasar aldığı için ayrıntılar görülemez. Koyu kırmızı pelerini ve gri üzerine koyu mavi geometrik desenli boyun ayrıntısı seçilebilmektedir. İki eliyle birlikte sola doğru eğimli bir şekilde tuttuğu puxis türevi dikdörtgen tıbbi malzeme kutusu Kosmas'ın elinde tuttuğu kutu ile aynı renktedir. Hardal rengi kutunun üstünde kutunun dağılmasını engellemek için olduğu tahmin edilen koyu kahverengi renkli çapraz bağı görülmektedir.

Kosmas ve Damianos'un kemer iç yüzeyinde resmedildiği nişin kuzey duvarında iki elini yanlara doğru açmış bir figür vardır. Bu figürün sol omzunun hizasında bitecek şekilde dizili OOC.. harfleri, sağ omzunda da beyaz boyalı isim yazıtı vardır (SABAC). Sabas olduğu tesbit edilmiş olan figür koyu sarı renkli halesi etrafında dıştaki beyaz, içteki kırmızı olmak üzere iki şeritle çevrilidir. Figürün büyük kısmı hasar görmüş, iri parçalar halinde boya ve sıva dökülmeleri gözlemlenmiştir. Bu hasarların dışında kalan saç tuvaletinden gri renkte yaşlı bir erkek olduğu anlaşılır. Hardal rengi giysisinin sağ omuzu algılanabilir durumdadır.

Çiz. 7. Soğanlı, Azize Barbara Kilisesi, aksonometrik plan üzerine Kosmas ve Damianos tasvirinin yeri (Restle, 1969, 433)

Fot.12. Soğanlı, Azize Barbara Kilisesi, kuzey duvar nişinin kemer içe yüzeyi, Kosmas (solda) ve Damianos, (Göymen, Mayıs, 2018)

Fot. 13. Aziz Sabas, Soğanlı, Azize Barbara Kilisesi, kuzey duvar nişi, (Göymen, Mayıs, 2018)

Katalog No: 8

Fot. No: 14

Çiz. No: 8

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Panteleimon ve Hermolaos

Yapının Adı: Azize Barbara Kilisesi, Tahtalı Kilise

Yapının Yeri: Kayseri ilinin, Yeşilhisar ilçesi'ne bağlı Soğanlı köyü'nde yer alan kilise köy yolunun bittiği yerin 200 m. kuzeyinde yer alır.

Kaynakça: Rott, 1908, s. 224-229; De Jerphanion, 1932, s. 307-332; Budde, 1968, s. 13-14; Swoboda, 1961, s. 45, 124; Restle, M. 1969, s. 42-45, Lev.433-443; Rodley, 1985; 203-207; Ötüken, 1987; 37, r. 1-2; Jolivet-Lévy, 1991, s.262;

Yapının Tarihi: İnşa kitabesine göre 1006/21 tarihinde yapılmıştır.

Yapı Plan Tipi: Kiliseye batıdan haç formlu bir nartekle girilir. Doğu-batı uzantılı dikdörtgen planlı, tek nefli kilise doğuda yarım daire planlı apsisle sonlanır. Beşit tonozla örtülü naos, kuzey ve güney duvarlardaki iki plastere oturan kemerle desteklenen beşik tonozla örtülüdür.

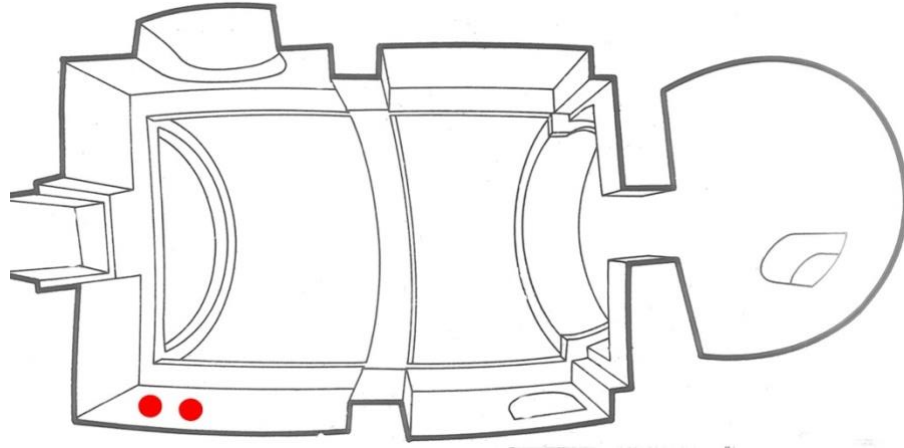
Tasvirin Yapıdaki Yeri: Kilisenin duvarının batı ucunda yer alır.

Tasvirin Bugünkü Durumu: Ayakta cepheden resmedilmiş iki figürün yüzlerinde ve ellerinde taşlama, oyma kazıma izleri vardır. Hermolaos'un giysinin giysilerinin alt kısımlarında sıva dökülmeleri gözlemlenmiştir. Figürlerin üzerinde yer yer yazı, graffiti, kazıma vardır.

Tasvir: Ayakta ve cepheden resmedilen Panteleimon ve Hermolaos'un krem rengi haleleri kırmızı tek bir şeritle çerçevesindedir. Her iki figürün halesinin kırmızı kontürleri beyaz ince bir çevre çizgisi barındırır. Beyaz boyama isim yazıtları her iki azizinde sağ tarafında dikey olarak verilmiştir. Panteleimon isim yazıtında (ó Παντλεύμων), aeim (λεύμ) harfleri iki figürünün omuzları arasına yatay olarak yerleştirilmiştir. Hermolaos'un isim yazıtında ise olao harfleri seçilebilir.

Panteleimon'un kızıla dönük kahverengi kıvrıkcık saçları kulaklarının hizasında biter. Yüz bölümündeki iri parça sıva döküntüleri ve taşla çarpma hasarından ötürü yüz ayrıntılı belirsizdir, sadece dar çeneli ve sakalsız olduğu anlaşılabilir. Ayak bileklerine kadar uzanan, bej renkli khitonun üstünde bezemesiz tuğla kırmızısı renkte cüppe ile resmedilen figürün siyah renkte geometrik bezemelerle betimlenmiş lorosu cüppesinin altından gözükmektedir. Cüppesinin altından sağ eliyle desteklediği puxis türevi uzunlamasına silindirik formda tıbbi malzeme kutusunu yatay olarak karın hizasında tutmaktadır. Sol eli de kutuyu tutarken gösterilmiş ve cerrahi bir alet resmedilmemiştir.

Hermolaos ince uzun, kemikli bir yüz yapısına sahip şekilde kel ve uzun beyaz sakallı bir yaşlı adam olarak resmedilmiştir. Ayak bileklerine kadar uzanan hardal renkli khitonun üstünde kiremit kırmızısı renkli cüppesi vardır. Cüppesinin altından iki sıra Panteleimon'unkine kıyasla daha fazla bezemeli lorosu sarkar. Cüppesinin altından sağ eliyle desteklediği khitonu ile aynı renkte kitabı tutar ve sol eliyle kitabı gösterir vaziyettedir.

Çiz. 8. Soğanlı, Azize Barbara Kilisesi, aksonometrik plan üzerine Panteleimon ve Hermolaos tasvirinin yeri (Restle, 1969, 433)

Fot. 14. Panteleimon (solda) ve Hermolaos, Soğanlı, Azize Barbara Kilisesi (Göymen, Mayıs, 2018)

Katalog No: 9

Fot. No: 15

Çiz. No: 9

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Kosmas

Yapının Adı: Bahattin Samanlığı Kilisesi, Aziz Konstantinos Kilisesi

Yapının Yeri: Aksaray ilinin, Ihlara vadisindeki Belisırma köyünün 500 m. ilerisinde büyük kaya bloğunun içinde yer alır, doğusunda Melendiz Çayı bulunur.

Kaynakça: De Jerphanion, G. 1932, s. 67-94; Lafontaine-Dosogne, 1959, s.465-77; Thierry 1963, s. 155-173; Restle, M. 1969, s. 41-42, 177-178, Lev.517-520; Thierry, 1972, s. 151-155; Hild-Restle, 1981, s. 253; Rodley, 1985, s. 67; Kostof, 1989, s. 265-268; Jolivet-Lévy, 1991, s. 300-302; Pehlivan, 2005, s. 236-37; Coşkun, 2009, s. 13-16, 133-135, 148, 182, 187, 268-270; Jolivet-Lévy, 2009, s. 81-110.

Yapının Tarihi: X- XI. yüzyıllar arasına tarihlenir ¹⁶.

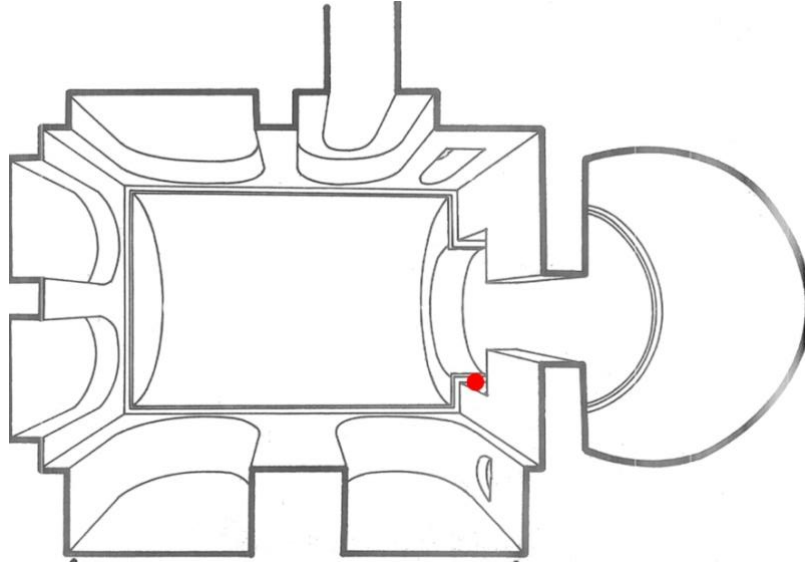
Yapı Plan Tipi: Doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı tek nefli kilise beşik tonozla örtülüdür. Doğuda tek apsisle sonlanır.

Tasvirin Yapıdaki Yeri: Naostan apsise geçişi sağlayan yuvarlak kemeri destekleyen kuzeydeki payandanın iç yüzünde yer alır.

¹⁶ Farklı tarihlendirmeler için bkz. 850-950 (Kostof, 1989); X. yüzyıl başı (Thierry, 1972); X. yüzyıl (Jolivet-Lévy, 1991 ve 2009); X. yüzyıl sonu ile X. yüzyıl başı (Lafontaine-Dosogne, 1959); X. yüzyıl ilk yarısı (Restle 1969). Büyük bir yapı topluluğuna ait olan kilisenin 2005 yılında, daha önceki yayınlarda yer almayan, naosta güney duvarının kornişi boyunca ilerleyen bir adak yazıtı bulunmuştur. Yazıtı göre kilisenin duvar resimlerinin baniliğini Bizans askeri bir elitin bir üyesi yapmıştır. Scholae prptspatharis ve topoteretes görevlisi elit üyenin ismi tamamen tahrip olmuştur. Jolivet-Lévy, askeri elitler arasından yaygın bir isim olan Bardas olabileceğini belirtir. Bahattin Samanlığı kilisesinin resimlerinin banisi ile Aksaray'da bulunan X-XI. yüzyıllara tarihlenen Karagedik Kilisesi ile aynı olabileceğini önerdiği makalesi için bkz. Jolivet-Lévy, 2009.

Tasvirin Bugünkü Durumu: Bahattin Samanlığı Kilisesi duvar resimleri genel olarak çok yoğun hasat görmüştür. Renklerdeki kararmaya is dokusunun eklendiği gözlemlenmiştir. Kemer ayağı ile templon levhasının başlangıcına kadar bir alanda yer alan tasvirin alt köşe kısımlarında iri parça dökümleri vardır. Figürün yüzünde ve giysisi üzerinde yer yer yazı, çizgi, kazıma, taşlama hasarları görülebilir. Jolivet-Lévy Kosmas figürünün karşısında apsis girişini çerçeveleyecek şekilde Damianos'un bulunduğu belirtir. Ancak güney payandanın üstündeki duvar resmi tamamen kararmıştır. Renk kararması, su erozyonu, boya ve sıva dökümleri, iri parçalar halinde dökümler kilisenin genelinde tespit edilmiştir.

Tasvir: Kosmas tam boydan ve cepheden resmedilmiştir. Açık renkte halesinde boya döküntüleri olduğu için çevresi görülemez. Yüz hatları seçilemeyen Kosmas'ın teni oldukça koyu görünmektedir. Kahverengi kıvrıcık ve kısa saçları ve sakalsız betimlenmesi dışında fiziksel özellikleri anlaşılamamaktadır. Koyu mor renkli, dökümlü, uzun kollu ve ayak bileklerine uzanan tuniğin üzerinde gri tonlu kahverengi bir pelerin vardır. Sağ eliyle tuttuğu ortogonal biçimdeki (U şeklinde) tıbbi malzeme kutusu koyu mor renktedir. Aziz'in sol eli göğüs hizasında malzeme kutusuna yakın durmaktadır. Ancak parmaklarının sınırları ve el jesti anlaşılamamıştır.

Çiz. 9. Ihlara, Bahattin Samanlığı Kilisesi, aksonometrik plan üzerine Kosmas tasvirinin yeri (Restle, 1969, 177)

Fot. 15. Kosmas, Ihlara, Bahattin Samanlığı Kilisesi, (Göymen, Mayıs, 2018)

Katalog No: 10

Fot. No: 16

Çiz. No: 10

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Kyrus ve Ioannes

Yapının Adı: Bahattin Samanlığı Kilisesi, Aziz Konstantinos Kilisesi

Yapının Yeri: Aksaray ilinin, Ihlara vadisindeki Belısırma köyünün 500 m. ilerisinde büyük kaya bloğunun içinde yer alır, doğusunda Melendiz Çayı bulunur.

Kaynakça: De Jerphanion, G. 1932, s. 67-94; Lafontaine-Dosogne, 1959, s.465-77; Thierry 1963, s. 155-173; Restle, M. 1969, s. 41-42, 177-178, Lev.517-520; Thierry, 1972, s. 151-155; Hild-Restle, 1981, s. 253; Rodley, 1985, s. 67; Kostof, 1989, s. 265-268; Jolivet-Lévy, 1991, s. 300-302; Pehlivar, 2005, s. 236-37; Coşkuner, 2009, s. 13-16, 133-135, 148, 182, 187, 268-270; Jolivet-Lévy, 2009, s. 81-110.

Yapının Tarihi: X- XI. yüzyıllar arasına tarihlenir ¹⁷.

Yapı Plan Tipi: Doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı tek nefli kilise beşik tonozla örtülüdür. Doğuda tek apsisle sonlanır. Yapıya girişı güney duvarda eksenin doğusunda yer alan açıklıkla sağlanır.

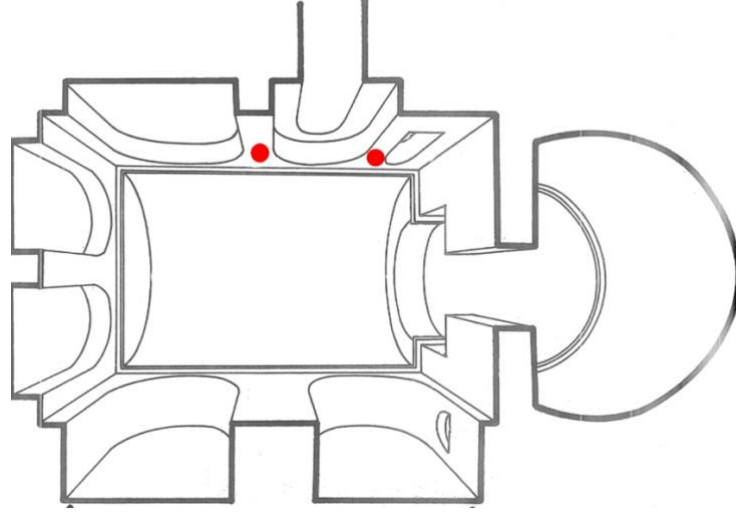
Tasvirin Yapıdaki Yeri: Aziz tasvirleri kuzey duvarında eksenin doğusunda yer alan girişı içeriden çevreleyen yuvarlak kemerin yandaki üçgen boşlukları üzerinde yer alır.

¹⁷ Farklı tarihlendirmeler için bkz. 850-950 (Kostof, 1989); X. yüzyıl başı (Thierry, 1972); X. yüzyıl (Jolivet-Lévy, 1991 ve 2009); X. yüzyıl sonu ile X. yüzyıl başı (Lafontaine-Dosogne, 1959); X. yüzyıl ilk yarısı (Restle 1969). Büyük bir yapı topluluğuna ait olan kilisenin 2005 yılında, daha önceki yayınlarda yer almayan, naosta güney duvarının kornişı boyunca ilerleyen bir adak yazıtı bulunmuştur. Yazıtı göre kilisenin duvar resimlerinin baniliğini Bizans askeri bir elitin bir üyesi yapmıştır. Scholae prptspatharis ve topoteretes görevlisi elit üyenin ismi tamamen tahrip olmuştur. Jolivet-Lévy, askeri elitler arasından yaygın bir isim olan Bardas olabileceğini belirtir. Bahattin Samanlığı kilisesinin resimlerinin banisi ile Aksaray'da bulunan X-XI. yüzyıllara tarihlenen Karagedik Kilisesi ile aynı olabileceğini önerdiği makalesi için bkz. Jolivet-Lévy, 2009.

Tasvirin Bugünkü Durumu: Bahattin Samanlığı Kilisesi duvar resimleri genel olarak çok yoğun hasar tespit edilmiştir.

Tasvir: Güney duvarda doğudaki üçgen alanda yer alan Kyrus'un siyah zemin üzerine beyaz renkteki isim yazıtı figürün sağ tarafında (ó ᄁγλως) ve sol tarafında (Κᄁπος) isim yazısı dikey olarak yer alır. Cepheden ve yarım boydan resmedilmiş azizin açık renkli halesini içte kırmızı, dışta beyaz ve daha ince olan iki şerit çevreler. Genç, sakalsız, kahverengi saçlı bir erkek olarak tasvir edilmiştir. Açık renkli tuniğinin üstünde kırmızı renkli pelerinin zorlukla seçilir. Sol eli göğsüne yakın resmedilmiştir ve elinde bir şey tutup tutmadığı anlaşılamamaktadır.

Girişin batısında yer alan Ioannes'in halesinin üstünden başlayıp omzuna kadar sağ tarafında ó ᄁγλως, sol tarafında ᄁοάνης isim yazıtı okunur. Beyaz renkli khalmys türevi bir giysinin sol omzunda ve sol bileğinde yatay üç sıra inci süsleme dikkat çeker. Açık mavi bir himation tuniğın üzerinde dökülmektedir. Sol elinde göğsüne yaklaştırdığı tıbbi malzeme kutusu kareye yakın dikdörtgen biçiminde ve kırmızı renktedir.

Çiz. 10. Ihlara, Bahattin Samanlığı Kilisesi, aksonometrik plan üzerine Kyrus ve Ioannes tasvirinin yeri, (Restle, 1969, 177)

Fot.16. Kyrus (solda) ve Ioannes, Ihlara, Bahattin Samanlığı Kilisesi (Jolivet-Lévy, 1991, s.302)

Katalog No: 11

Fot. No: 17

Çiz. No: 11

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Florus, Laurus, Orestes

Yapının Adı: Bahattin Samanlığı Kilisesi, Aziz Konstantinos Kilisesi

Yapının Yeri: Aksaray ilinin, Ihlara vadisindeki Belisırma köyünün 500 m. ilerisinde büyük kaya bloğunun içinde yer alır, doğusunda Melendiz Çayı bulunur.

Kaynakça: Restle, 1969, s. 41-42, 177-178, Lev.517-520; Jolivet-Lévy, 1991, s. 300-302; Jolivet-Lévy, 2009, s. 81-110.

Yapının Tarihi: X- XI. yüzyıllar arasına tarihlenir (bkz. Kat. No. 9, dipnot)

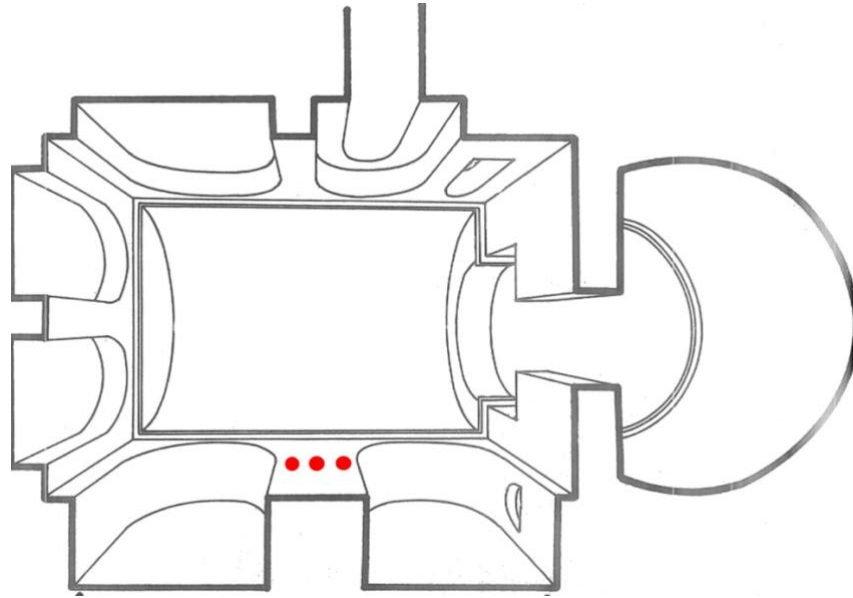
Yapı Plan Tipi: Doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı tek nefli kilise beşik tonozla örtülüdür. Doğuda tek apsisle sonlanır.

Tasvirin Yapıdaki Yeri: Kuzey duvardaki iki nişin kemerleri arasında kalan boşlukta

Tasvirin Bugünkü Durumu: Taşlama, kazıma, çizi ve graffiti izleri görülür, ancak yapının diğer duvar resimlerinden günümüze daha iyi durumda gelmiştir. Renk kararması ve boya ve sıva dökülmeleri tespit edilmiştir.

Tasvir: Yan yana, ayakta ve cepheden resmedilmiş başları haleleri olan üç Florus, Laurus ve Orestes olarak tanımlanmıştır. Anargyroi hekim azizler arasında yer almazlar, ancak bu duvar resminde sol ellerinde neşter, sağ ellerinde ortogonal biçimli, gri-mor karışımı bir renkte tıbbi alet kutusu tutmaktadırlar. İsim yazıtları bugün okunamamaktadır¹⁸.

¹⁸ Florus, Laurus ve Orestes hakkında bilgiler kısıtlıdır. Synaxarium ecclesiae Constantinople'de Konstantinopolis'te bir mezar yapılarının bulunduğu ve bu mezar yapısına röliklerinin getirilmesi ile şifa mucizeleri gerçekleştirdikleri belirtilir. Büyük baş hayvanların özellikle atların koruyucusu ve veteriner

Çiz. 11. Ihlara, Bahattin Samanlığı Kilisesi, aksonometrik plan üzerine Florus, Laurus, Orestes tasvirinin yeri, (Restle, 1969, 177)

Fot.17. Florus, Laurus, Orestes, Ihlara, Bahattin Samanlığı Kilisesi (Göymen, Mayıs, 2018)

heklim aziz olarak görülürler. Kappadokia'daki diğer tasvirleri üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. (Jolivet-Lévy, 2009, 93-94).

Katalog No: 12

Fot. No: 18

Çiz. No: 12

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Kosmas ve Damianos

Yapının Adı: Direkli Kilise

Yapının Yeri: Aksaray ilinin, Ihlara vadisindeki Belısırma köyünde Bahattin Samanlığı Kilise'nin bulunduğu kaya yamacında bulunur. Mimari plastik süslemeli kuzey cephesi ile farkedilir.

Kaynakça: Lafontaine-Dosogne, 1958, s. 473-475; Thierry, 1961, s. 426-427, 253-261; Thierry, 1966, s. 308-315, Cormack, 1967, s. 22, Delvoye, 1967, s. 230; Volbach ve Lafontaine-Dosogne, 1968, s. 174; Restle, 1969, s. 45-46, 178-179, Lev. 521-522; Thierry, 1975, s. 87, Hild ve Restle, 1981, s. 257; Thierry, 1982, s. 78-81; Rodley, 1985, s. 85-95; Kostof, 1989, s. 123, 223, 224, 27, Lev.41; Ötüken, 1990, s. 46-47; Jolivet-Lévy, 1991, s. 323- 327 ; Thierry, 2002, s. 72, 110, 182-183, 187, Lev. 87; Jolivet-Lévy, 2003, s. 21-386, 399; Ataç, 2015, s. 147-153.

Yapının Tarihi: Yapının apsisinde bulunan inşa kitabesi tarih aralığı verir. Kitabeye göre 976-1025 tarihleri arasında tarihlenir¹⁹. Yapının resimlenmesinde iki evre tespit edilmiştir ve payelerde yer alan aziz tasvirleri yapının 976-1025 yıllarında ilk resimlenme döneminden daha sonraki bir dönemde yapılmıştır²⁰.

Yapı Plan Tipi: Yapı dört serbest destekli kapalı Yunan haçı planlıdır. Merkezi kubbe ile örtülü naos kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Haç kolları beşik tonozla, köşe odaları

¹⁹ Lafontaine-Dosogne, Cormack, Delvoye, Ötüken, Thierry, Schiemenz, Restle, Rodley, Kostof yapıyı apsiste bulunan yazıta dayanarak 976-1025 yıllarına tarihler. Yazıtın çevirisi Ötüken tarafından yayınlamıştır: "... Hizmetkarın....'ın (kurtulması) ve günahlarının affı için" "...İmparator Basileos ve Konstantinos döneminde (inşa edilmiştir veya bezenmiştir)." (Ötüken, 1990, s. 46- 47)". Ayrıca yazıtla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Thierry, 1963, s. 183-192, f. 43)

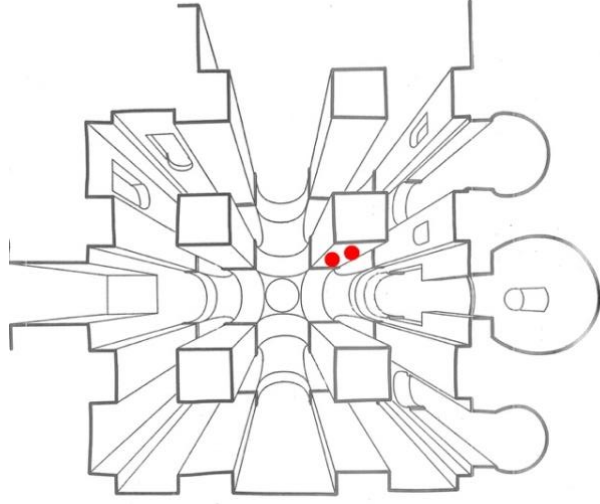
²⁰ Ataç payelerdeki azizlerin resimleyen ikinci ustanın ışık-gölge etkisinin daha şematik, geometrik ve çizgisel çalıştığını ifade eder (Ataç, 2015, s. 152).

düz tavanlıdır. Naos, doğuda merkezdeki daha büyük olan yarım daire planlı üç apsis ile sonlanır.

Tasvirin Yapıdaki Yeri: Güneydoğu payenin kuzey yüzünde üst tarafta yer alır.

Tasvirin Bugünkü Durumu: Tasvirin orta alt kısımlarında ve köşelerde sıva dökülmeleri, figürlerde çizi, kazıma, renk solması, parça kopmaları ve boya-sıva ayrışmaları gözlemlenmektedir.

Tasvir: Payenin kuzey yüzünde tasvirin yer aldığı alan kırmızı kalın bir şeritle yaklaşık 10 cm genişliğindeki merkezinde iç içe iki daire bulunan baklava motifli süsleme bordüründen ayrılır. Çerçevenin içindeki figürler ayakta, cepheden ve yan yana resmedilmiştir. Solda yer alan figürün isim yazısı görülmemekte birlikte sağdaki figürün başından omzuna kadar dikey olarak yerleştirilmiş isim yazıtı algılanır. Kosmas figürü kızıl renkte kulaklarını kapatacak şekilde kemikli yüz hatlarına sahip, muhtemelen sakallı genç bir erkek olarak tasvir edilmiştir. Giysisi beyaz renkli khitonun üstünde kiremit rengi pelerinden oluşur, açıkta kalan omuz ve bilek detayında iki sıra inciyle bezenmiş olduğu görülür. Damianos Kosmas'la aynı fiziksel özelliklerde ve aynı renkte giysilerle betimlenmiştir. Her iki azizinde elleri görülemektedir. Kosmas'ın sol dirseğinden bileğine kadar olan kısım biraz daha iyi durumda olduğu için göğüs hizasında tuttuğu tıbbi malzeme kutusunun sol köşesini tuttuğu anlaşılabilir. Her iki azizde sağ ellerinde ortogonal (U biçimli) tıbbi malzeme kutusu tutmaktadır. Kırmızı renkteki malzeme kutusunun kenarlarından bir dizi inciye benzer taş bezeme şeridi seçilebilmektedir.

Çiz. 12. Ihlara, Direkli Kilise, aksonometrik plan üzerine Kosmas ve Damianos tasvirinin yeri, (Restle, 1969: 521)

Fot.18. Kosmas ve Damianos, Ihlara, Direkli Kilise, (Göymen, Mayıs, 2018)

Katalog No: 13

Fot. No: 19

Çiz. No: 13

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Panteleimon

Yapının Adı: Direkli Kilise

Yapının Yeri: Aksaray ilinin, Ihlara vadisindeki Belısırma köyünde Bahattin Samanlığı Kilise'nin bulunduğu kaya yamacında bulunur. Mimari plastik süslemeli kuzey cephesi ile farkedilir.

Kaynakça: Lafontaine-Dosogne, 1958, s. 473-475; Thierry, 1961, s. 426-427; Thierry, 1966, s. 308-315, Cormack, 1967, s. 22, Delvoye, 1967, s. 230; Volbach ve Lafontaine-Dosogne, 1968, s. 174; Restle, 1969, s. 45-46, 178-179, Lev. 521-522; Thierry, 1975, s. 87, Hild ve Restle, 1981, s. 257; Thierry, 1982, s. 78-81; Rodley, 1985, s. 85-95; Kostof, 1989, s. 123, 223, 224, 27, Lev.41; Ötüken, 1990, s. 46-47; Jolivet-Lévy, 1991, s. 323-327 ; Thierry, 2002, s. 72, 110, 182-183, 187, Lev. 87; Jolivet-Lévy, 2003, s. 21-386, 399; Ataç, 2015, s. 147-153.

Yapının Tarihi: Yapının apsisinde bulunan inşa kitabesi tarih aralığı verir. Kitabeye göre 976-1025 tarihleri arasında tarihlenir²¹. Yapının resimlenmesinde iki evre tespit edilmiştir ve payelerde yer alan aziz tasvirleri yapının 976-1025 yıllarında ilk resimlenme döneminden daha sonraki bir dönemde yapılmıştır²².

Yapı Plan Tipi: Yapı dört serbest destekli kapalı Yunan haçı planlıdır. Merkezi kubbe ile örtülü naos kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Haç kolları beşik tonozla, köşe odaları

²¹ Lafontaine-Dosogne, Cormack, Delvoye, Ötüken, Thierry, Schiemenz, Restle, Rodley, Kostof yapıyı apsiste bulunan yazıta dayanarak 976-1025 yıllarına tarihler. Yazıtın çevirisi Ötüken tarafından yayınlamıştır: "... Hizmetkarın....'ın (kurtulması) ve günahlarının affı için" "...İmparator Basileos ve Konstantinos döneminde (inşa edilmiştir veya bezenmiştir)." (Ötüken, 1990, s. 46- 47)". Ayrıca yazıtla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Thierry, 1963, s. 183-192, f. 43)

²² Ataç payelerdeki azizlerin resimleyen ikinci ustanın ışık-gölge etkisinin daha şematik, geometrik ve çizgisel çalıştığını ifade eder (Ataç, 2015, s. 152).

düz tavanlıdır. Naos, doğuda merkezdeki daha büyük olan yarım daire planlı üç apsis ile sonlanır.

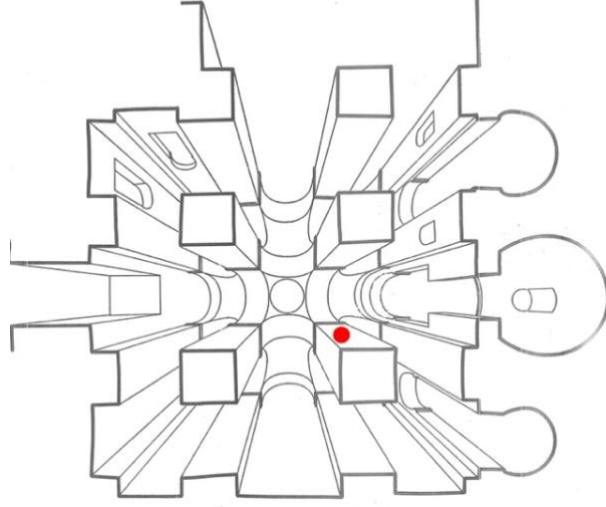
Tasvirin Yapıdaki Yeri: Kuzeydoğu payenin güney yüzünde üst tarafta yer alır.

Tasvirin Bugünkü Durumu: Panteleimon tasviri naosta yer alan duvar resimleri arasında günümüze en iyi durumda gelmiş olan tasvirdir. Diğer hekim aziz tasvirlerinde göremediğimiz ayrıntıları göstermektedir.

Tasvir: 15 cm genişliğinde süsleme bordürü ile çevrelenmiş figür ayakta ve cepheden resmedilmiştir. Krem renkteki kalesinin kenarlarından değerli taşlardan oluşan tek bir şerit geçer. Başının sol tarafında ‘pan’ (ὁ Παν), sağ tarafında ‘teleimon’ (τλεύμων) yazısı dikey olarak yer alır.

Açık kahverengi kıvrıkcık saçları azizin kulaklarını kapatacak şekilde betimlenmiştir. Yuvarlak hatlı yüzü ile genç bir erkek olarak resmedilmiştir. Dökümü siyah tarama çizgileriyle verilmiş beyaz khitonun üzerinde kırmızı renkte bir pelerin yer alır. Pelerinin kumaşında tek sıra inciyle çevrili küçük beyaz renkli dairelerden oluşan bezemesi ile sol omzunda ve bileğinde, sarı renk üzerine sınırları tek sıra inci ile bezenmiş, kalan yüzeyleri değerli taşlarla süslemeli giysi ayrıntısı dikkat çeker. Pelerinin sol omzunda tutturduğu *fibulası* inci taşlardan bir şeritle çevrili daire şeklindedir.

Pelerinin altından sağ eliyle desteklediği ve sol elinin işaret parmağı ile sol köşesini işaret ettiği sarı açık renkte ortogonal (U biçiminde) tıbbi malzeme kutusu değerli taşlarla süslenmiştir. Kutunun orta kısmında üç adet dikey yerleştirilmiş keski amaçlı neşter yer alır.

Çiz. 13. Ihlara, Direkli Kilise, aksonometrik plan üzerine Pantaleimon tasvirinin yeri, (Restle, 1969: 521)

Fot.19. Pantaleimon, Ihlara, Direkli Kilise, (Göymen, Mayıs, 2018)

Katalog No: 14

Fot. No: 20-21

Çiz. No: 14

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Kosmas ve Damianos

Yapının Adı: Saklı Kilise, Vaftizci Yahya Kilisesi, Şapel 2a

Yapının Yeri: Nevşehir ili, Merkez ilçesinden hareketle Göreme – Maçan yolunun kuzeyinde, Göreme Açık Hava Müzesi'ne gelmeden 1 km önce sağdaki tepede yer alır. Saklı Kilise tabelaları takip edilerek 250 m. yürüyünce kiliseye ulaşılır.

Kaynakça: İpşiroğlu ve S. Eyüpoğlu, 1958, s. 1-36; Budde, 1961, 263-271; Swoboda, 1961 – 1962, s. 122-125; Restle 1969, 50-52, 103 – 104, Lev. 21-23,41-42; Epstein, 1975, s.115; Epstein, 1980, 27- 30; Ötüken, 1987, s. 18,34-35; Jolivet-Lévy, 1991, s. 85-87, Coşkuner, 2009, s. 212-217; Bütünay, 2016, s. 47,48, res. 50-51.

Yapının Tarihi: Yapıda inşa kitabesi yoktur, resim programına göre yapılan tarihlendirmeler X. yüzyılın ikinci yarısı ile XI. yüzyıl arasındadır²³.

Yapı Plan Tipi: Kuzey-güney yönünden enlemesine uzanan dikdörtgen planlı yapı iki neflidir. Batı nef düz tavan örtülü iken doğudaki nef beşik tonozla örtülüdür. Doğu nef doğudaki ikisi daha büyük olan yarım daire planlı üç apsisle sonlanır. Ötüken'in tipolojisinde Tip 1b'yi örnekler²⁴.

Tasvirin Yapıdaki Yeri: İki nef arasındaki kemer dizinde güneydeki kemerin iç yüzünde yer alır.

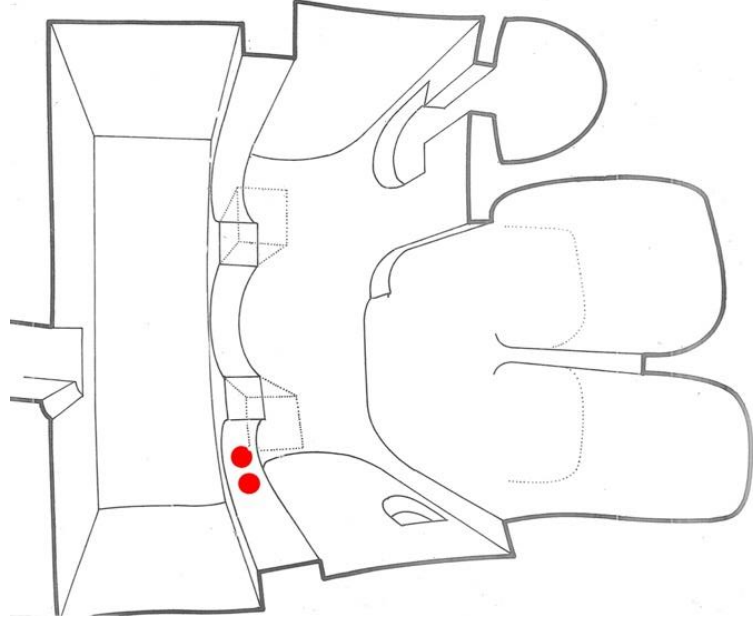
²³ Tarihlendirme için çeşitli görüşler şöyledir: X. yüzyılın ikinci yarısı (Budde, 1961); XI. yüzyıl ortaları (Epstein, 1975); yaklaşık 1070 (Restle, 1969); XI. yüzyılın ikinci yarısı (Ötüken, 1987).

²⁴ Ötüken, 1987, s. 18

Tasvirin Bugünkü Durumu: Yapı, Kültür Bakanlığı tarafından yürütülen güçlendirme çalışması kapsamında kapalı tutulmakta ve içine ziyaretçi alınmamaktadır. Bu yüzden yapıya girilememiştir.

Tasvir: Azizler kemer ilerine ayakta ve cepheden yerleştirilmiştir. Kemer i yüzeyi azizlerin diz seviyesinde biter. Kuzeydeki figür Kosmas'tır. Kısa, kızıla yakın kahverengi saçları kulak hizasında biter ve ayrıca figürün tepesinde tam ortada peremleri topuz yapılmıştır. Uzun kemikli yüz hatları, çenesini çevreleyen sakalı olduğu anlaşılmaktadır. Beyaz zemin üzerine yerleştirilen haleli figür somon rengi bir khiton üzerine mesleki bir önlük olarak kullanılan koyu kırmızı bir himationla tasvir edilmiştir. Omuzlarının üstüne düşen himation v kesimlidir. Sol eliyle işaret parmağı ve orta parmağı arasına aldığı küre sonlu keski amaçlı neşter yatay olarak Kosmas'ın g g s hizasında dururken sağ eliyle dikey olarak tuttuğu ve içinde üç ince uzun cisim bulunan, dikdörtgen tıbbi malzeme kutusu bulunur.

Aynı fiziksel özelliklerle resmdilmiş Damianos'un himationu boynunda toplanmıştır. Sağ elinde tuttuğu tıbbi malzeme kutusu yatay olarak gösterilmiş ve sol elinde baş parmağı ve işaret parmağı arasına aldığı, yatay duran kaşık uçlu sonda bulunur.

Çiz. 14. Göreme, Saklı Kilise, aksonometrik plan üzerine Kosmas ve Damianos tasvirinin yeri, (Restle, 1969:21)

Fot.20. Kosmas ve Damianos, Göreme, Saklı Kilise, (Restle, 1969, Fig. 23)

*Fot.21. Kosmas, Göreme, Saklı Kilise
(<http://www.cevatzade.com/turkce/displayimage.php?album=231&pid=1717>,
Erişim Tarihi: 4 Mart 2019)*

Katalog No: 15

Fot. No: 22 - 23

Çiz. No: 15

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Panteleimon ve Hermolaos

Yapının Adı: Saklı Kilise, Vaftizci Yahya Kilisesi, Şapel 2a

Yapının Yeri: Nevşehir ili, Merkez ilçesinden hareketle Göreme – Maçan yolunun kuzeyinde, Göreme Açık Hava Müzesi'ne gelmeden 1 km önce sağdaki tepede yer alır. Saklı Kilise tabelaları takip edilerek 250 m. yürüyünce kiliseye ulaşılır.

Kaynakça: İpşiroğlu ve S. Eyüpoğlu, 1958, s. 1-36; Budde, 1961, 263-271; Swoboda, 1961 – 1962, s. 122-125; Restle 1969, 50-52, 103 – 104, Lev. 21-23,41-42; Epstein, 1975, s.115; Epstein, 1980, 27- 30; Ötüken, 1987, s. 18,34-35; Jolivet-Lévy, 1991, s. 85-87, Coşkuner, 2009, s. 212-217; Bütünay, 2016, s. 47,48, res. 50-51.

Yapının Tarihi: Yapıda inşa kitabesi yoktur, resim programına göre yapılan tarihlendirmeler X. yüzyılın ikinci yarısı ile XI. yüzyıl arasındadır²⁵.

Yapı Plan Tipi: Kuzey-güney yönünden enlemesine uzanan dikdörtgen planlı yapı iki neflidir. Batı nef düz tavan örtülü iken doğudaki nef beşik tonozla örtülüdür. Doğu nef doğudaki ikisi daha büyük olan yarım daire planlı üç apsisle sonlanır. Ötüken'in tipolojisinde Tip 1b'yi örnekler²⁶.

Tasvirin Yapıdaki Yeri: İki nef arasındaki kemer dizinde kuzeydeki kemerin iç yüzünde yer alır.

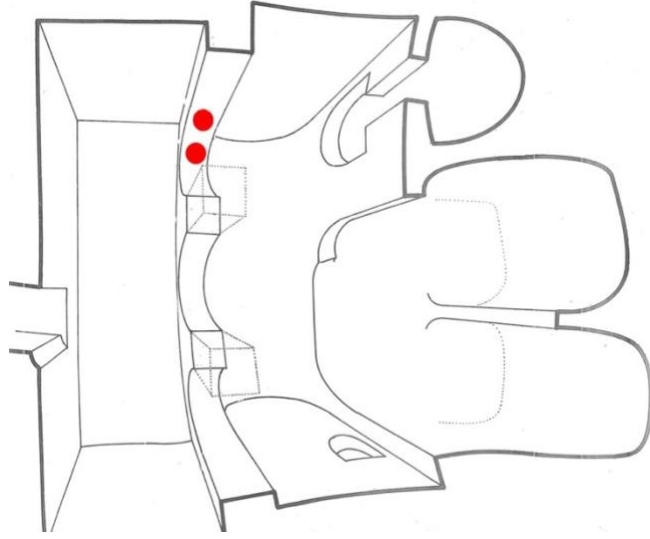
²⁵ Tarihlendirme için çeşitli görüşler şöyledir: X. yüzyılın ikinci yarısı (Budde, 1961); XI. yüzyıl ortaları (Epstein, 1975); yaklaşık 1070 (Restle, 1969); XI. yüzyılın ikinci yarısı (Ötüken, 1987).

²⁶ Ötüken, 1987, s. 18

Tasvirin Bugünkü Durumu: Yapı, Kültür Bakanlığı tarafından yürütülen güçlendirme çalışması kapsamında kapalı tutulmakta ve içine ziyaretçi alınmamaktadır. Bu yüzden yapıya girilememiştir.

Tasvir: Azizler Panteleimon ve Hermolaos ayakta, tam boy ve cepheden resmedilmiştir. Azizlerin açık renkli (somon?) haleleri ince beyaz bir şeritle çevrilidir. Panteleimon kulak hizasına kadar uzanan kıvrıkcık saç tuvaletiyle betimlenmiştir. Beyaz renkte dökümlü khitonun üstünde boynunda toplanmış kırmızı renkli himationu omuzlarındaki süsleme ayrıntılarını açıkta bırakır şekildedir. Stilize palmet, rumi ve kıvrım dal motifleriyle oluşturulmuş bezeme alanı aynı zamanda tuniğin ayakları kapatan kısmında ve kol bileğinde görülebilmektedir. Bezeme alanları küçük dikdörtgen dizisinden oluşan bir şeritle sınırlandırılmıştır. Sol elinde göğüz hizasında yatay olarak tuttuğu cerrahi alet küre sonlu, birden fazla boğumlu keski uçlu bir neşterdir. Sağ elinde karnına yakın bir şekilde yatay olan tuttuğu dikdörtgen tıbbi alet kutusu stilize palmetlerle bezenmiştir.

Aynı kemerin iç yüzünde güney tarafta yer alan Hermolaos kulaklarının başlandıcına kadar uzanan beyaz saçlı ve uzun sakallı olarak resmedilmiştir. Saç tuvaletinde Kosmas ve Damianos figüründe görülen topuz ayrıntısı vardır. Somon rengi khitonun üzerinde kırmızı renkli cüppesi yer alır. Cüppesinin altından krem renkli, üzeri süslemeli epitrahelionu sarkmaktadır. Boynunu kapsayan ve üzerine beyaz zemin üzerine mavi haç bulunan omophorionun kenarlarında koyu mavi şeritler vardır. Sol eli takdis eder vaziyette betimlenen Hermolaus'un sağ elinde dik olarak tuttuğu, üzeri değerli taşlarla bezeli toprak renkli bir kitap görülür.

Çiz. 15. Göreme, Saklı Kilise, aksonometrik plan üzerine Panteleimon ve Hermolaus tasvirinin yeri, (Restle, 1969:21)

Fot.22. Panteleimon (solda) ve Hermolaos, Göreme, Saklı Kilise, (Restle, 1969, Fig. 24-25)

*Fot.23. Panteleimon (solda) ve Hermolaus, Göreme, Saklı Kilise,
(<http://www.cevatzade.com/turkce/displayimage.php?album=231&pid=1715> ; Erişim Tarihi: 2 Mart
2019)*

Katalog No: 16

Fot. No: 24

Çiz. No: 16

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Kosmas ve Damianos

Yapının Adı: Çarıklı Kilise, Şapel 22

Yapının Yeri: Nevşehir ili, Merkez ilçesinde Göreme Açık Hava Müzesi içinde yer alır. Müzenin ana yolunun bittiği yamacın doğusunda manastır topluluğu içindedir. Yapıya sonradan eklenmiş demir merdivenle giriş sağlanır.

Kaynakça: De Jerphanion, 1932, s. 336-337; Budde, 1958, s. 16-20; Restle, 1969, 47, Lev. ; Thierry, 1972, s. 158; Epstein, 1975, s. 115-120; Epstein, 1980, s. 27-30; Rodley, 1985, s.176; Jolivet-Lévy, 2003, s. 15; Thierry, 2002, s.190- 193, Coşkuner, 2009, s. 233-235; Ataç, 2016, s. 112-118.

Yapının Tarihi: Yapıda inşa kitabesi yoktur, mimari plan ve resim programına göre yapılan tarihlendirmeler XI. yüzyıl ile XIII. yüzyıllar arasına tarihlenir²⁷.

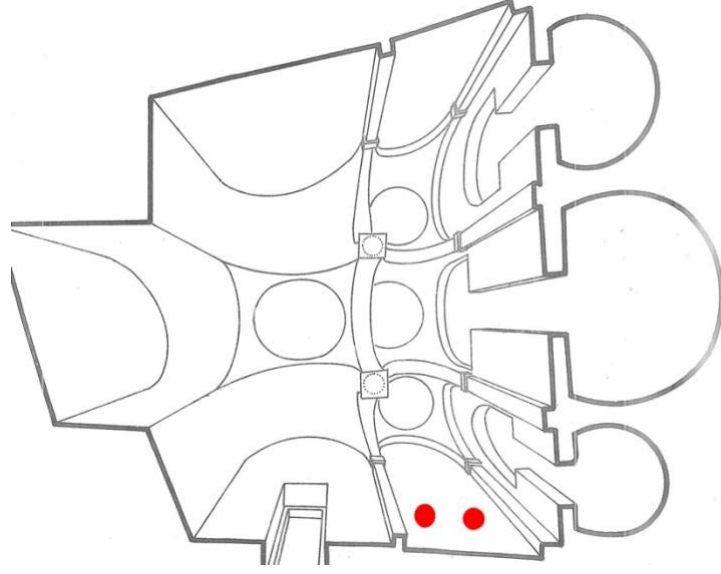
Yapı Plan Tipi: İki serbest destekli, kapalı Yunan haçı planlı yapının batı bölümü serbest haç planlıdır. Naosun merkezi ve naosun doğusunda yer alan mimari birimler kubbe ile diğer haç kolları beşik tonozla örtülüdür. Naos, doğuda merkezi içten yarım daire planlı üç apsisle sonlanır. Yapıya naosun kuzey duvarının eksenindeki açıklıktan giriş sağlanır.

Tasvirin Yapıdaki Yeri: Kuzeydoğu köşe mekanı, kuzey duvarın alt kısmında yer alır.

Tasvirin Bugünkü Durumu: Tasvir azizlerin parlak sarı renkte, içte siyah, dışta beyaz ince şeritlerle çevrili haleleri, Kosmas'ın bordo renkte giysisinin bir kısmı, Damianos'un

²⁷ Budde, De Jerphanion, Epstein, Jolivet-Lévy, Kostof, Rodley, ve Thierry yapıyı XI. yüzyılın ortalarına; Lafontaine-Dosogne XII. yüzyıla, Restle ve Ötügen XII. yüzyıl sonu -XIII. yüzyıl başına tarihlenir.

açık pembe khitonunun üzerinde gök mavisi renkte himationun bir kısmı dışında tamamen tahrip olmuştur.

Çiz. 16. Göreme, Saklı Kilise, aksonometrik plan üzerine Kosmas ve Damianos tasvirinin yeri, (Restle, 1969:21)

Fot.24. Kosmas (solda) ve Damianos, Göreme, Çarıklı Kilise (Göymen, Mayıs, 2019)

Katalog No: 17

Fot. No: 25-26

Çiz. No: 17

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Kosmas ve Damianos

Yapının Adı: Karanlık Kilise, Şapel 23²⁸

Yapının Yeri: Nevşehir ili, Merkez ilçesinde Göreme Açık Hava Müzesi içinde yer alır. Manastır topluluğu içindeki kilise müze ana yolunun doğusunda yer alır.

Kaynakça: De Jerphanion, G. 1925-42, s. 393-430; Budde, 1958, s. 16-20, res. 56-69; Swoboda, 1961, s. 126; Lafontaine-Dosogne, 1963, s. 132; Restle, M. 1969, s. 63-64, 129-130, II, fig. 218-244; Epstein, 1975, s. 115-145; Thierry, 1980, s. 16-19; Rodley, 1985, 48-56; Ötügen, 1987, s. 54-55; Kostof, 1989, s. 126-136; Jolivet-Lévy, 1991, s. 88-103; Tanburoğlu, 2001; Jolivet-Lévy, 2002, s. 388,389; Ataç, 2016, s. 118-127.

Yapının Tarihi: Yapı XI. yüzyıldan XIII. yüzyıllar arasına tarihlenir²⁹.

Yapının Plan Tipi: Enlemesine uzanan, tonozla örtülü narteksin eksenindeki açıklıktan kiliseye giriş sağlanır. Dört serbest destekli, kapalı Yunan haçı planlı kilisenin naosun merkezi, köşe odaları, doğu haç kolu kubbe ile diğer haç kolları beşik tonozla örtülüdür. Kilise doğuda merkezi olan daha büyük toplam üç apsis sonlanır. Apsisler yarım daire planlı ve kubbeye örtülüdür.

²⁸ Ataç, Rott ve Gregoire'in kiliseyi Analepsis ve Peleme Kilise olarak aktardığını bildirir (Ataç, 2016, s. 118).

²⁹ Araştırmacılar ve yapıyı tarihlendirdikleri yüzyıllar şöyledir: X. yüzyıl (Rott, 1908); XI. yüzyıl ortaları (Jerphanion 1925-42 ; Budde, 1958; Epstein, 1975, 1981; Thierry, 1979 ; Rodley, 1985 ; Kostof, 1989 ; Jolivet-Lévy, 1991 ; Thierry, 2002); XI. yüzyıl başı-XIII. yüzyıl (Ötügen, 1987); XII. yüzyıl sonu (Swoboda, 1961; Lafontaine-Dosogne, 1963; XII. yüzyıl sonu ile XII. yüzyıl başı (Restle, 1969)

Tasvirin Yapıdaki Yeri: Kuzeydoğu köşe mekanının kuzey duvarının alt kısmında yer alır.

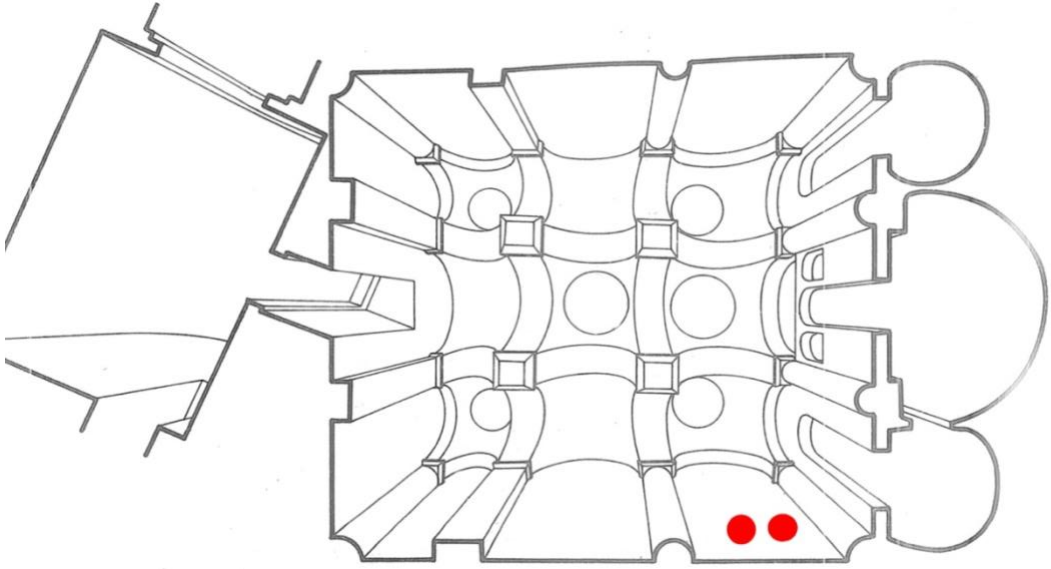
Tasvirin Bugünkü Durumu: Tasvirin bulunduğu duvarda orta alanda geniş bir yatay alan ve soldaki figürlerin yüzlerinde bazı alanlarda sıva tabakaları tamamen dökülmüştür. Tasvirin günümüze ulaşabilen kısımları nispeten iyi durumdadır³⁰.

Tasvir: Kırmızı şeritle çevrelenmiş tasvir alanında koyu mavi zemin üzerinde üç ayakta, frontan ve cepheden gösterilen figür yer alır. Üç figüründe haleleri benzer şekilde parlak sarı renkte ve içten kırmızı, dıştan beyaz şeritle çevrilidir. Ortadaki ve soldaki figürler Kosmas ve Damianos'tur. Hekim azizler benzer yüz hatları ile resmedilmiştir. Kahverengi kısa saçları kulaklarını gösterir ve alnın ortasına üç perçem düşecek şekilde betimlenmişlerdir. Kosmas somon renkli dökümlü, uzun kollu khiton üzerine mavi renkte himation ile resmedilirken Damianos beyaz khiton üzerine kahverengi himationla gösterilir. Damianos'un khitonun etek ucunda yatay bir şerit parlak sarı renk üzerine koyu kahverengi boya ile yapılmış geometrik süslemelerle bezelidir. Aynı bezeme motifi azizlerin omuzlarını, yakalarını ve kol bileklerini de süsler.

Azizler sağ ellerinde puxis türevi silindir formda kırmızı renkte tıbbi malzeme kutularını tutar. Sol ellerinde Kosmas keski işlevli neşteri işaret parmağı ve baş parmağı arasına alıp, aşağı doğru verev bir şekilde; Damianos cerrahi aleti başparmağı ve ayası arasına sıkıştırıp yatay bir şekilde tutarken gösterilmiştir.

Tasvirin yer aldığı duvarın en solundaki figür ikiz hekim azizlerin annesi Theodote'dir. İsim yazıtı figürün başının sol tarafında dikey olarak yazılmıştır (). Yüzü yuvarlak hatlara sahip genç bir kadın olarak resmedilen Theodote'nin gri renkli khitonunun üstünde kiremit kırmızısı maphorionu vardır ve başı örtülü resmedilmiştir. Göğüs hizasındaki sağ eli açıktır ve avuç içi izleyiciye dönüktür. Sol eliyle göğsünün sol tarafına yakınlaştırdığı bir haç tutar.

³⁰ 1981 yılında Kültür Bakanlığı'na atanan konservasyon ve restorasyon ekibi kilisenin duvar resimlerinde kirliliği temizleme, boya ve sıva tabakalarını sağlamlaştırma, boya tabakasını kavrama ve boyalı yüzeyin temizlenmesi çalışmalarını yapmıştır (Tanburoğlu, 2001, s. 27-28).

Çiz. 17. Göreme, Karanlık Kilise, aksonometrik plan üzerine Kosmas ve Damianos (1 Kasım) tasvirinin yeri, (Restle, 1969:218)

Fot.25. Kosmas (solda) ve Damianos (1 Kasım), Göreme, Karanlık Kilise (Göymen, Mayıs, 2019)

Fot.26. Theodote (solda), Kosmas (ortada) ve Damianos (1 Kasım), Göreme, Karanlık Kilise (Göymen, Mayıs, 2019)

Katalog No: 18

Fot. No: 27

Çiz. No: 18

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Panteleimon

Yapının Adı: Karanlık Kilise, Şapel 23

Yapının Yeri: Nevşehir ili, Merkez ilçesinde Göreme Açık Hava Müzesi içinde yer alır. Manastır topluluğu içindeki kilise müze ana yolunun doğusunda yer alır.

Kaynakça: De Jerphanion, G. 1925-42, s. 393-430; Budde, 1958, s. 16-20, res. 56-69; Swoboda, 1961, s. 126; Lafontaine-Dosogne, 1963, s. 132; Restle, M. 1969, s. 63-64, 129-130, II, fig. 218-244; Epstein, 1975, s. 115-145; Thierry, 1980, s. 16-19; Rodley, 1985, 48-56; Ötüken, 1987, s. 54-55; Kostof, 1989, s. 126-136; Jolivet-Lévy, 1991, s. 88-103; Tanburoğlu, 2001; Jolivet-Lévy, 2002, s. 388,389; Warland, 2013, s. 88-91; Ataç, 2016, s. 118-127.

Yapının Tarihi: Yapı XI. yüzyıldan XIII. yüzyıllar arasına tarihlenir³¹.

Yapının Plan Tipi: Dört serbest destekli, kapalı Yunan haçı planlı kilisenin plan ayrıntıları için Bkz. Kat. No. 17.

Tasvirin Yapıdaki Yeri: Güneydoğu köşe mekanının doğu duvarının alt kısmında yer alır.

³¹ Araştırmacılar ve yapıyı tarihlendirdikleri yüzyıllar şöyledir: X. yüzyıl (Rott, 1908); XI. yüzyıl ortaları (Jerphanion 1925-42 ; Budde, 1958; Epstein, 1975, 1981; Thierry, 1979 ; Rodley, 1985 ; Kostof, 1989 ; Jolivet-Lévy, 1991 ; Thierry, 2002); XI. yüzyıl başı-XIII. yüzyıl (Ötüken, 1987); XII. yüzyıl sonu (Swoboda, 1961; Lafontaine-Dosogne, 1963; XII. yüzyıl sonu ile XII. yüzyıl başı (Restle, 1969)

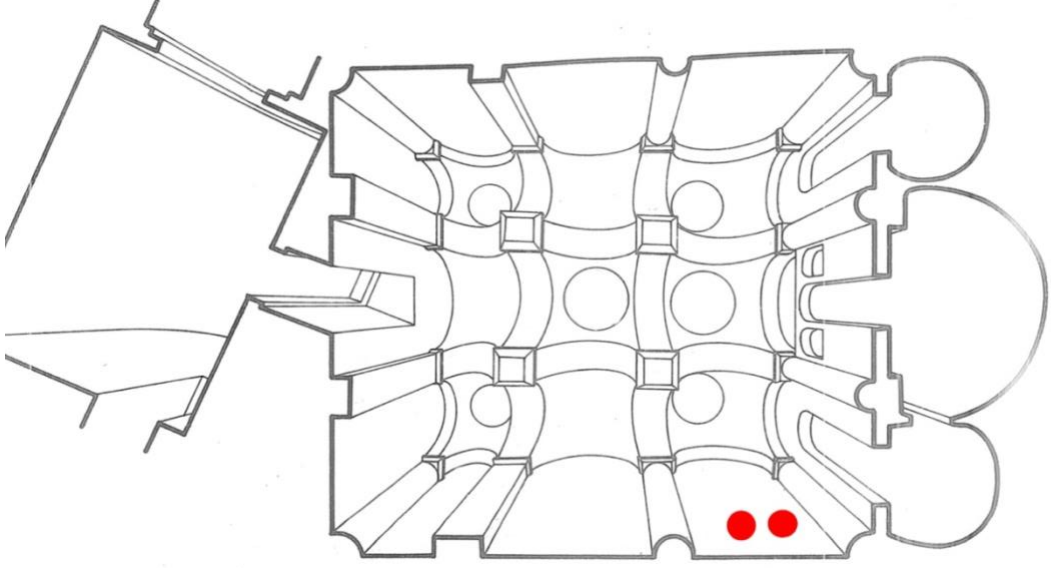
Tasvirin Bugünkü Durumu: Tasvirin bulunduğu köşe mekanı güney apsise açılan yuvarlak kemerli girişin güney kanadıdır. Panteleimon tasvirinin kapladığı bu alanda figür sağ elinden dizine kadar bir bölgede boya ve sıva dökülmeleri vardır. Figürün yüzü de tamamen tahrip olmuştur ³².

Tasvir: Kırmızı şeritle çevrelenmiş tasvir koyu mavi zemin üzerinde ayakta, cepheden ve tam boy resmedilmiştir.

Azizler sağ ellerinde puxis türevi silindir formda kırmızı renkte tıbbi malzeme kutularını tutar. Sol ellerinde Kosmas keski işlevli neşteri işaret parmağı ve baş parmağı arasına alıp, aşağı doğru verev bir şekilde; Damianos cerrahi aleti başparmağı ve ayası arasına sıkıştırıp yatay bir şekilde tutarken gösterilmiştir.

Tasvirin yer aldığı duvarın en solundaki figür ikiz hekim azizlerin annesi Theodote'dir. İsim yazıtı figürün başının sol tarafında dikey olarak yazılmıştır (). Yüzü yuvarlak hatlara sahip genç bir kadın olarak resmedilen Theodote'nin gri renkli khitonunun üstünde kiremit kırmızısı maphorionu vardır ve başı örtülü resmedilmiştir. Göğüs hizasındaki sağ eli açıktır ve avuç içi izleyiciye dönüktür. Sol eliyle göğsünün sol tarafına yakınlaştırdığı bir haç tutar.

³² 1981 yılında Kültür Bakanlığı'na atanan konservasyon ve restorasyon ekibi kilisenin duvar resimlerinde kirli tuf taşı temizleme, boya ve sıva tabakalarını sağlamlaştırma, boya tabakasını kavrama ve boyalı yüzeyin temizlenmesi çalışmalarını yapmıştır (Tanburoğlu, 2001, s. 27-28).

Çiz. 18. Göreme, Karanlık Kilise, aksonometrik plan üzerine Kosmas ve Damianos (1 Kasım) tasvirinin yeri, (Restle, 1969:218)

Fot.27. Panteleimon, Göreme, Karanlık Kilise (Warland, 198

Katalog No: 19

Fot. No: 28

Çiz. No: 19

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Kosmas ve Damianos

Yapının Adı: Karşı Kilise, Vatfizci Yahya Kilisesi, Taxiarches Kilisesi³³

Yapının Yeri: Nevşehir ilinin 18 km. kuzeybatısında yer alan Gülşehir ilçesinde, Nevşehir-Gülşehir yolu üzerinde Gülşehir merkezinin 1,5 km. güneydoğusunda yer alır.

Kaynakça: De Jerphanion, 1925-42, s. 1-16; Lafontaine-Dosogne, 1963, s. 123-124; Restle, 1969, 167-169, Lev.468-473; Hild-Restle, 1981, s. 308-309; Rodley, 1985; Thierry, 1995, s. 431; Peker, 1997; Jolivet-Lévy, 2003, s. 213-214, 297; Thierry, 2002, 213-214; Gökcan, 2010.

Yapının Tarihi: Apsiste yer alan silmenin üzerindeki inşa kitabesine göre 1212 yılına tarihlenir³⁴.

Yapı Plan Tipi: Kilisenin bulunduğu yapının alt katı eski dönemde yapılmış bir kiliseye işaret eder. Tasvirlerin bulunduğu kilise üst kilisedir³⁵. Üst kilise doğuya doğru genişleyen trapezoidal formlu bir neften oluşur. Naos beşik tonoz örtülüdür. Doğuda zemini daha yüksek tek apsisle sonlanır. Tip 1a sınıfına girer ancak farklı olarak doğuda kubbeye örtülü iki köşe mekanı (nişi) yer alır³⁶.

³³ Adı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Peker, 1997)

³⁴ Yazıtın günümüzde okunabilen kısmı şöyledir:

“.....ov..ἐπί..βασηλέοντος..Θεοδόρου..Λάσκαρη..ἔτους,ςΨκ'.κέ..ένδ(ικτιῶνος) ιε' μ(η)νή ἀπρηλίο ἡς τ(άς) κέ (.....u.....epi Basileontos Theodoru Laskari etus,...ke... endiktionos ie mini abrilu is tas ke.....) :Ἰμπατορ Theodoros Laskaris zamanında.....”
“Theodor Laskaris yönetimi döneminde, 6720 (1212) yılında, 15 (indiksiyon), Nisan'ın 25'i” kaydı bulunmaktadır (Gökcan, 2010, s. 51)”.
.....

³⁵ Alt kilisenin mimari ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Gökcani 2010, s. 56); (Peker,1997).

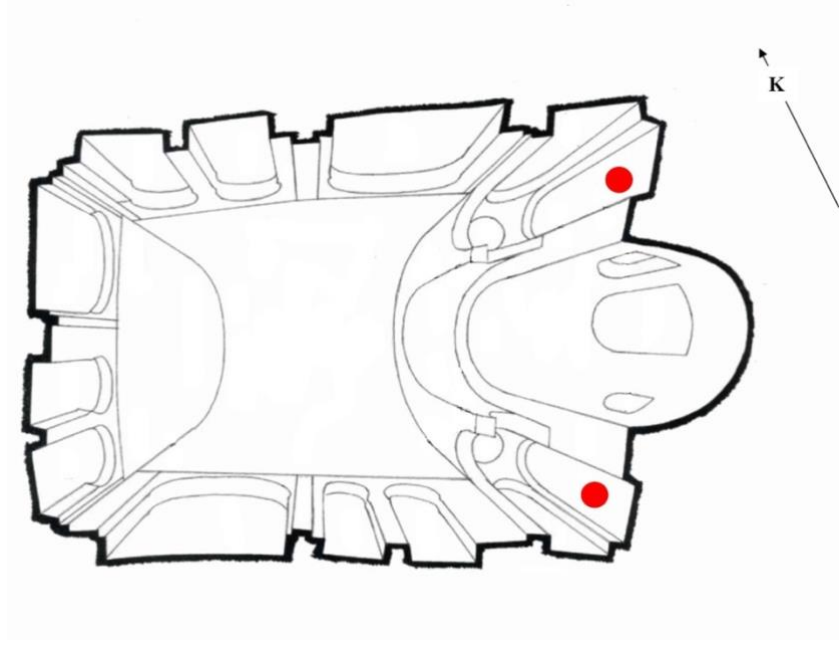
³⁶ Peker, 2008, s. 60.

Tasvirin Yapıdaki Yeri: Naosun doğu duvarında kuzey (Kosmas) ve güney (Damianos) yer alan köşe mekanlarının doğu duvarında yer alır.

Tasvirin Bugünkü Durumu: Kosmas tasviri tamamen tahrip olmuştur. Damianos tasviri iyi durumda olup, renklerde kararma gözlemlenmemiştir. Ancak yüzde ve elde çiziler ve kazıma izleri görülür.

Tasvir: Doğu duvarın güney köşe mekânın doğu duvarında yer alan Damianos'un koyu mavi üzerine beyaz boya ile yazılmış isim yazıtı okunabilir (ó ᄁγίως Δαμηανός) durumdadır. Sarı renkte halesi içte kahverengi, dışta beyaz renkten oluşan iki şeritle çevirilidir.

Açık kahverengi saçlı betimlenmiş Damianos'un uzunca, kemikli yüz hatları ve iri, kahverengi gözleri vardır. Çenesinin etrafını sarak sakalları ve bıyığı saçıkla aynı renktedir. Bileklerine kadar inen dökümlü, kiremit kırmızı renkte khitonun omuzlarında düz ve etek uçlarında süslemeli sarı renkte motifler bulunur. Giysisini khitonun üzerinde açık ve koyu kahverengi tarama çizgileriyle katları verilmiş himation tamamlar. Damianos sağ elini göğsünden dışarı doğru açarak piramit kapaklı olarak anılan tıbbi malzeme kutusunu tutar. Malzeme kutusu üç yatay şeride ayrılmıştır. En üst şeritte dönüşümlü siyah ve beyaz renkte ikişer adet minik ilaç şişesi bulunur. Alt şeritlerdeki tıbbi malzemeler seçilememektedir. Damianos'un sağ elinin parmaklarını tuttuğu kutunun üstünde çizgisel bir şekilde belirtilmiştir. Damianos göğsüne yakın resmedilen sol elinde bir cerrahi neşter tutmaktadır.

Çiz. 19. Gülşehir, Karşı Kilise, aksonometrik plan üzerine Kosmas ve Damianos tasvirinin yeri, (Restle, 1969)

Fot.28. Kosmas (solda) ve Damianos, Gülşehir, Karşı Kilise (Göymen, Mayıs, 2019)

Katalog No: 20

Fot. No: 29-31

Çiz. No: 20

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Panteleimon

Yapının Adı: Karşı Kilise, Vatifzci Yahya Kilisesi, Taxiarches Kilisesi

Yapının Yeri: Nevşehir ilinin 18 km. kuzeybatısında yer alan Gülşehir ilçesinde, Nevşehir-Gülşehir yolu üzerinde Gülşehir merkezinin 1,5 km. güneydoğusunda yer alır.

Kaynakça: De Jerphanion, 1925-42, s. 1-16; Lafontaine-Dosogne, 1963, s. 123-124; Restle, 1969, 167-169, Lev.468-473; Hild-Restle, 1981, s. 308-309; Rodley, 1985; Thierry, 1995, s. 431; Peker, 1997; Jolivet-Lévy, 2003, s. 213-4, 297; Thierry, 2002, 213-214; Gökcan, 2010.

Yapının Tarihi: Apsiste yer alan silmenin üzerindeki inşa kitabesine göre 1212 yılına tarihlenir³⁷.

Yapı Plan Tipi: Kilisenin bulunduğu yapının alt katı eski dönemde yapılmış bir kiliseye işaret eder. Tasvirlerin bulunduğu kilise üst kilisedir³⁸. Üst kilise doğuya doğru genişleyen trapezoidal formlu bir neften oluşur. Naos beşik tonoz örtülüdür. Doğuda zemini daha yüksek tek apsisle sonlanır. Tip 1a sınıfına girer ancak farklı olarak doğuda kubbeye örtülü iki köşe mekanını (nişi) yer alır³⁹.

Tasvirin Yapıdaki Yeri: Güneydoğu köşe mekanının güney duvarında yer alır.

Tasvirin Bugünkü Durumu: Tasvir günümüze iyi durumda gelmiştir. Figürün gözlerinde ve elinde taşla oyma ve kazıma izleri görülür.

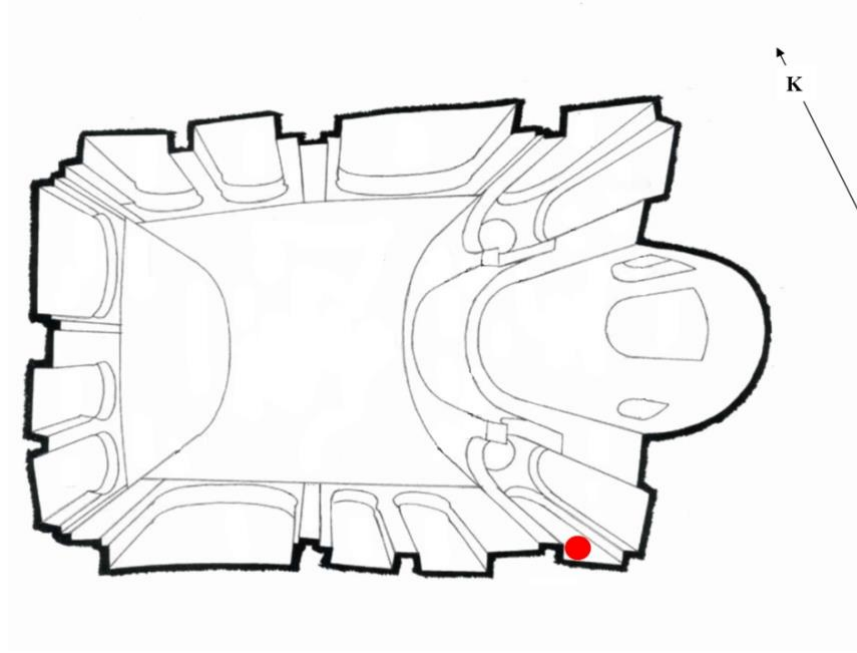
³⁷ Bkz. Kat. No. 18.

³⁸ Alt kilisenin mimari ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Gökcanı 2010, s. 56); (Peker,1997).

³⁹ Peker, 2008, s. 60.

Tasvir: Tek başına ayakta, cepheden betimlenen figürün bulunduğu zemin figürün dizlerine kadar koyu mavi, dizlerinden aşağı ise parlak sarı renktedir. Sarı halesi içteki kahverengi, dıştaki beyaz renkte iki şeritle çevrilidir. Figürün başının solunda beyaz renkli isim yazıtı (ὁ ἅγιος Παντελεῖμον) okunabilir vaziyettedir. Kahverengi saçlı ve sakalsız gösterilen Panteleimon geniş yanaklı genç bir erkek olarak resmedilmiştir. Yanaklarının üzerine gölge düşürülmüştür. Ayak bileklerine kadar uzanan açık mavi renkli khitonunun üzerinde somon-pembe renkte himationu vardır. Khitonun omuzlarında, bilek kısmında ve eteklerinin ucunda parlak sarı üzerine kahverengi renkte yapılmış değerli taşlarla geometrik bezemeler dikkat çeker. Himationun altından iki sıra ince *epitrakhelion* sarkmaktadır.

Panteleimon göğüs hizasında yatay olarak keski işlevli bir neşter tutar. Sağ elinde ise Piramit veya külah kapaklı olarak adlandırılan tıbbi malzeme kutusu görülür. Sarı renkteki bu kutunun yatak üç şeridi, kutunun ayrı katları olduğunu düşündürür. En üst katmanda dönüşümlü olarak siyah ve beyaz renkte minik ilaç şişeleri, orta katmanda ise *obstetrik dilatatöre** benzeyen bir alet seçilebilmektedir.

Çiz. 20. Gülşehir, Karşı Kilise, aksonometrik plan üzerine Panteleimon tasvirinin yeri, (Restle, 1969)

Fot.29. Panteleimon, Gülşehir, Karşı Kilise, (Göymen, Mayıs, 2019)

Fot.30. (ayrıntı) Panteleimon, Gülşehir, Karşı Kilise (Göymen, Mayıs, 2019)

Fot.31. (ayrıntı) Panteleimon, Gülşehir, Karşı Kilise (Göymen, Mayıs, 2019)

Katalog No: 21

Fot. No: 32-33

Çiz. No: 21

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Thallelaios

Yapının Adı: Karşı Kilise, Vatifzci Yahya Kilisesi, Taxiarches Kilisesi⁴⁰

Yapının Yeri: Nevşehir ilinin 18 km. kuzeybatısında yer alan Gülşehir ilçesinde, Nevşehir-Gülşehir yolu üzerinde Gülşehir merkezinin 1,5 km. güneydoğusunda yer alır.

Kaynakça: De Jerphanion, 1925-42, s. 1-16; Lafontaine-Dosogne, 1963, s. 123-124; Restle, 1969, 167-169, Lev.468-473; Hild-Restle, 1981, s. 308-309; Rodley, 1985; Thierry, 1995, s. 431; Peker, 1997; Jolivet-Lévy, 2003, s. 297; Thierry, 2002, 213-214; Gökcan, 2010.

Yapının Tarihi: Apsiste yer alan silmenin üzerindeki inşa kitabesine göre 1212 yılına tarihlenir⁴¹.

Yapı Plan Tipi: Kilisenin bulunduğu yapının alt katı eski dönemde yapılmış bir kiliseye işaret eder. Tasvirlerin bulunduğu kilise üst kilisedir⁴². Üst kilise doğuya doğru genişleyen trapezoidal formlu bir neften oluşur. Naos beşik tonoz örtülüdür. Doğuda zemini daha yüksek tek apsisle sonlanır. Tip 1a sınıfına girer ancak farklı olarak doğuda kubbeye örtülü iki köşe mekanı (nişi) yer alır⁴³.

Tasvirin Yapıdaki Yeri: Doğu duvarda apsis kemerini destekleyen ayağın batı yüzünde yer alır.

⁴⁰ Adı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Peker, 1997)

⁴¹ Bkz. Kat. No. 18

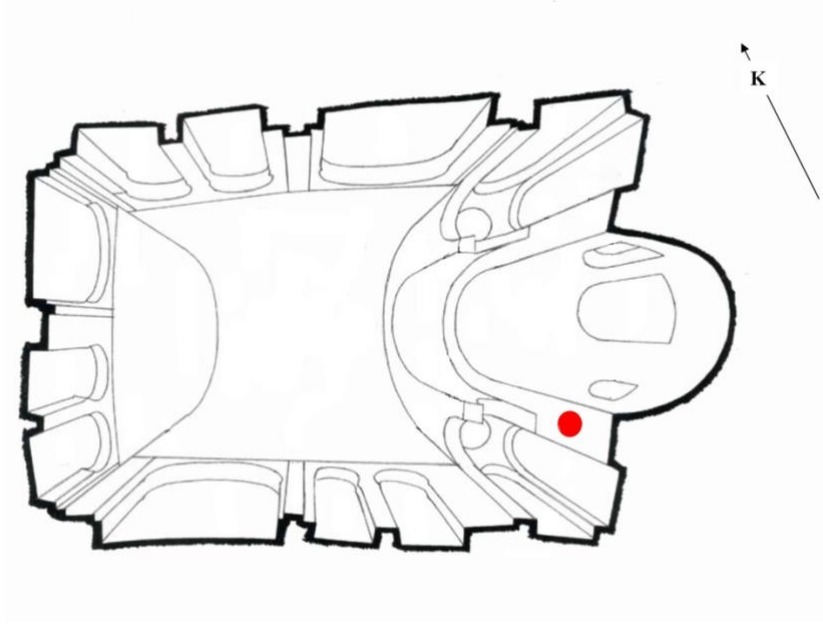
⁴² Alt kilisenin mimari ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Gökcani 2010, s. 56); (Peker,1997).

⁴³ Peker, 2008, s. 60.

Tasvirin Bugünkü Durumu: Yüzeyde bölgesel sıva dökülmeleri görülmektedir.

Tasvir: Koyu mavi zemin üzerine cepheden ve ayakta resmedilmiş figür Thallelaios'un bilinen en iyi durumdaki tasviridir. Parlak sarı halesi içten kahverengi, dıştaki beyaz iki şerit ile çevrilidir. Figürün halesinin solunda (ὁ ἅγιος Θαλαλέος) isim yazıtı okunabilir durumdadır. Kahverengi saçlı figürün yüz hatları oldukça belirgindir. İnce uzun, kemikli yüzünde çenesini tamamen kaplayan kahverengi gür sakalı ve aynı renkte bıyıkları vardır. Göz bebekleri görülmese de iri göz hatlarının çizgileri algılanabilmektedir.

Açık pembe khitonu üzerinde açık mavi himationun değerli taşlarla süslemeleri Panteleimon'un giysileriyle aynı şekilde verilmiştir. Ellerinde tuttuğu cerrahi alet ve tıbbi malzeme kutusu da Panteleimon tasvirindeki ile birebir aynıdır. Ancak Thallelaios tasvirindeki ayrıntılar daha fazla hasar almıştır.

Çiz. 21. Gülşehir, Karşı Kilise, aksonometrik plan üzerine Thalleaios tasvirinin yeri, (Restle, 1969)

Fot.32. Thalleaios, Gülşehir, Karşı Kilise (Göymen, Mayıs, 2019)

Fot.33. (ayrıntı) Thallelaios, Gülşehir, Karşı Kilise (Göymen, Mayıs, 2019)

Katalog No: 22

Fot. No: 34-35

Çiz. No: 22

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Kyrus ve Ioannes

Yapının Adı: Karşı Kilise, Vatifzci Yahya Kilisesi, Taxiarches Kilisesi⁴⁴

Yapının Yeri: Nevşehir ilinin 18 km. kuzeybatısında yer alan Gülşehir ilçesinde, Nevşehir-Gülşehir yolu üzerinde Gülşehir merkezinin 1,5 km. güneydoğusunda yer alır.

Kaynakça: De Jerphanion, 1925-42, s. 1-16; Lafontaine-Dosogne, 1963, s. 123-124; Restle, 1969, 167-169, Lev.468-473; Hild-Restle, 1981, s. 308-309; Rodley, 1985; Thierry, 1995, s. 431; Peker, 1997; Jolivet-Lévy, 2003, s. 297; Thierry, 2002, 213-214; Gökcan, 2010.

Yapının Tarihi: Apsiste yer alan silmenin üzerindeki inşa kitabesine göre 1212 yılına tarihlenir⁴⁵.

Yapı Plan Tipi: Kilisenin bulunduğu yapının alt katı eski dönemde yapılmış bir kiliseye işaret eder. Tasvirlerin bulunduğu kilise üst kilisedir⁴⁶. Üst kilise doğuya doğru genişleyen trapezoidal formlu bir neften oluşur. Naos beşik tonoz örtülüdür. Doğuda zemini daha yüksek tek apsisle sonlanır. Tip 1a sınıfına girer ancak farklı olarak doğuda kubbeyle örtülü iki köşe mekanı (nişi) yer alır⁴⁷.

Tasvirin Yapıdaki Yeri: Kyrus kuzeydoğu köşe mekanının kuzey duvarında, Ioannes apsis kemerinin destekleyen kuzeydeki ayağın batı duvarında yer alır.

⁴⁴ Adı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Peker, 1997)

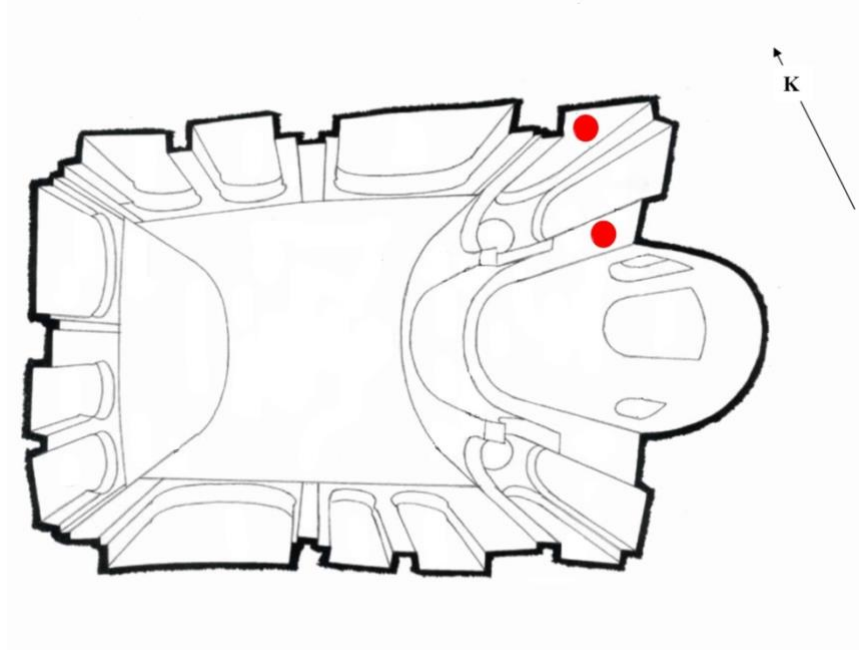
⁴⁵ Bkz. Kat. No. 18.

⁴⁶ Alt kilisenin mimari ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Gökcani 2010, s. 56); (Peker,1997).

⁴⁷ Peker, 2008, s. 60.

Tasvirin Bugünkü Durumu: Kyrus tasvirinin halesi, saçlarının ve kulaklarının üst kısmı ve giysisinin dizden aşağı kısmı dışında kalan alanlar tahrip olmuştur. Ioannes tasvirinde yer yer sıva dökülmeleri gözlemlenmiştir. Başlıca hasa alan yerler figürün yüzü ve sol ayağının çevresidir.

Tasvir: Cepheden ve ayakta görülen Kyrus tasvirdeki hasarsız alanlardan anlaşıldığı üzere kır saçlı bir erkek olarak resmedilmiştir. Halesinin sağ tarafında isim yazıtının bir kısmı okunabilir (Κῆρο)Açık mavi renkteki khitonun etek ucunda bezeme alanları ve kahverengi düz ayakkabıları dışında tasvirde tanımlanabilecek bir şey yoktur. İoannes'in halesinin sağ tarafında dikey olarak (ὁ ἅγιος Ἡρόνης) isim yazıtı görülür. Açık pembe renkli khitonun üstünde koyu kahverengi himationu seçilebilmektedir. Her iki tasvir de cerrahi alet ve tıbbi malzeme kutuları ile ilgili bilgi vermez.

Çiz. 22. Gülşehir, Karşı Kilise, aksonometrik plan üzerine Kyrus ve Ioannes tasvirinin yeri, (Restle, 1969)

Fot.34. Kyrus (solda) ve Ioannes, Gülşehir, Karşı Kilise (Göymen, Mayıs, 2019)

Fot.35. (ayrıntı) Kyrus (solda) ve Ioannes, Gülşehir, Karşı Kilise (Göymen, Mayıs, 2019)

Katalog No: 23

Fot. No: 36-37

Çiz. No: 23-24

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Panteleimon ve Thallelaios

Yapının Yeri: Nevşehir ilinin 80 km güneyinde Söviş mevkiindeki Şahinefendi köyünde, köy camisinin yaklaşık 500 metre ilerisinde doğudaki yamaçta kaya bloğu içinde yer alır.

Yapı Adı: Söviş, Şahinefendi, Kırk Martirler Kilisesi, Kırk Şehitler Kilisesi

Kaynakça: De Jerphanion, G. 1925-42, s. 125-145, Lev. 160-164; Restle, 1969, s.64-65; 158-160 Lev.; Thierry, 1983 ve 2002, s. 110, 215-216, fig. 46; Jolivet-Lévy, 1982, s. 61-72; Jolivet-Lévy, 1991, s. 143-146; Andaloro, 2010.

Yapı Planı: Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, beşik tonoz örtülü iki nefli kilise doğuda kuzeydeki daha büyük olan yarım daire planlı iki apsisle sonlanır. Kiliseye giriş eksenin batısında yer alan açıklıkla sağlanır.

Yapının Tarihi: İnşa kitabesine göre 1216/7 yılına tarihlenir⁴⁸

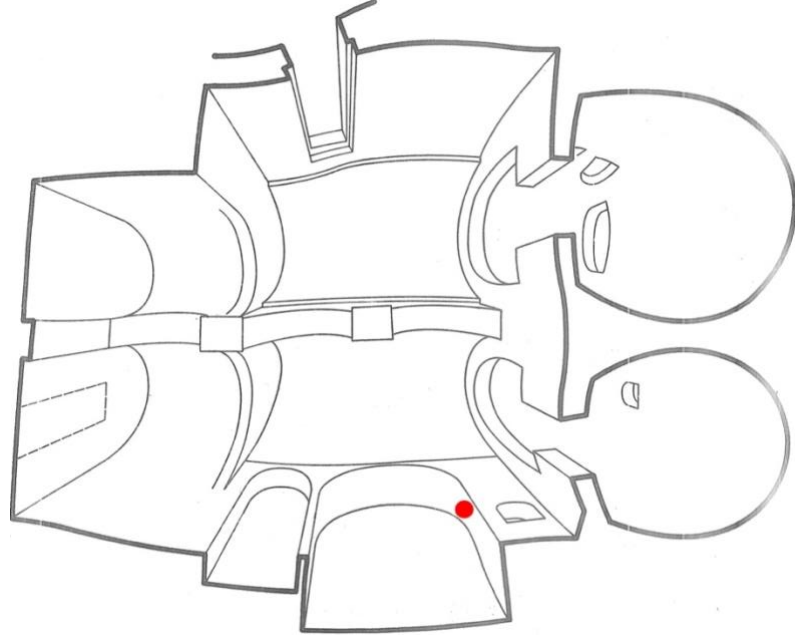
Tasvirin Yapıdaki Yeri: Aziz tasvirleri güney duvar eksenindeki niş kemerinin iç yüzünde karşılıklı olarak yer alır.

Tasvirin Bugünkü Durumu: (-)⁴⁹

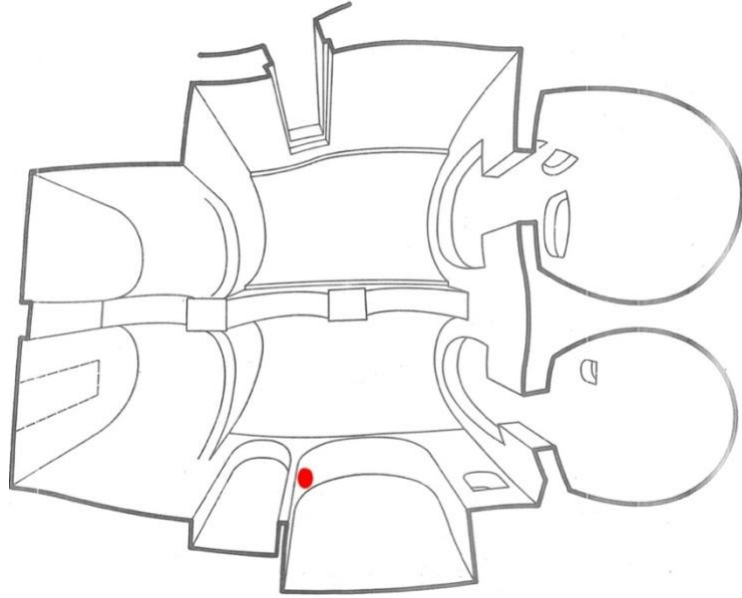
Tasvir: Yapının içinde yer alan Panteleimon ve Thallelaios tasvirini içeren bir görsele ulaşamamıştır.

⁴⁸ Restle, 1969, s. 165; Jolivet-Lévy, 2003; 128,142,194-195,200.

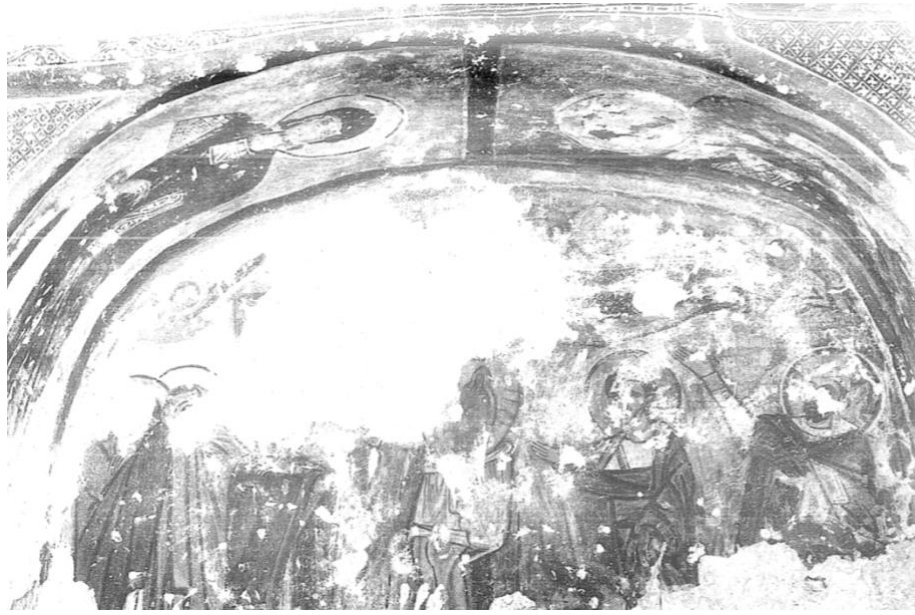
⁴⁹ Kültür Bakanlığı'nın yapıyı ziyaretçilere kapamasından ötürü yapıya girilememiştir.

Çiz. 23. Şahinefendi, Kırk Martirler Kilisesi, aksonometrik plan üzerinde Panteleimon tasvirinin yeri, (Restle, 1969)

Çiz. 24. Şahinefendi, Kırk Martirler Kilisesi, aksonometrik plan üzerinde Thallelaios tasvirinin yeri, (Restle, 1969)

Fot.36. Panteleimon kemer iç yüzeyinde (solda), Şahinefendi Kırk Martirler Kilisesi, (Restle, 1969, s.429)

Fot.37 Soviş, Şahinefendi Kırk Martirler Kilisesi, kuzeydoğudan kilisenin bulunduğu kaya kütesine bakış (Göymen, Mayıs, 2019)

Katalog No: 25

Fot. No: 38-40

Çiz. No: 25

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Thallelaios

Yapı Adı: Ihlara Kırk Dam Altı Kilisesi, Aziz Georgios Kilisesi

Yapının Yeri: Aksaray ilinin, Ihlara vadisindeki Belisırma köyünde yer alır.

Kaynakça: De Jerphanion, G. 1925-42, s. 594; Lafontaine-Dosogne J. 1965, s. 253-255, fig. 1-3); Thierry, 1962, s. 428; Restle, M. 1969, s. 174-175, 140-141, res. 48-49; Lev. 510-516; Hild-Restle, 1981, s. 255; Ötüken, 1990; 5-8, 34, 55-57; Jolivet-Lévy, 1991, s. 318-320, fig. 61.

Yapı Planı: Kaya kütesine oyulu yapı düzensiz altıgen planlıdır. Ötüken'in tipolojisinde Tip 6'yı örnekler. Yapıya orijinalinde giriş kuzeydeki açıklıktan sağlanırken, doğuda yer alan apsisin günümüze yıkılmış olmasından ötürü giriş bu açıklıktan sağlanır. Düzensiz naosun üstü düz tavanla örtülüdür.

Yapının Tarihi: Yapıda bulunan üç farklı yazıt yapının inşa tarihi ve banileri hakkında fikir verir. Yapı inşa kitabesine dayanarak 1282 / 1304 yılına tarihlenir⁵⁰.

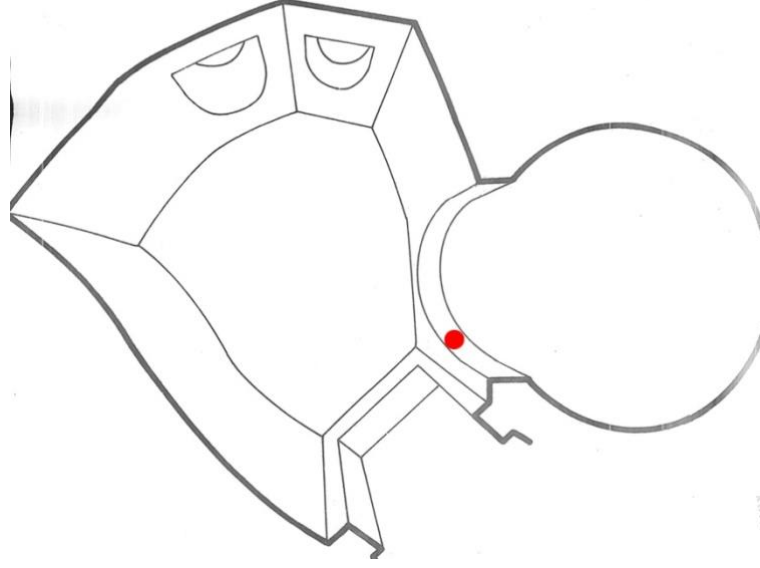
Tasvirin Yapıdaki Yeri: Apsis kemerinin güney tarafının iç yüzünde yer alır.

⁵⁰ İnşa kitabesi kuzeybatıdaki niş içinde yer alır. Kitabe Suzek tarafından aktarılır: “*Εχληεργιθ[η] ο[υ]τος ο..] πανσεπτος νο[ος] του αγιου και ενδοξου μεγαλοσµαρτυρος Γεωργι[ου] δια συνδρο[μης] πολου ποθ[ου] χ[αι] χολου τ[ης] ... γενομεν[ης] χυρας Θαµαρας χ[αι] του ανδρος της χ[υρου] Βασιλειου [υ]πατ[ου] τη[ς] Γεο[ργος] γενο[μεν]ου πανυψια ... του µαρτυ[πος] Γεωργ[ιου] υπερεν[δοξ]ου ... [ενδα]ις ημερ[τα]ις ... του µεγ[αλο]γενους μεγαλου σουλταν Μασσυτη. [Ε]πη δε Βεσιβον[ι]ος χυ[ρου] Ανδ[ρο]νιχου...*” (Suzek, 2008, s.78-79). Ötüken, Türkçe çevirisi aktarır: “*Şerefli Büyük Martir Aziz Georgios adına kurulan bu tapınak Amirarzes Basileos Giag(oupes) 'in eşi ve karşıda resmedilmiş olan Tamar Hanım 'ın yardımlarıyla büyük istek ve güçlüklerle muhteşem bir şekilde dekore edilmiştir. Ey çilekeş Kapadokyalı Martir Georgios. Yüceler yücesi, soylular soylusu Büyük Sultan Mesud'un hükmü altında, Andranikos Efendimiz Romalılar üzerinde hüküm sürerken...*” (Ötüken, 1990, s.56). Biri kuzeybatı nişte diğeri kuzeydoğudaki nişte yer alan diğer iki kitabe adak ve dua kitabeleridir (Ötüken, 1990, s.56).

Tasvirin Bugünkü Durumu: (-)⁵¹

Tasvir: Ulaşılabilen görsellerden Thalelaios figürünün tasvirinin üzerinde yazı, çizi, graffiti ve kazıma izleri görülmektedir. Düzensiz apsis kemeri boyunca uzanan figür ayakta ve cepheden resmedilmiştir. Parlak sarı renkli halesi içteki kahverengi, dıştaki beyaz iki şeritle çevrilidir. Figürün isim yazısı (ὁ ἅγιος Θαλαλέος) okunur vaziyettedir. Kıvrık açık kahverengi saçlı figürün geniş yüz hatlarına sahiptir. Açık mavi khitonun üstünde bordo renkli himationu vardır. Himationun altından beliren sol omzunda, khitonun sol bileğini kavrayan kolunda, yaka kısmında, etek ucunda ve Thalelaios'un sol elinde tuttuğu tıbbi malzeme kutusunda inci dizilerinden ve değerli taşlardan oluşan geometrik bezemeler görülür. Göğsüne yaklaştırdığı sol elinde yatay olarak işaret parmağı üzerinde tuttuğu küret işlevli cerrahi alet bulunur. Sol elinde u piramit/külâh kapaklı olarak anılan tıbbi alet kutusunun ağzı açık bir vaziyette içinde beyaz/gri renkli küçük ilaç şişeleri barındırır.

⁵¹ Kültür Bakanlığı'nın yaptığı koruma çalışmasından ötürü kilise ziyarete kapalıdır. Girişinde demir kapı bulunur. Bu yüzden yapıya girilememiştir.

Çiz. 25. Ihlara, Kırkdamalı Kilisesi,, aksonometrik plan üzerinde Thalelaios tasvirinin yeri, (Restle, 1969)

Fot.38. Ihlara,Kırkdamalı Kilisesi, yıkılmış olan apsisten naosa bakış, (<https://www.kapadokyadayim.com/kirkdamalti-kilisesi/> , Erişim Tarihi: 2 Mayıs 2018)

*Fot.39. Thalelaios, Ihlara, Kırkdamaltı Kilisesi,
(<https://www.instagram.com/p/BSCVkd4Dv9Y/> ; Erişim Tarihi: 1 Haziran 2019)*

*Fot.40. Thalelaios (solda, yatay görünen figür), Başmelek Mikhael, Kosmas ve Damianos (sağda),
Ihlara, Kırkdamaltı Kilisesi,
(<https://tr.wikiloc.com/gezi-yuruyus-rotalari/ihlara-valley-turkey-7756182/photo-4512745>, Erişim
Tarihi: 1 Haziran 2019)*

Katalog No: 26

Fot. No: 41-42

Çiz. No: 26

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Kosmas ve Damianos

Yapı Adı: Ihlara Kırk Dam Altı Kilisesi, Aziz Georgios Kilisesi

Yapının Yeri: Aksaray ilinin, Ihlara vadisindeki Belisırma köyünde yer alır.

Kaynakça: De Jerphanion, G. 1925-42, s. 594; Lafontaine-Dosogne J. 1965, s. 253-255, fig. 1-3); Thierry, 1962, s. 428; Restle, M. 1969, s. 174-175, 140-141, res. 48-49; Lev. 510-516; Hild-Restle, 1981, s. 255; Ötüken, 1990; 5-8, 34, 55-57; Jolivet-Lévy, 1991, s. 318-320, fig. 61.

Yapı Planı: Kaya kütesine oyulu yapı düzensiz altıgen planlıdır. Ötüken'in tipolojisinde Tip 6'yı örnekler. Yapıya orijinalinde giriş kuzeydeki açıklıktan sağlanırken, doğuda yer alan apsisin günümüze yıkılmış olmasından ötürü giriş bu açıklıktan sağlanır. Düzensiz naosun üstü düz tavanla örtülüdür.

Yapının Tarihi: Yapıda bulunan üç farklı yazıt yapının inşa tarihi ve banileri hakkında fikir verir. Yapı inşa kitabesine dayanarak 1282 / 1304 yılına tarihlenir⁵².

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Kosmas ve Damianos

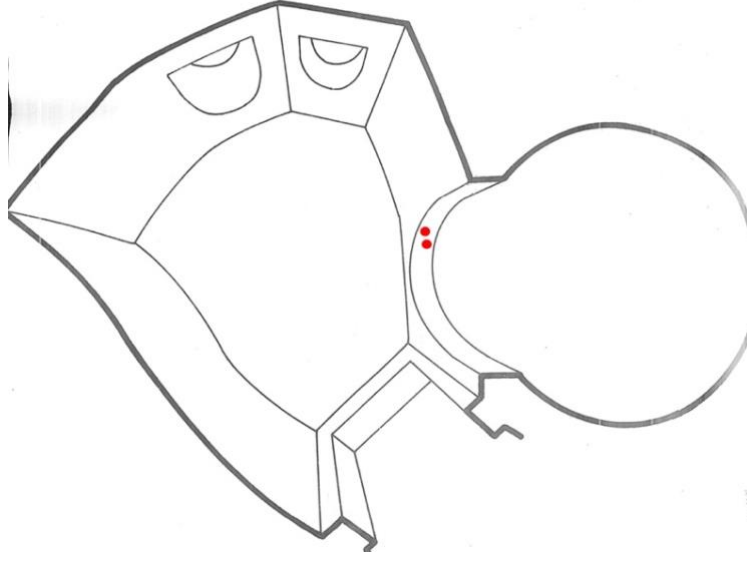
⁵² İnşa kitabesi kuzeybatıdaki niş içinde yer alır. Kitabe Suzek tarafından aktarılır: “*Εχαληρηγηθη ο[υ]τος ο... πανσεπτος νο[ος] του αγιου και ενδοξου μεγαλοσµαρτυρος Γεωργιου δια συνδρομης πολου ποθ(ου) χ(αι) χολου τ(ης) ... γενομεν[ης] χυρας Θαµαρας χ(αι) του ανδρος της χ(υρου) Βασιλειου [υ]πατ[ου] τη[ς] Γεοργος γενομεν(ου) πανυψια ... του μαρτυ(πος) Γεωργιου υπερεν]δοξ(ου) ... [ενδα]ις ημερ[τα]ις ... του μεγα[λο]γενους μεγαλου σουλταν Μασσυτη. [Ε]πη δε Βεσιβον[ι]ος χυ(ρου) Ανδ[ρο]νιχου...*” (Suzek, 2008, s.78-79). Ötüken, Türkçe çevirisi aktarır: “*Şerefli Büyük Martir Aziz Georgios adına kurulan bu tapınak Amirarzes Basileos Giag(oupes) 'in eşi ve karşıda resmedilmiş olan Tamar Hanım 'ın yardımlarıyla büyük istek ve güçlüklerle muhteşem bir şekilde dekore edilmiştir. Ey çilekeş Kapadokyalı Martir Georgios. Yüceler yücesi, soylular soylusu Büyük Sultan Mesud'un hükmü altında, Andranikos Efendimiz Romalılar üzerinde hüküm sürerken...*” (Ötüken, 1990, s.56). Biri kuzeybatı nişte diğeri kuzeydoğudaki nişte yer alan diğer iki kitabe adak ve dua kitabeleridir (Ötüken, 1990, s.56).

Tasvirin Yapıdaki Yeri: Apsis kemerinin iç yüzünde yer alır.

Tasvirin Bugünkü Durumu: (-)⁵³

Tasvir: Ulaşılabilen görsellerden Kosmas ve Damianos figürünün tasvirinin üzerinde yazı, çizi, graffiti ve kazıma izleri, kuzey tarafında ise iri parça dökülmeleri görülmektedir. Apsis kemeri eksende içeri doğru girerek sivri bir köşe oluşur. Köşenin eğildiği yerden duvar dikey olarak devam eder. Bu duvarın üzerinde yamuk bir alan oluşmuştur. Bu düzensiz dörtgen alanda resmedilen iki figür Kosmas ve Damianos'tur. Figürler yüz hatları, saç tuvaletleri ve giysileriyle birbirinin benzeri olarak betimlenmiştir. Her ikisinin de alınlarını açık bırakacak şekilde kısa kahverengi saçları, uzun, kemikli yüz hatları, çenelerini kavrayan kahverengi sakalları ve bıyıkları vardır. Kosmas gök mavisi khitonun üzerinde kırmızı himationla, Damianos da kırmızı khitonun üzerine gök mavisi himationla resmedilmiştir. Giysilerinin sol omuz kısmı ve sol el bilek bölümü inci ve değerli taşlardan oluşan şerit süslemeler de benzerdir. Kosmas sol elinde küret işlevli bir cerrahi neşter tutarken, Damianos'un sol elinde aynı tür neşter vardır. Kosmas'ın sağ elinde tuttuğu tıbbi malzeme kutusu puxis türevi ince uzun silindir biçimde ve gri renktedir. Damianos, piramid/külâh kapaklı tıbbi malzeme kutusunu sağ elinin bileğinde taşır vaziyette resmedilmiştir.

⁵³ Kültür Bakanlığı'nın yaptığı koruma çalışmasından ötürü kilise ziyarete kapalıdır. Girişinde demir kapı bulunur. Bu yüzden yapıya girilememiştir.

Çiz. 26. Ihlara, Kırkdamaltı Kilisesi, aksonometrik plan üzerinde Kosmas ve Damianos tasvirinin yeri, (Restle, 1969)

Fot.41. Kosmas (solda) ve Damianos, Ihlara, Kırkdamaltı Kilisesi, (<https://www.kapadokyadayim.com/kirkdamalti-kilisesi/>, Erişim Tarihi: 2 Mayıs 2018)

Fot.42. (ayrıntı), Kosmas ve Damianos (sağda), Ihlara,Kırkdamlı Kilisesi,
(<https://tr.foursquare.com/v/k%C4%B1rkdamlı%C4%B1-kilisesi/4f9d37ede4b0e1cbffac7029?openPhotoId=5ab78082772fbc3839a1d6ce> ; Erişim Tarihi: 1 Haziran 2019)

Katalog No: 27

Fot. No: 43-45

Çiz. No: 27

Tasvir Edilen Anargyroi Hekim-Aziz: Kosmas ve Damianos, Panteleimon ve Hermolaus, Kyros ve Ioannes

Yapının Yeri: Nevşehir ili Gülşehir – Nevşehir yolundan ilerleyince Gülşehir şehir merkezinin karşısında yer alan Yüksekli köyüne gelmeden 8 km önce yolun doğusunda küçük tepenin üstünde konumlanmıştır.

Yapı Adı: Yüksekli No.1

Kaynakça: Jolivet-Lévy, 1987, s. 113–141; Jolivet-Lévy, 2002, s. 220-227; (Karamaouna, Peker ve Uyar, 2011/2012, s. 231-243)

Yapı Planı: Kaya kütesine oyulu doğu-batı yönünde uzanan tek nefli ve tek apsisi beşik tonoz örtülü bir kilisedir. Batıdan eksende yer alan girişle yapıya ulaşılır.

Yapının Tarihi: Yapıda kuzey duvarda, eksenin batısında yer alan niş içinde bani tasviri yer alır⁵⁴. Ancak bir tarihlendirme ikonografik üsluba dayanarak yapılır. XIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenir.

Tasvirin Yapıdaki Yeri: Jolivet-Lévy'nin önerdiği üzere kilisenin güney duvarında batıdaki nişin doğu duvarında Kosmas ve batı duvarında Damianos bulunur. Güney duvarın ekseninin doğusunda yer alan niş içinde doğu duvarda Ioannes, batı duvarda

⁵⁴ Bani tasviri bugün tamamen yok olmuştur. 1987 yılında Jolivet-Lévy tarafından belgelenmiştir. Görülebilen bani kadın banidir ve bani tasvirinin yanında Skribonissa isim yazıtı bulunur. Karamouna, Peker ve Uyar, kilisenin banisinin bulunduğu nişin solunda baninin eşi de bulunduğunu ve bugün tahrip olduğunu önerir. Tonozun güney batısında tasvir edilen İsa'nın Vaftizi sahnesi içindeki ikonografik bazı öğelerle dikkat çeker. Vaftiz sahnesinde batı tarzında dua eden bir denizci figürü oldukça ayrıksı bir ikonografik öğedir. Bu sıra dışı öğenin seçilmesi yapının banilerinin önemli bir aristokrat konumunda olduğu ve doğu Akdeniz ticari yollarıyla ilgili tüccar bir aile ile ilişkili olduğunu düşündürür (Karamaouna, Peker ve Uyar, 2011/2012, s. 238, dn.31).

Kyrus yer alır. Kuzey duvarda batı nişinin içinde bani portresinin iki yanında Aziz Sabas ve Ephrem, kuzey duvarın doğusunda yer alan nişte Panteleimon (doğu duvar) ve Hermolaus bulunur.

Tasvirin Bugünkü Durumu: Tasvirler bugün tanımlanamayacak haldedir. Kilisenin tonoz resimleri dışında naos ve çevresindeki tüm duvar resimlerinde iri sıva ve boya kopmaları görülmüştür.

Tasvir: Kilisenin naosunda bulunan resimleri Jolivet-Lévy'nin önerdiği tasvir ve sahneleri tespit edemeyecek kadar tahrip olmuştur.

Fot. 43. Yüksekli Kilise No.1, dıştan, batıdan bakış (Göymen, Mayıs, 2019)

Fot. 44. Yüksekli Kilise No.1, içten, batıya bakış (Göymen, Mayıs, 2019)

Fot. 45. Yüksekli Kilise No.1, içten, apside bakış, (Göymen, Mayıs, 2019)

KAYNAKÇA

- Acıduman, A., ve Belen, D. (2008). Diyarbakırlı Hekim Aetios ve Ünlü Eseri Tetrabiblon'da Hidrosefali Üzerine Olan Çalışması. *Türk Nöroşirürji Dergisi*, 18 (3), s.196- 203.
- Adivar, A. (1953). *Bizans'ta Yüksek Mektebler*. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası.
- Akar Tanrıver, D. (2017). Smyrna'da Asklepios Kültü. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü*, 38, s. 117-130.
- Akyürek, E. (1998). M.S. IV. – XI. Yüzyıllar: Kapadokya'daki Bizans. M. Sözen (Ed). *Kapadokya*, s. 226–395 İstanbul: Ayhan Şahenk Vakfı.
- Alexopoulos, L. (2015). Medicine, Rhetoric and Philanthropy in Gregory of Nyssa's second sermon ‘‘On the Love of the Poor’’. *Θεολογία*, 86 (3), s. 59-85.
- Altun, F. (2008). Kapadokya Bölgesi Soğanlıdere Vadisi'ndeki Karabaş Kilisesi'nin Duvar Resimleri ve Resim Programı, *Arkeoloji ve Sanat*, 128, s. 30-37.
- Andaloro, M. (2010). Eadem, Project on the Rock Paintings in Cappadocia. The Church of the Forty Martyrs in Şahinefendi (Report 2008). *The XXXI International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry*, s. 517-533.(Denizli, 25-29 Mayıs 2009), Ankara 2010,
- Anderson, J. C. (1997). Manuscripts. H. C. Evans ve W. D. Wixom (Ed.). *The Glory of Byzantium, Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, s. 82-111. New York: The Metropolitan Museum of Art Press.
- Arıkan, Ö. (1999). Aziz Basileios, Yunan Edebiyatının Nasıl Okunacağı Konusunda Gençlere Söylev. *Cogito*, 17, s. 13-37.

- Ashkenazi, D. (2005). Archeometallurgical characterization of Late Roman- and Byzantine- period Samaritan magical objects and jewelry made of copper alloys. *Material Characterization*, 102, s.195-208.
- Ataç, N. (2015). *Kappadokia'da Kapalı Yunan Haçı Planlı Kiliselerde Apsis, Doğu Haç Kolu ve Köşe Mekanları Resim Programı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi).
- Atılğan, M. (1953). Başlangıcından 19. Yüzyıla Tıp Kütüphaneleri. *Tarih Dergisi*, V (8).
- Atabek, E., ve Görkey, Ş. (2005). *Başlangıcından Rönesansa Kadar Tıp Tarihi*. İstanbul: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları.
- Ateş, M. (2002). Tarih Öncesi Dönemlerde Yılan Sembolizmi ve Tıbbın Amblemi Üzerine. 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, s. 1-6. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Atmaca, V. (2010). Eski Medeniyetlerde Günah-Hastalık ilişkisi veya Tanrının Gazabı Meselesi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34 , s. 99-120.
- Aydın, E. (2004). Çağdaş Tıg Etiği. *Tıbbi Etik Sempozyum Kitabı*, s. 11-13.
- Baader, G. (1984). Early Medieval Latin Adaptations of Byzantine Medicine in Western Europe. *Dumbarton Oaks Papers*, 38, s. 251-259.
- Babić, G. (1995). *Zidno slikarstvo Manastira Dečana : građa i studije*. Belgrad: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Baldwin, B. (1975). The Career of Oribasius. *Acta Classica*, 18 , s. 85-97.
- Baldwin, B. (1991). Basil The Great . *The Oxford Dictionary of Byzantium*, C. I, s. 269-270. New York: Oxford University Press.
- Baloyannis, S. (2010). The Neurosciences in the Byzantine era. *Encephalos*, 47, s. 1-10.

- Bardžieva-Trajkovska, D. (2004). *St. Panteleimon at Nerezi:fresco painting*. Üsküp: Sigmoidpres.
- Basalak, M. (2012). *Aulus Cornelius Celsus ve De Medicina Eserinde İdeal Hekimin Nitelikleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Çağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Bayat, A. H. (2016). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Baydur, N. (1982). *İmparator Iulianus*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No.2934.
- Baykan, D. (2009). *Allianoi Tıp Aletleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Bölümü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Baykan, D. (2010). 100 Yıldır Bitmeyen Yağma: Anadolu Hekim Mezarları. *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü*, 30, s.1-6.
- Baykan, D. (2012). Roma Dönemi Tedavi Mekânları. I. Şahin (Ed.), *İsmail Fazhoğlu Anı Kitabı*, s. 43-50. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Beck, C. (2005). *Antike Medezin Ein Lexicon* . Münih: Verlag.
- Beldekos, D., Karamanou, M., Poulakou-Rebelakou, E., Ploumpidis, D. ve Androustos, G. (2014). The Medical Vestment and Surgical Instruments of Saint Cosmas and Damian on Sinai Icons From the Seventh to the Eighteenth Century . *Journal of Religious Health*, s. 1-13.
- Bennett, D. (2017). *Medicine and pharmacy in Byzantine Hospitals, A Study of the Extant Formularies*. Londra ve New York: Routledge ve Taylor & Francis Group.
- Bernstein, A ve Bernstein, H. (1952). Medicine in Talmud. *California Medicine*, 74 (4), s. 267-8.

- Besciu, M. (2009). The Byzantine Physicians. *Bulletin of the Transilvania University of Braşov*, 6 (51), s. 36.
- Biggs, R. M. (2005). Medicine, Surgery, and Public Health in Ancient Mesopotamia. *Journal of Assyrian Academic Studies*, 19 (1), s. 2-19.
- Bliquez, J., ve Kazdhan, A. (1984). Four Testimonia to Human Dissection in Byzantine Times. *Bulletin of History of Medicine LVIII* (4).
- Bliquez, L. (2014). *The Tools of Asclepius, Surgical Tools in Greek and Roman Times*. Leiden: Brill.
- Bliquez, L. J. (1984). Two Lists of Greek Surgical Instruments and the State of Surgery in Byzantine Times. *Dumbarton Oaks Papers*, 38, s. 187-204.
- Bogyay, T. (1994): *Lexicon der Christlichen Ikonograghie*, I, s. 494-499. Amsterdam: Brill.
- Booth, P. (2011). Orthodox and Heretic in the Early Byzantine Cult(s) of Saints Cosmas and Damian. *An Age of Saints ? Power, Conflict and Dissent in Early Medieval Christianity*, s. 114-128. Leiden ve Boston: Brill
- Bouras-Vallaianatos, P. (2014). Clinical Experience in Late Antiquity: Alexander Tralles and the Therapy of Epilepsy. *Medical History*, 58 (3), s. 337- 353.
- Bouras-Vallianatos, P. (2015). Bizanslı Hekimlerin Şifa Sanatı Bağlamının İncelenmesi. B. Pitarakis (Ed.), *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı*, s. 105-122. İstanbul: Pera Müzesi Yayını.
- Boyd, S. A. (1998). Ex-Voto Therapy, A Note on a Copper Plaque with St. Hermolaos. C. Mango, I. Ševčenko ve I. Hutter (Ed.), *Aetos : studies in honour of Cyril Mango*, s. 15-27. Stuttgart ve Leipzig : B.G. Teubner.
- Braunfels, W. (1994). *Panteleimon*. W. Braunfels ve E. Kirschbaum (Ed.). *Lexicon der Christlichen Ikonograghie (V-VIII)*, Amsterdam: Broschiert

- Bricault, L. (2014). Isis, Sarapis, Cyrus and John: Between Healing Gods and Thaumaturgical Saints. *The Alexandrian Tradition*, s. 97-114. New York: Peter Lang.
- Brown, P. (1971). The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity. *The Journal of Roman Studies*, 61, s. 80-101.
- Brown, P. (2000). *Geç Antikçağ'da Roma ve Bizans Dünyası*, Turhan Kaçar (Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Brown, P. (2002). *Poverty and leadership in the later Roman Empire*. Hanover ve Londra: University Press of New England
- Budde (1968). Göreme, Höhlenkirche in Kappadokien. Düsseldorf : Verlag L. Schwann.
- Bujalkova, M. (2011). Rufus of Ephesus and his contribution to the development of anatomical nomenclature. *Acta Medical History Adriatic*, s. 89-100.
- Burnham, J. (2017). *Tıp Tarihi Nedir?*, Özgür Yıldırım (Çev.). İstanbul: Isık Yayınları
- Bütünay, A. (2016). *Kapadokya Kaya Kiliselerindeki İslami Yazı Karakterlerinin Bizans Sanatına Yansımaları*. İzmir: Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi (Lisans Tezi).
- Cömert, B. (2010). *Mitoloji ve İkonografi*. Ankara: De Ki Basım Yayım.
- Cameron, A. (2016). *Bizanslılar*, Özkan Akpınar (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Chadwick, J. M. (1983). *Hippocratic Writings*. Oxford: Penguin Classics.
- Cilliers, L. (2006). Medical practice in Graeco-Roman antiquity. *Curationis*, s. 34-40.
- Cochran, D. (2013). Projecting Power in Sixth-Century Rome: The church of Santi Cosma e Damiano in the late antique Forum Romanum. *Journal of History and*

Cultures, 3, s. 1-32.

Cormack, R. (1967). Byzantine Cappadocia: The Archaic Group of Wall Paintings. *Journal of British Archeology Association*, 30 (3), s. 19-36.

Conolly B.W., Benanzio M. (2007). Cosmas and Damian Revisited. M. Lanzetta, JM. Dubernard ve P. Petruzzo (Ed.) *Hand Transplantation*, s. 3-5.
Springer: Milano

Cozzolino, C. (1976). Origine del culto ai santi martiri Ciro e Giovanni in Oriente e in Occidente. Kudüs: Franciscan Printing Press.

Coşkun, A., Yasin, C. ve Efendi, M. A. (2013). *Dioskorides, Kitabü'l-Haşâiş Fi't- Tıbb De Materia Medica*, (Tıpkıbasım). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Coşkuner, B. (2009). *11. yüzyılda Kapadokya bölgesindeki İsa'nın doğumu ve İsa'nın çarmıha gerilmesi sahneleri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Doktora tezi).

Crislip, A. (2006). I Have Chosen Sickness: The Controversial Function of Sickness in Early Christian Ascetic Practice. O. Freiburger (Ed.), *Asceticism and Its Critics Historical Accounts and Comparative Perspectives*, s. 179-210. Oxford: Oxford University Press.

Crislip, A. T. (2005). *From Hospital to Monastery: Christian Monasticism and The Transformation of Health Care in Late Antiquity*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Cronier, M. (2015). Bizans'tan Araplara Dioskorides'in De Materia Medica'sının Elyazmaları. B. Pitarakis (Ed.), *Hayat Kısa, Sanat Uzun, Bizans'ta Şifa Sanatı*, s. 134- 152. İstanbul: Pera Müzesi Yayınları.

- Csepregi, I. (2007). *The Compositional History of Greek Christian Incubation Miracle Collections: Saint Thecla, Saint Cosmas and Damian, Saint Cyrus and John, Saint Artemios*. Budapeşte: Central European University (Doktora Tezi).
- Cumston, C. (2008). *The History of Medicine, From the time of Pharaohs to the end of the XVIIIth Century*. New York: Routledge.
- Cybulska, M., Czesław, J., Agnieszka, M. ve Agnieszka, K. (2012). On Roman Military Doctors and Their Medical Instruments. *Military Pharmacy and Medicine*, 2, s. 1-8.
- Çetinkaya, H. (2018). The Kosmidion of Constantinople. B. Pitarakis ve G. Tanman (Ed.), *Life is Short, Art Long The Art of Healing in Byzantium New Perspectives*, s. 127-139. İstanbul: Istanbul Research Institute.
- Çığ, M. İ. (2018). *Ortadoğu Uygarlık Mirası 2*. İstanbul: Pandora.
- Çığ, M. İ. (Mart 2018). Sümerlerde Tıp. *Bütün Dünya*, 3, s. 63-67.
- Çobanoğlu, N. (2007). *Tıp Etiği*. Ankara: İlke Yayınevi.
- Daley, B. E. (2006). *Gregory of Nazianzus*. Londra ve New York: Routledge.
- Dallegio, D. (1951). Le tombeau de Saint Pantéléémon a Nicomedia. *Actes du VIe congrés internationale d'études byzantines*, 2, s. 95-100.
- David-Danel, M. (1959). *Iconographie des Saints médecins Côme et Damien*. Lille: Morel & Corduant.
- Daxecker, F. X. (2002). Medicinal Herbs for eye Diseases in the Viennese Dioskurides (Codex Constantinopolitanus, Codex Julianae Anikiae) . 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi bildiri kitabı*, s. 151-154. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- De Jerphanion, G. (1925 – 1942). *Une Nouvelle Province de L'art Byzantin Les Églises Rupestres de Cappadoce*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.

- Delcogliano, M. ve Radde-Gallwitz, A. (1984). St. Basil of Caesarea Against Eunomius. D. G. Hunter (Ed.), *The Fathers of The Church*, s. 3, 6-18. Washington: The Catholic University of America Press.
- Delehaye, H. (1933). Les Origines du culte des martyrs. *Subsidia Hagiographica*, 20, s. 139.
- Delvoye, C. (1967). L'art byzantin. Paris: Arthaud edition.
- Der Nersessian, S. (1973). Remarks on the Date of The Menologium and The Psalter Written For Basil II. *Etudes byzantines et armeniennes: Byzantine and Armenian studies I*, s. 113-128. Louvain: Bibliotheque armenienne de la Fondation Calouste Gulbenkian.
- Dobanovacki ve diğeri. (2012): Surgery before common era (B.C.E.). *Archive of Oncology*, 20, s. 28-35
- Duffin, J. (2013). *Medical Saints Cosmas and Damian in a Postmodern World*. New York: Oxford University Press.
- Duffy, J. M. (1984). Byzantine Medicine in the Sixth and Seventh Centuries: Aspects of Teaching and Practice. *Dumbarton Oaks Papers*, 38, s. 21-27.
- Encyclopaedia Judaica*. (2008). Medicine. The Gale Group.
- Efthymiadis, S. (2014). *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography: Volume II: Genres and Contexts*. Farnham: Ashgate Publishing.
- Eftychiadis, A. C. (1996, Eylül). The Early Types of Hospitals During the First Three Christian Centuries and The Early Byzantine Period. 35. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongre Bildirileri*, s. 284-291. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Eftychiadis, A. C. (1997). The sisters Zenais and Philonilla (1st century) ,The First Women Doctors Friends of Peace. *Θεολογία : τριμηνιαία έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος*, 68(1-2), s. 284-287.

- Epstein, A.W. (1979). The Problem of Provincialism: Byzantine Monasteries in Cappadocia and in South Italy. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 42, s. 28-46.
- Epstein, A. W. (1980-81). The Fresco Decoration of the Column Churches, Göreme Valley, Cappadocia, A Consideration and Their Models . *Cahiers Archeologiques* 29, s. 27-45.
- Epstein, A.W. (1986). *Tokalı Kilise: Tenth-century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*. Washington: Dumbortan Oaks.
- Erdemir, A. D. (2015). *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*. İstanbul: İstanbul Tıp Kitabevi.
- Erpek, S. (2003). Aydınlı Bir Hekim: Tralles’li Aleksandr (Alexandros Trallianos) . *ADÜ Tıp Fakültesi Dergisi*, 2, s. 35-36.
- Eugène-Humbert, G. (1958). L'iconographie des saints Côme et Damien : Marie-Louise David-Danel. *Revue d'Histoire de la Pharmacie*, s. 454-456.
- Eyice, S. (1958). *Bizans Devrinde İstanbul'da Tababet, Hekimler ve Sağlık Tesisleri*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Eyice, S. (1990). İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler ve Bunların Restorasyonu. *Vakıf Haftası Dergisi*, 7, s. 281.
- Fıratlı, N. (1997). *İzmit Şehri ve Eski Eserleri Rehberi*. İstanbul : Milli Eğitim Basımevi.
- Ferngren, G. B. (2005, Eylül). Medicine and Miracle in Early Christianity. 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, (s. 154-156), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Festugière, A. C. (1971). *Sainte Thècle, Saints Côme et Damien, Saints Cyr et Jean (extraits), Saint Georges*. Paris: Éditions A. y J. Picard.

- Filer, J. (1996). *Disease (Egyptian Bookshelf)*. Austin: University of Texas Press.
- François, V. (2011). İyileşmek ve İblislerden Korunmak: Konstantinopolis'ten İstanbul'a Toprak Kaplar. A. Pralong (Ed.), *Bizans Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, s. 247-266. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Galil, G. (1996). *The Chronology of the Kings of Israel and Judah (Studies in the History and Culture of the Ancient Middle East, Vol 9)*. Leiden: Brill.
- Gascou, J. (2007). Les origines du culte des saints Cyr et Jean. *Analecta Bollandiana*, 125(2), s. 241–281.
- Geroulanos, S. (2005). Byzantine Surgical Instruments for Specific Procedures. 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, s. 191-193. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gerstel, S. E. (1999). *Beholding the Sacred Mysteries, Programs of the Byzantine Sanctuary*. Seattle ve Londra: College Art Association.
- Gerstel, S. E. (2011). Tiles of Nicomedia and the Cult of Saint Panteleimon. In D. Sullivan, E. Fisher ve S. Papaioannou (Ed.), *Byzantine Religious Culture: Studies in Honor of Alice-Mary Talbot*, s. 173-186. Brüksel: Brill.
- Giet, S. (1941). *Les idées et l'action sociales de Saint Basile*. Paris: Librairie Lecoffre.
- Gourevitch, D. (1998). The Paths of Knowledge, Medicine in Roman World. M. D. Grmek ve B. Fantini (Ed.), *Western Medical Thought From Antiquity to the Middle Ages*, s. 104-138. Londra: Harvard University Press.
- Gökcan, S. (2010). *Gülşehir Karşı Kilise (St. Jean Kilisesi) İkonografisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi).
- Gregory, T. E. (2018). *Bizans Tarihi*. E. Ermert (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gregory, T. (1986). The Survival of Paganism in Christian Greece. *American Journal of Philology*, 107, s. 229-242.

- Grotowski, P. (2008). Defining the Byzantine Saint – Creating a Message in Orthodox Art. *Symposium on Byzantine Art and Archeology*, s. 133-159. Varşova: The Polish Society of Oriental Art, Cracow.
- Gullans, J. E.-S. (2015). *Kendi Evrimimizi Yönetmek, Yapay seçim ve rastlantısal olmayan mutasyon yeryüzündeki hayatı nasıl değiştiriyor?*, O. Sevimli (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Güngör, Y. (2015). İzmit’te Farklı Dinlerin Birlikte Hoşgörü İçinde Yaşam Kesitine Bir Örnek: Pantaleimon Manastırı’. *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*. Kocaeli: Pelikan Basım.
- Gürünlüoğlu, R. ve Gürünlüoğlu, A. (2001). Paulus Aegineta, A Seventh Century Encyclopedist and Surgeon: His Role in the History of Plastic Surgery. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 108 (7), s. 2072–2079.
- Hamarneh, S. K. (1985). Cosmas and Damian in the Near East: Earliest Extant Monument. *Pharmacy in History*, 27, s. 78-83.
- Hamilton, M. (1906). *Incubation The Cure of Disease in Pagan Temples and Christian Churches*. A.B.D.: Createspace Independent Publishing Platform.
- Harnack, A. (1997). *The Expansion of Christianity in the First Three Centuries*. New York: Wipf and Stock Pub.
- Harrison, J. (2019, Nisan 14). *The Classical Greek Practice of Incubation and some Near Eastern Predecessors*. Erişim: Academia.edu: https://www.academia.edu/277934/The_Classical_Greek_Practice_of_Incubation_and_some_Near_Eastern_Predecessors?auto=download
- Harrold, J. (2007). *Saintly Doctors: The Early Iconography of SS. Cosmas and Damian in Italy*. Londra: Warwick Üniversitesi (Doktora Tezi).
- Harstad, M. (1986). Saints, Drugs, and Surgery: Byzantine Therapeutics for Breast Disease. *Pharmacy in History*, 28 (4), s. 175 – 180.

- Hart, G. D. (2000). *Asclepius: the god of medicine*. Londra: Royal Society of Medicine Press.
- Hatlie, P. (2007). *The Monks And Monasteries Of Constantinople, ca. 350 – 850*. New York: Cambridge University Press.
- Hild, F. (1977). *Das Byzantinische Strassensystem in Kappadokien*. Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften, Viyana
- Hild, F. ve Restle, M. (1981). *Tabula Imperii Byzantini, Vol. 2*. Viyana.
- Holman, S. R. (2001). *The Hungry Are Dying, Beggars and Bishops in Roman Cappadocia*. Oxford: Oxford University Press.
- Holman, S. R. (2008). Rich and Poor in Sophronius of Jerusalem's Miracles of Saints Cyrus and John Amerika: Baker Academic. s.103-124.
- Horden, P. (1982). Saints and Doctors in the Early Byzantine Empire: The Case of Theodore of Sykeon. *Studies in Church History*, 19, s. 1-13.
- Horden, P. (2000). The Millenium Bug: Health and Medicine arounda the year 1000. *Social History of Medicine*, 13(2), s. 201-219.
- Horden, P. (2006). How Medicalised Were Byzantine Hospitals ?. *Medicina and Storia*, 10, s. 45-74.
- İhsanoğlu, E. (2004). *Science, Technology and Learning in the Ottoman Empire*. Farnham: Ashgate .
- İlgili, O. (2016). İslam Dünyasında Hekim Andı Uygulaması ve Hipokrat Andı'nın İzleri. *Lokman Hekim Dergisi*, 6 (3), s.137-149.
- İpşiroğlu, M.Ş. ve Eyüpoğlu, S. (1958). *Saklı Kilise, Une Eglise Rupestre in Cappadocia*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- Ilie, B. J. (2007). *Libraries and Book Culture of the Byzantine Empire*. Kaliforniya: University of North Carolina at Chapel Hill, (Yüksek Lisans Tezi).
- Iozzia, D. (2015). *Aesthetic Themes in Pagan and Christian Neoplatonism From Plotinus to Gregory of Nyssa*. Londra: Bloomsbury Academic.
- Jackson, R. (1999). *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar*, Ş. Mumcu (Çev.). İstanbul: Homer Kitabevi.
- Jolivet-Lévy, C. (1991). *Les Églises Byzantines de Cappadoce, Le programme iconographique de l'abside et ses abords*. Paris.
- Jolivet-Lévy, C. (2002). *Etudes Cappadociennes*. Londra: Pindar Press
- Jolivet-Lévy, C. (2009). The Bahattin Samanlığı Kilisesi at Belisırma (Cappadocia) Revisited. C. Hourihane (Ed.). *Byzantine Art: Recent Studies. Essays in honor of Lois Drewer*. New Jersey: Princeton University Press
- Jolivet-Lévy, C. (2013). Byzantine Settlements and Monuments of Cappadocia: A Historiographic Review. *Eastern Christian Art*, 9, s. 53 – 62.
- Jolivet-Lévy, C. (2016). Tokalı Kilise Revisited: New Considerations on Christ's Ministry Cycle in the New Church. *1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu*, s. 131-141.
- Jovic, N. J. ve Theologou, M. (2015). The Miracle of The Black Leg: Eastern Neglect of Western Addition to the Hagiography of Saints Cosmas and Damian. *Acta Medical History of Adriatic*, 13 (2), s. 329-344.
- Kaçar, T. (2008). Bir Tedavi Yöntemi Olarak Aelius Aristides'in Rüyaları. *Toplumsal Tarih*, 170, s. 72-76.
- Karaca, C. (2019). *Soğanlı Vadisi Azize Barbara Kilisesi Örneğinde Kappadokia Bölgesi Güçlüler ve Aristokratlar*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi)

- Karagöz, S. (2018). Asklepios: Mythical God of Medicine Born Out of Reality. B. Pitarakis ve G. Tanman (Ed.) *Life is Short, Art Long The Art of Healing in Byzantium New Perspectives*, s. 79-94. İstanbul: İstanbul Research Institute.
- Karamaouna, N; Peker, N ve T.B. Uyar. (2011/2012). Female Donors in Thirteenth Century in Wall Paintings in Cappadocia : An Overview. L. Theis ve diğerleri (Ed.). *Female Founders in Byzantium and Beyond*, s. 231-243. Viyana, Köln, Weimar: Böhlau.
- Karayannopoulos, I. (1981). St. Basil's Social Activity: Principles and Praxis. P. J. Fedwick (Ed.), *Basil of Caesarea: Christian, Humanist, Ascetic* (s. 375-391). Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies.
- Kazhdan, A. ve Epstein, A. (1985). Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries. Berkeley: University of California Press.
- Kazhdan, A. ve Ševčenko , N. P. (1991). *Hospital*. A. P. Kazhdan , Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 3. New York: Oxford University Press.
- Kazhdan, A. ve Ševčenko , N. P. (1991). *Philantrophy*. In A. Kazdan, Oxford Dictionary of Byzantium C.3. New York: Oxford University Press.
- Kazhdan, A. ve Ševčenko , N. P. (1991). *Philantropy*. In A. P. Kazhdan, Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 3 (p. 1991). New York: Oxford University Press.
- Kazhdan, A. ve Ševčenko , N. (1991). *Panteleemon*. In Oxford Dictionary of Byzantium C:3 (pp. 1572-73). New York: Oxford University Press.
- Keenan, M. E. (1941). St. Gregory of Nazianzus and Early Byzantine Medicine. *Bulletin of the History of Medicine*, 9 (1), s. 8-30.
- Keenan, M. E. (1950). De Professione Christiana and De Perfectione: A Study of the Ascetical Doctrine of Saint Gregory of Nyssa . *Dumbarton Oaks Papers*, 5, s. 170-189.

- Kellaway, P. (1946). The part played by electric fish in the early history of bioelectricity and electrotherapy. *Bulletin History of Medicine*, 11, s. 112-137.
- Keser, A. ve Kurt, E. (2014). Efesli Soranus'tan Virginia Apgar'a: Yenidoğanın Doğumdaki Özelliklerine Politika Transferi Çerçevesinde Bir Bakış. *Türkiye Klinikleri, Journal Medical Ethics*, 22(3), s. 89-97.
- Kitab-ı Mukaddes*, Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil). (1991). Ankara.
- Knipp, D. (2003). The Chapel of Physicians at Santa Maria Antiqua. *Dumbarton Oaks Papers* 56, s. 1-23.
- Ko Hon Chiu, V. (2011). Patriarchate of Peć Monastery, Peć, Kosovo, Erişim: <http://whc.unesco.org/en/documents/165788>, 29. 9. 2011.
- Konyalı, I. H. (1974). *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde, Aksaray Tarihi*. İstanbul.
- Kostof, S. (1989). *Caves of God, Cappadocia and its Churches*. New York: Oxford University Press.
- Köroğlu, G. (2004). Bizans'ta Hekim Azizler, Eyüp'teki Kosmas ve Damianos Kilisesi . *VII. Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğleri*, s. 172- 177.
- Köroğlu, G. (2005). Bizans Döneminde Nazar ve Kadın Hastalıklarına Karşı Kullanılmış Muskalar. 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, s. 159-167. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kramer, S. N. (1999). *Tarih Sümer'de Başlar*, Hamide Koyukan (Çev.) . İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Krueger, D. (2018). Healing and Salvation in Byzantium. B. Pitarakis ve G. Tanman (Ed), *Life is Short, Art Long The Art of Healing in Byzantium New Perspectives*, s. 15-28. İstanbul: Istanbul Research Institute.

- Kudlien, F. ve Durling, R. (1991). Galen's method of healing, Proceedings of the 1982 Galen Symposium. *Studies in Ancient Medicine* (1), s. 1-205.
- Kurt, E. ve Keser, A. (2014). Efesli Soranus'tan Virgina Apgar'a: Yenidoğanın Doğumdaki Özelliklerine Politika Transferi Çerçevesindeki Bir Bakış. *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Dergisi* , 22 (3), s. 89-97.
- Lafontaine-Dosogne, J. (1959). Note sur une Voyage en Cappadoce. *Byzantion*, 28, s. 465-477.
- Lafontaine-Dosogne, J. (1963). Nouvelles Notes Cappadociennes. *Byzantion*, 33, s. 121-183.
- Lang, M. (1977). *Cure and Cult in Ancient Corinth: A Guide to the Asklepieion*. Atina: American School of Classical Studies .
- Lascaratos, J. C. ve Voros, D. (1998). Plastic Surgery of the Face in Byzantium in the Fourth Century. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 102 (4), s. 1274-1280.
- Lazaris, D. P., Laskaratos, F. ve Lascaratos, G. (2009). Surgical diseases of the womb according to Aetius of Amida (6th century A.D.). *World Journal of Surgery*, 33 (6), s. 1310-1317.
- Lewis, P. (1998). *Tıp Tarihi*. N. Güdücü(Çev.). İstanbul: Khalkedon Yayınları.
- Lippi, D. (2009). The Transplant of the White Man's Leg: A Novel Representation of Cosma and Damian's Miracle. *International Journal of Immunopathology and Pharmacology*, 22, (2), s. 517-520.
- Love, J. (2008). The Concept of Medicine in the Early Church. *The Linacre Quarterly*, 75 (3), s. 225-238.
- Lyons, A. S. ve Petrucelli, J. (1997). *Medicine: An Illustrated History*. New York: Abradale Press.

- Müller-Wiener, W. (2016). *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, Ü. Sayın (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Magoulias, H. J. (1984). The lives of saints as sources of data for the history of Byzantine medicine in the sixth and seventh centuries: sorcery, relics and icons. *Byzantion*, 37, s. 228-269.
- Mango, C. (1979). On the History of the Templon and the Martyrion of St. Artemios at Constantinople. *Zograf*, 10, s. 35-45.
- Mango, C. (1986). *The Art of the Byzantine Empire 312-1453: Sources and Documents*. Toronto: University of Toronto Press
- Mango, C. (1994). On the Cult of Saints Cosmas and Damian at Constantinople. L. Boura (Ed.). *Θυμίαμα Στη Μνήμην Της Λασκαρίνας Μπούρα*, s.189-192. Atina: Benaki Museum Yayınları.
- Mango, C. (2016). *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, G. Çağalı Güven (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- McCabe, A. (2009). Imported materia medica, 4-12th centuries and Byzantine pharmacology. M. M. Mango (Ed.), *Byzantine Trade 4-12th centuries. Archaeology of local, regional and international exchange*, s. 273-292. Farnham: Ashgate.
- Merantzas, C. (2015). Bizans Kültüründe Benliğin Vücut Bulması. B. Pitarakis (Ed.), *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı*, s. 180-193. İstanbul: Pera Müzesi Yayınları.
- Meredith, A. (1999). *Gregory of Nyssa*. Londra ve New York: Routledge.
- Miller, T. S. (1997). *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*. Londra: The Johns Hopkins University Press.

- Mimiroğlu, İ. M. (2010). Azize Thekla. *Konya Ansiklopedisi*, C.1, s. 376-377. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Mirko, G. (1989). *Diseases in the Ancient World*. Baltimore.
- Mirsky, M. B. (2005). The Surgery of the Early Middle Ages of Byzantium. 38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, Vol.1. (pp. 195-198). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mutlu, I. (1959). Bizans Devri Kütüphaneleri. *Türk Kütüphaneciliği*, 8 (1), s. 32-46.
- Mylonas, A., Poulakou-Rebelakoub, E.-F., Androutsos, G., Seggas, I., Skouteris, C. ve Papadopoulou, C. (2014). Oral and cranio-maxillofacial surgery in Byzantium. *Journal of Cranio-Maxillo-Facial Surgery* (42), s. 159-168.
- Nedelcu, S. C. (2016). The Libraries in the Byzantine Empire. *Annals of the University of Craiova for Journalism, Communication and Management* (2), s.74-92.
- Neil, B. (2006). The miracles of Saints Cyrus and John: the Greek text and its transmission. *Journal of The Australian Early Medieval Association*, 2, s. 183-193.
- Neusner, J. (2003). Defining Judaism. J. Neusner ve A. Avery-Peck (Ed.). *The Blackwell Companion to Judaism*, s. 3-8. Oxford: Oxford University Press.
- Niewhner, P. (2018). Healing Springs of Anatolia: St. Micheal and the Problem of the Pagan Legacy. B. Pitarakis ve G. Tanman (Ed.), *Life is Short, Art Long The Art of Healing in Byzantium New Perspectives*, s. 97-127. İstanbul: Istanbul Research Institute.
- Nur Gke, A. ve Doğan, U. (1998). Eski Roma Tıbbında Hekimlik Sanatı. *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, 61(4), s. 517-520.

- Nutton, V. (1991). John of Alexandria Again: Greek Medical Philosophy in Latin Translation. *The Classical Quarterly*, 41 (2), s. 509-519.
- Nutton, V. (2008). The Medical World of Rufus of Ephesus. P. E. Pormann (Ed.), *Rufus of Ephesus, On Melancholy*, s. 139-157. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Nutton, V. (2013). Byzantine Medicine, Genres and Ravages of Time. B. Zipser (Ed.), *Medical Books in The Byzantine World*, s. 7-19. Bologna: Eikasmos Online II.
- Oikonomides, N. (1992). The First Century of the Monastery of Hosios Loukas. *Dumbarton Oaks Papers*, 46, s. 245-255.
- Okka, B. (2015). Aeginalı Paul: Bizans Döneminde Ünlü Bir Cerrah ve Tıp Doktoru. *Genel Tıp Dergisi* 25 (1), s. 33-39.
- Ostrogorsky, G. (2017). *Bizans Devleti Tarihi*. F. Işıltan (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ousterhout, R. (2005). *A Byzantine Settlement in Cappadocia*. Washington: Dumbarton Oaks Studies XLII.
- Ozansoy, E. (2005). Bizans'ta Tıp ve Kadın Hekimler. 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, s. 167-178. Ankara: TTK Yayınları.
- Ötüken, Y. (1984). Kappadokya Bölgesindeki Kapalı Yunan Haçı Planlı Kiliselerde Resim Programı. *Ege Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, 3, s. 143-167.
- Ötüken, Y. (1987). *Göreme*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ötüken, Y. (1990). *Ihlara*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ötüken, Y. ve Osterhout, R. (1989). Notes on the Monuments of Turkish Thrace. *Anatolian Studies*, Vol.39 , 121- 149.

- Özbek, M. (1983). Geçmişten günümüze kafatası delgi ameliyeleri. *Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1, s. 151-161 .
- Özdemir, N. (2017, 3 14). *Eski Yunan'da Tıp: Asklepios Kültü Asklepios, Asklepion ve Asklepiadlar*. Erişim: Feniks Dergi: <http://www.feniksdergi.org/eski-yunanda-tip-asklepios-kultu-asklepios-asklepion-ve-asklepiadlar/>
- Panagiotidou, O. (2016). Asclepius' Myths and Healing Narratives: Counter-Intuitive Concepts and Cultural Expectations. *Open Library of Humanities*, 2(1), s. 6. <http://doi.org/10.16995/olh.34>.
- Papadopoulos, K. (1966). *Die Wandmalereien des XI Jahrhunderts in der Kirche Panagia ton Chalkeon in Thessaloniki*. Graz ve Köln: H.Böhlaus.
- Parani, M. G. (2003). *Reconstructing The Reality of Images Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries)*. Leiden, Boston: Brill.
- Patacı, B. (2016). Tanrılaştırma ve Şeytanlaştırma Arasında Mitolojik bir Figür Olarak Asklepios. *Milel ve Nihal İnanç-Kültür-Mitoloji*, 13 (2), s. 154-182.
- Patlageani, E. (1999). Yoksullar. *Cogito Bizans* 17, s. 127-161.
- Patrich, J. (1995). *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism, A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries*. Washington: Dumbarton Oaks Studies.
- Pehlivan, G. (2005). *Kappadokia Kaya Kiliselerinde Melek Tasvirleri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi).
- Pekak, S. ve Soykan, A. (2013). Aksaray, Belısırma Köyü, Karagedik Kilise. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (1).
- Peker, N. (2008). *Kapadokya bölgesi Bizans dönemi kiliselerinde son mahkeme sahneleri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi).

- Peker, N. (1997). *Kapadokya bölgesi 13. yüzyıl duvar resimleri ve Karşı Kilise*. Ankara: Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi).
- Pentogalos, G. ve Lascaratos, J. (1984). A Surgical Operation performed on Siamese Twins during the Tenth Century in Byzantium. *Bulletin of the History of Medicine*, 58 (1), s. 99-102.
- Philipsborn, A. (1961). Der Fortschritt In Der Entwicklung Des Byzantinischen Krankenhauswesens. *Byzantinische Zeitschrift*, 54(2), s. 338-365.
- Pitarakis, B. (2015). Şifayı Güçlendirmek: Maddeler, Duyular ve Ritüeller. B. Pitarakis (Ed.), *Hayat Kısa, Sanat Uzun, Bizans'ta Şifa Sanatı*, s. 162-179. İstanbul: Pera Müzesi Yayınları.
- Porter, R. (2016). *Kan Revan İçinde, Tıbbın Kısa Tarihi, Dört Öge*, T. Tuna Gözütok (Çev.). İstanbul: Metis Bilim.
- Prioreschi, P. (2004). *A History of Medicine, Byzantine and Islamic Medicine*. Omaha: Horatius Press.
- Rebelakou Poulakou, E., Panteleakos, G., Tsiamis, C. ve Ploumpidis, D. (2009). Lycanthropy in Byzantine times (AD 330– 1453). *History of Psychiatry*, 20 (4) s. 465-479.
- Renberg, G. H. (2016). *Where dreams may come: incubation sanctuaries in the Greco-Roman world*. Boston: Brill.
- Restle, M. (1969). *Byzantine Wall Painting in Asia Minor*. Irish University Press.
- Restle, M. (1970). Zum Datum Der Karabaş Kilise im Soganlı Dere. *Jahrbuch Der Österreichischen Byzantinistik*, 19, s. 262-266.
- Riddle, J. M. (1985). *Dioscorides on Pharmacy and Medicine*. Austin: University of Texas.

- Risse, G. B. (1999). *Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals*. Oxford: Oxford University Press.
- Roberts, C. ve Manchester, K. (2005). *The Archeology of Disease*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Rodley, L. (1985). *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Ross, J. J. (2015). *Shakespeare'in Titremesi Orwell'in Öksürüğü*. M. S. Ilgın (Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Rosser, J. H. (2001). *Historical Dictionary of Byzantium*. Lanham: Scarecrow Press.
- Rousseau, P. (1994). *Basil of Caesarea, The Transformation of the Classical Heritage 20*. Berkeley: University of California Press.
- Ruether, R. (1969). *Gregory of Nazianzus*. Oxford: The Clarendon Press.
- Rutkaw, I. M. (2016). *Surgery: An Illustrated History*. New York: Mosby.
- Rydén, L. (1985). Kyrkan som sjukhus. Om den helige Artemios' mirakler. *Religion och Bibel*, 44, s.1-7.
- Sarı, N., Altıntaş, A., Başoğlu, I., Dinç, G., Doğan, H., Hot, I., Ülman, Y. I. (2007). *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği*. İstanbul: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları.
- Saraç, C. (1943). Eski Mısır'da Bilim ve Teknik. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2 (5) , s.110-111.
- Sarton, G. (1995). *Antik Bilim ve Modern Uygarlık*. M. Dosay ve R. Demir (Çev) . Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Sayılı, A. (1991). *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*. Ankara: TTK Basımevi.

- Scarborough, J. (2013). Theodora, Aetius of Amida and Procopius: Some Possible Connections. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 53 (4).
- Seeliger, S. ve O. Holl. (1994). *Thallegeos*. Lexikon der Christlichen Ikonographie, (III). s. 523.
- Serdaroğlu, Ü. (2002). *Eskiçağ'da Tıp*. İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- Sinkević, I. (2000). *The Church of Aziz Panteleimon at Nerezi*. Wiesbaden: Reichert Verlag Wiesbaden.
- Skrobucha, H. (1967). *The Patrons of the Doctors*. H. H. Rosenwald (Çev). Recklinghausen.
- Sotiriou, G. ve Sotiriou, M. (1956). *Icones Du Mont Sinai*. Atina: Institut Français d'Athenes.
- Stathakopoulos, D. (2013). Disease and where to treat it: a Byzantine vade mecum. B. Zipser (Ed.), *Medical Books in The Byzantine World*, s. 19-33. Bologna: Eikasmos Online II.
- Stephanos Efthymiadis, s. (2015). Aziz Sampson Hastanesi. B. Pitarakis (Ed.), *Hayat Uzun Sanat Kısa: Bizans'ta Şifa Sanatı*, s. 312-322. İstanbul : Pera Müzesi Yayınları.
- Strati, A. (2015). Kastoria'da Anargyroi'yi Onurlandırmak. B. Pitarakis (Ed.), *Hayat Kısa, Sanat Uzun, Bizans'ta Şifa Sanatı*, s. 218-227. İstanbul: Pera Müzesi Yayınları.
- Stravros, B. (2012). The neurosciences in the Byzantine Era. *Encephalos*, 49, s. 34- 46.
- Strohmaier, G. (1998). Reception and Tradition: Medicine in the Byzantine and Arab World . M. D. Grmek ve B. Fantini (Ed.), *Western Medical Thought From Antiquity To The Middle Ages*, s. 139-170. Londra: Harvard University Press.
- Swoboda, K. M. (1961-2). im den Jahren 1950 bis 1961 erschienene Werkezur

Byzantinischen und weiteren ostchristlichen Kunst. *Kunstgeschichtliche Anzeigen*, 5, s. 9-183.

Tabur, İ. (2008). *The Representation of the Medical Doctor in the Non-Medical Sources of the Palaiologan Period*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Talbot Rice, T. (1998). *Bizans'ta Günlük Yaşam*. B.Altınok (Çev.). İstanbul: Göçebe Yayınları.

Talbot, A. M. (1991). Kosmas and Damianos Monastery. *Oxford Dictionary of Byzantium*, C. 2, s. 1151. New York: Oxford University Press.

Tanburoğlu, N. (2001). *Kappadokia Bölgesi Göreme Vadisinde Bulunan Karanlık Kilise Duvar Resimleri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi).

Teteriatnikov, N. B. (1996). *The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia*. Roma: Pontificio Istituto Orientale.

Tekinalp, V. M. (2004). Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Bizans Sanatı'nın İzleri ve Hıristiyan Topluluğun bu Oluşuma Katkısı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları*, s. 95-125.

Tekiner, H. (2015). Kapadokyalı Aretaeus ve Hastalıklar Üzerine Yazdığı Eseri. *Türk Nöroşirürji Dergisi*, 25 (3), s. 508-512.

Temiztürk, H. (2016). Kapadokyalı Bir Kilise Babası: Aziz Basil ve Hıristiyanlığın Şekillenmesine Etkisi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 35-61.

Temkin, O. (1962). Byzantine medicine: tradition and empiricism. *Dumbarton Oaks Papers*, 16, s. 97-115.

Temkin, O. (1991). *Soranos' Gynecology*. Londra: John Hopkins University.

- Temkin, O. (2006). *The Double Face of Janus and Other Essays in the History of Medicine*. Londra: Johns Hopkins University Press.
- Thierry, N. (1970). Les Peintures Murales de Six Églises de Haut Age en Cappadoce, Comptes Rendus. *Académie des Inscriptions & Belles-Lettres*, s. 444-481.
- Thierry, N. ve Thierry, M. (1963). *Nouvelles Églises Rupestres de Cappadoce, Région du Hasan Dağı*. Paris: Librairie C. Klincksieck.
- Thierry, N. ve Thierry, M. (1965). Ayvalı Kilise ou Pigeonnier de Gulludere Eglise Inédite de Cappadoce. *Cahiers d'Archéologies*, 15, s. 97-154.
- Thierry, N. (1966). L'art Monumental Byzantin en Asie Mineure du xie siècle au xive. *Dumbarton Oaks Papers*, 29, s. 73-111.
- Thierry, N. (1972). *The Rock Churches. Arts of Cappadocia*, L.Giovannini (Ed.). Cenevre: Nagel Publishing.
- Thierry, N. (1975). Peintures du Xe siècle en Géorgie Méridionale et Leurs Rapports Avec a Peinture Byzantine d'Asie Mineure. *Cahiers Archéologies, Fin de l'Antiquité et Moyen-Âgevol*, 24, s. 73-113.
- Thierry, N. (1995). La datation des églises de Cappadoce. *Byzantinische Zeitschrift* 88, s. 419-455.
- Thierry, N. (2002). *La Cappadoce de L'antiquité Au Moyen Âge, Bibliothèque de L'antiquité Tardive 4*. Turnhout: Brepols Publishers.
- Tienfenbach, H. (2001). *Anadolu'nun Azizleri*. N. Başgelen (Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Toparlı, R. (2005). *Hekim*, Türkçe Sözlük s. 874. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Torun, E. (2018). *Bizans Sanatında Doktor Azizler ve Şifa*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

- Touwaide, A. (2007). Byzantine hospital manuals (iatrosophia) as a source for the study of therapeutics. B. S. Bowers (Ed.), *The Medieval Hospital and Medical Practice*, s. 149-157. Aldershot: Ashgate.
- Touwaide, A. (2012). Stephanus of Athens. R. S. Bagnall, C. B. Champion, A. Erskine ve S. R. Huebner (Ed.), *The Encyclopedia of Ancient History*. Wiley-Blackwell.
- Trajkovska-Bardzieva, D. (2002-2003). New Elements of the Painted Program in the Narthex at Nerezi. *Zograf*, 29, s. 35-46.
- Tsoucalas G, K. M., Lymperi, M., Gennimata, V. ve Androutsos, G. (2014). The "torpedo" effect in medicine. *Int Marit Health* , 64 (2), s. 65-67.
- Tuna, S. (2015). Tıbbın Serüveni: Mitoloji, Ritüeller ve Sanat. *Dirim*, s. 6-9.
- Tsitouridou, A. (1985). *The Church of The Panagia Chalkeon*. Selanik: Thanassis Altintzis.
- Türk Tabibler Birliği. (2019, Mayıs 12). *Dünya Tabipler Birliği Cenevre Bildirgesi güncel hekimlik ant metni*. Erişim: Türk Tabibler Birliği: https://www.ttb.org.tr/haber_goster.php?Guid=b6b3bd8a-c9e0-11e7-8a71-159198489f44
- Türk ve Dünya Ünlüleri, A. (2018, Mayıs 5). *Aretaeos (Kapadokyalı)*. Erişim: filozof.net: <http://filozof.net/Turkce/tarihi-sahsiyetler-kisilikler/20391-kapadokyalı-aretaeus-kimdir-hayati-eserleri-hakkında-bilgi.html>
- Türker, A. (2008). Bizans Sanatında İsa Tipleri: Kapadokya Örnekleri. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 129, s. 97-110.
- Türker, A. (2009). Bizans Sanatında Meryem Tipleri: Kapadokya Örnekleri. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 130, s.103-124.
- Türker, A. (2011). *Space and Image: The Meaning of the Wall Paintings at the*

Hermitage of Ioannes. University of Georgia, Athens (Yüksek Lisans Tezi).

Uncu, E. M. (2013). Eski Mezopotamya'da Tıp. *History Studies*, 5, s. 107-118.

Uzel, I. (1995). Cerrahpaşa Tıp Fakültesinde Tıp Tarihi Müzesi'nde Bulunan Nadir Bir Cerrahi Takım. *Yeni Tıp Araştırmaları I*, s. 133-140.

Uzel, I. (2000). *Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri*. Ankara: TTK Basımevi.

Uzluk, F. N. (1958). *Genel Tıp Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınevi.

Van Der Eijk, P. J. (2005). *Medicine and Philosophy in Classical Antiquity: Doctors and Philosophers on Nature, Soul, Health and Disease*. New York: Cambridge University Press.

Van Esbroeck, M. (1981). La diffusion orientale de la légende des saints Cosme et Damien in Hagiographie. E. Patlagean ve P. Riché (Ed.), *Cultures et Sociétés IVe-XIe siècles*, s. 61-77. Paris: Actes du Colloque.

Vegetti, M. (1998). Between Knowledge and Practice: Hellenistic Medicine. M. D. Grmek ve B. Fantini (Ed.), *Western Medical Thought From Antiquity To The Middle Ages*, s. 74-101. Londra: Harvard University Press.

Veltri, G. (2015). *A Mirror of Rabbinic Hermeneutics: Studies in Religion, Magic, and Language Theory in Ancient Judaism*. Berlin ve Boston: Walter De Gruyter.

Vikan, G. (1984). Art, Medicine, and Magic in Early Byzantium. *Dumbarton Oaks Papers*, 38, s.67-74.

Voros, D. (2000). Fatal Wounding of the Byzantine Emperor Julian the Apostate (361-363) Approach to the Contribution of Ancient Surgery. *World Journal of Surgery*, 24, s. 615-619.

Vryonis, S. (1999). Bir Dünya Uygarlığı: Bizans. S. Ciliv (Ed), *Cogito, Bizans*, s. 37-50. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Wasserman, N. (2008). On Leeches, Dogs, and Gods in Old Babylonian Medical Incantations. *Revue D'Assyriologie et D'Archéologie Orientale*, 102 (1), s. 71-88.
- Warland, R. (2013). *Byzantinisches Kappadokien*. Darmstadt: Philipp von Zabern Verlag.
- Weitzmann, K. (1976). *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai, The Icons, From the Sixth to the Tenth Century*. New Jersey: Princeton University Press.
- West, M. L. (1971). *Early Greek Philosophy and the Orient (Oxford Scholarly Classics)*. Oxford: Oxford University Press.
- Wevy Carl, A. (1997). Popular Imagery. H. Evans ve W. Wixom (Ed.), *The Glory of Byzantium, Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, s. 118-181. New York : The Metropolitan Museum of Art .
- Whittow, M. (2018). Martyrologies. O. Nicholson (Ed.) *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, s. 974-975. Oxford: Oxford University Press.
- Wilson, N. G. (1966). *The Libraries in Byzantine Empire*. Oxford Lincoln College , s. 53-80.
- Wilson, N. G. (1983). *Scholars of Byzantium*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Yıldırım, C. (2005). *Bilim Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi .
- Yalçın, M. B., Ünal, M., Pirdal, H. ve Selçuk, Y. (2016). Anadolu Tıp Tarihi – Bölüm I. *Türk Aile Hekimliği Dergisi*, 20 (1), s. 33-44.
- Yurdakök, M. (2005). Bizanslılarda Pediatri. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 48, s. 93-99.

EK 1. Bizans tıbbında kullanıldığı bilinen tıp aletleri dizini

Genel cerrahi: İnce iğne, iğne, kalın iğne, cerrahi iplik, kaşık, kaşığa benzer aletler, cerrahi törpü, retraktör, çeşitli keski aletleri forsepsler, neşterler, spatüller, ok çıkartıcı, ok itici, sivri uçlu iğne, koter, orak, tokmak, kitle ve tümör forsepsleri, kesici bileyi, tüp, sondalar, kontrol sondaları, kan alma kablari, cerrahi alet kutusu

Dermatoloji: tırnak çıkarma aleti, epilasyon cımbızı, saç ve tüy cımbızı, keski, ustura

Nöroşirurji: matkap, trepanyon matkabı, cerrahi çekiç, hidrosefali bandajı, cerrah testeresi

Anjioloji: flebotom, varis retraktörü, membran keskisi, yarım daire koter, çekiç tipi flebotom.

Oftalmoloji: göz kapağı retraktörü, göz kapağı açacağı, göz kapağı neşteri, göz kapağı bıçağı, oftalmostat, ptergion (korneadan gözün iç köşesine doğru damar genişlemesi) çıkarıcı, katarakt iğnesi

Otoloji: kulak sondası, kulak sıringası, kulak temizleyici, kulak lavmanı, kulak neşteri, ekstra ince forseps.

Rhinoloji: yarım ay nasal-polip bıçağı, polip keskisi, nazal şırınga, kavisli nazal-polip neşteri

Laringoloji: yutak forsepsi, kavisli bademcik bıçağı, yutak aynası, kabuksu forseps, küçük dil çıkarıcı, küçük dil çubuğu, küçük dil koteri, küçük dil forsepsi

Stomatoloji: dil sistresi, parmak askısı, stomatodiastoleus / sfenaryon, kulakaltı bezi taş çekici

Odontoloji: diş sökücü, diş taşı kazıyıcısı, diş kökü forsepsi, diş zımbarası

Göğüs cerrahisi: kemik kesme aparatı, kaburga kesici, kaburga testeresi, trokar

Dahiliye cerrahisi: bağırsak spatulası, bağırsak fitiğı tedavisi için banyo küveti, hidrosel drenajı

Jinekoloji ve Doğum: tütsüleme aparatı, vajina spekülü, jinekoloji sandalyesi, doğum sandalyesi, uretra genişletici, lavaj, ölü embriyo forsepsi, ebe forsepsi

Üroloji: küçük tüp, kuş tüyü sapı, drenaj tüpü, sonda, taş çıkarıcı, taş kesici, litotomi neşteri, uretra neşteri

Proktoloji: spekülom, lavman iğnesi, lavman tübü, hemoroid koteri, papirüsten küçük tüp, fistül keskisi

Ortopedi: kaldıraç, kemik manivelası, çekiç, neşter, kemk forsepsi, kemik testeresi, raspatoryum, specillum vulnearium

Yaralanmalar için kullanılan aletler arasında bandaj türleri, ameliyat yatağı için bağlar, iska, yün iplik, yara pudrası, sünger, çeşitli ipler ve bağlar, hava körüğü sayılabilir.

EK 2. Konstantinopolis'te yer alan kurulduğu ve etkin olduğu yüzyıllar ile Bizans hastaneleri

<i>xenôn</i>	<i>century</i>														
	5	6	7	8	9	10	11	12	13 [†]	14	15 [‡]	1204	1453		
Arkadios	ca. c. 6	→													
Basilikos ^a										ca. c. 12					
Christodotes	ca. c. 6	→													
Euboulos	ca. c. 5-6	→													
Evergetes									c. 11	→					
Forty Martyrs									c. 12	→					
Glabas												c. 13	→		
Irene *			ca. 800	→											
Isidore	early c. 6	→													
Kosmidian	ca. c. 5-6	→													
Krales												early c. 14	→		
Lips						early c. 10	→								
Mangana										ca. 1050	→				
Markianos *	ca. c. 5	→													
Myrelaion							c. 10	→							
Niphon												early c. 14	→		
Panteleimon ^b		end c. 6	→												
Pantokrator										mid c. 12	→				
Paschentios							not known								
Petron									mid c. 10	→					
Sampson ^c	ca. c. 6	→													
Theophilos							c. 9	→							

Chronology above is based on source or estimated:
[†] Latin occupation of Constantinople, 1204–1261.
[‡] Fall of Constantinople, 1453.
^{*} Reference in *De ceremoniis* 1. 32 (ca. 957–959 [?]).
^a It is not certain that this was a *xenôn*; it may have been an epithet for an unknown imperial foundation.
^b Also called the *Narses*, but see Janin 1969: 560–561.
^c Destroyed by fire in the Nike revolt of 532 and rebuilt afterwards.

Konstantinopolis'te yer alan kurulduğu ve etkin olduğu yüzyıllar ile Bizans hastaneleri
(Bennett, 2017: 48)

EK 3. Kappadokia Bölgesi Bizans Dönemi Kiliselerinde Hekim Aziz Tasvirleri Dağılımı

	MEVKİİ	YAPISI		KOSMAS	DAMIANOS	PANTELEIMON	HERMOLAUS	KYRUS	IOANNES	THALEIAS
10. YY	1	Güllüdere	Ayvalı Kilise	913/20	?	*				
	2	Göreme	Aziz Eustasios Kilisesi, Şapel 11	970/80		*				
	3	Ihlara	Direkli Kilise	979-1020/25	*	*				
	4	Soğanlı	Karabaş Kilisesi	10. yy	*	*				
	5	Göreme	Theotokos Kilisesi, Şapel 9	10. yy sonu		*				
11. YY	6	Göreme	Eski Tokalı Kilise I, Şapel 7	10-11. yy		*				
	7	Soğanlı	Azize Barbara Kilisesi	1006/27	*	*	*			
	8	Ihlara	Bahattin Samanlığı Kilisesi	11. yy I. yarısı	*	?		*	*	
	9	Göreme	Saklı Kilise, Şapel 2a	1070	*	*	*			
12. YY	10	Göreme	Çarıklı Kilise, Şapel 22	12. yy II. yarısı	*	*				
13. YY	11	Göreme	Karanlık Kilise, Şapel 23	1200/10	*	*				
	12	Gülşehir	Karşı Kilise	1212	*	*		*	*	*
	13	Şahinefendi	Kırk Martirler Kilisesi	1216/6		*				*
	14	Gülşehir	Yükseklî No.1	13. yy I. yarısı	*	*	*	*	*	*
	15	Ihlara	Kırk Dam Altı Kilise	1282/1304	*	*				*

EK 4. Sözlük¹

Akut: Hastalıkları ani bir şekilde belirti göstermesi

Ampütasyon: Bir uzuv ya da organın cerrahi yolla kesilmesi

Apse: Organda oluşan iltihaplı şişlik

Asklepiad: Asklepionlarda çalışan rahip-hekimler (Lang, 1977, s. 10).

Asklepion: Asklepios kültüyle gelişmiş M.Ö. VI. yüzyıldan M.S. II. yüzyıla kadar Antik Yunan'da görülen şifa ve tedavi mekanları (Lang, 1977, s. 10).

Balsarium: Şeffaf balsam ve merhem kabı (Bliquez, 2014, s. 436).

Bisturi: Bıçak, neşter (Uzel, 2000)

Dağlama: Dokunun metal aletle ısı ile işleme maruz bırakılması (Uzel, 2000)

Deltos/deltarion (δέλτος/δελτάριον) : Çok bölümlü, ilaç içeren tıbbi malzeme kutusu (Bliquez, 2014, s. 277).

Dilatör: Genişletici, genişletici alet

Disseksiyon: Doku ya da organları ayırma, ortaya çıkarma, parçalara ayırmak için kesmek. Bitki, hayvan ve insanların iç yapısını incelemek için parçalara ayırmak anlamına gelir (Uzel, 2000).

Elektro-konvulsif: Beyinde elektrik uyarımı, şok tedavisi

¹ Referansı belirtilmeyen tanımlamalar Türk Cerrahi Kurumu'nun websitesindeki tıp sözlükten alınmıştır (<http://www.turkcerrahi.com/tip-sozlugu/>).

Encheirion (ιατρικὸν ἐγχειρίδιον): Çeşitli malzemelerden yapılan, sadece cerrahi aletleri içeren tıbbi alet kutusu (Bliquez, 2014, 177).

Enkathévdein (ἐγκαθεύδειν): Klasik Yunanca'da yatmak, uyumak, kuluçkaya yatmak anlamına gelir (Harrison, 2019, s. 14) .

Encoimaterion: Asklepionlarda inkübasyona yatacak olan hastanın gerekli bakımı yapıldıktan sonra rüya görmesi için yattığı oda (Lang, 1977)

Epitrakhelion: Rahip veya piskoposun boyunlarından aşağı doğru paralel inen işlemeli dar atkıdır. Epitrakhelion phelonionun altına giyilir (Pehlivan, 2005).

Fistül: İki organ veya organla vücut yüzeyi arasında meydana gelen açıklık (Baykan, 2009, s. 2009).

Flebotom: Damar neşteri (Baykan, 2009, s. 2009).

Flebotomi: Hacamati kan alma işlemi (Baykan, 2009, s. 2009).

Forseps: Tıbbi operasyonda dokuları tutmakta kullanılan alet

Gaita: Dışkı

Galenik: Galenos tarafından ortaya atılmış kuramı ya da birden fazla içeriği olan farmakolojik reçeteleri ifade eder (Uzel, 2000)

Hacamat: Tedavi amacıyla damardan belirli miktarda kan alınması.

Hemoroidektromi: Anal kanalda gaita kontrolüne yardımcı olan yastıkçıkları oluşturan damarsal yapılarda şişlik ve iltihapları ortadan kaldırmak için yapılan ameliyat.

Hidrocefali bandajı: beyinde su toplaması oluştuğunda kullanılmak üzere bandaj

Hidrosetel: ödem haline gelen sıvı toplanması

Kiton (κίτων): Bizans'ta her sınıftan insanın giydiği, yün ya da ketenden olan iç giysisi. (Sevcenko 1991, s. 2127).

Himation (ἱμάτιον): Roma döneminde palium denilen uzun, üst giysi. Hiton üzerine giyilen sağ kolu açıkta bırakacak şekilde sol omuza atılır (Parani, 2003, s.87).

Hipokratik-Galenik: Hippokrates'in 4 tabiata dayalı teoremine Galenos tarafından pneuma (soluk, nefes, ruh) eklenmiştir. Yakın Doğu, Anadolu ve Avrupa'da XIX. yüzyılın başına kadar hastalıkları tanımlamada başlıca teşhis teorisi olarak kullanılmıştır (Bayat, 2016).

Hipokrat Teoremi: Hippokrates'e göre doğada her şey dengelidir, sağlık insanın dört ana vücut salgısı arasındaki dengesizlikten ötürü sekteye uğrar ve hastalık oluşur ve bu dengesizlikten hastalık meydana gelir (Fig.14). Hastalıklar bedende balgam, kan, sarı safra ve kara safra olarak tanımlanan dört tabiatın birinin fazla yoğunlaşmasından kaynaklanır ve bu fazlalığın ortadan kaldırılması ya da zıddının zerk edilmesiyle tedavi edilir. Örneğin, kan fazlalığından kaynaklanan ateş sülüklerle kan çekme yoluyla ya da tavuk veya balık gibi hayvansal gıdaların yenmesiyle tedavi edilir (Ross, 2015, s. 48).

Humerus: Omuz ve dirsek arasında yer alan kol bölgesindeki kemikleri ve bu bölgedeki kemik kırıklarını tanımlar.

Herniyotomi: Fıtık kesesinde kesi yaparak fıtığı onarma ameliyatı

İnkübasyon: Enkathévdein ve Latince incubatioidan türer. Antik dönemde kelime şifa tapınaklarında geceyi tapınakta geçiren hastanın uyku sırasında iyileşmesini anlatır. İnkübasyon rüyaya yatma geceyi şifahanede geçiren hastanın uyku sırasında iyileşmesini ifade eder.

İska: Süngerimsi bir bitki veren ağac

Jinekoloji: Kadın hastalıkları bilimi

Laringoloji: Boğaz hastalıkları bilimi.

Kangren: Çeşitli patolojik nedenlerle dokuların ölmesi sonucu organın işlemez hale gelmesi

Kanser: Hippokrates'in bedende görüp yengeçe benzettiği için Cancer adını verdiği organizmada kontrolsüz büyüyen yumru. Kelimenin Latincesi Galenos tarafından onko olarak tanımlandığı için bugün onkoloji kanser hastalıkları bilimini ifade eder (Uzel, 2000).

Kanül: Sıvı vermede kullanılan, iki ucu açık, değişik şekil ve çapta içi boş tüp (Baykan, 2009, s. 210).

Katarakt: Göz merceğinin matlaşması / göz perdelenmesi, göz hastalığı (Baykan, 2009, s. 210).

Kateter: Vücudun doğal bir deliğini ya da kanalını genişletmeye ve mesaneden sıvı boşaltmaya yarayan âlet (Baykan, 2009, s. 210).

Kentaur: Yunan mitolojisinde yarı insan yarı at görünümünde bir karakter.

Klavikula: Köprücük kemiği kırığı ve kırığı sabitlemek için uygulanan bandaj

Kraniyoklast: Kafatası kemiği ile ilgili bozukluk

Kulichnis (κουλχνίς) : Hipokrates'ten bu yana kullanılan, çeşitli malzemelerden yapılan küçük merhem kaplarını ya da ilaç kutularını, bazı durumlarda da neşterleri içeren tıbbi malzeme kutusunu ifade eder (Bliquez, 2014, s. 24)

Kompres: Baskılama, yara üzerine baskı yapma işlemi.

Koter: Cilt ya da doku yüzeylerini yakma ya da kesmeğe yarayan demir uçlu dağlayıcı.

Koterizasyon: Bir dokuyu dağlamak

Küret: Kazıma anlamına gelen kelime yara, bere, deri kazıma işleminin yapıldığı ucu sivri neşter.

Lanset: İki tarafı keskin uçlu bıçak, neşter

Lavman: Rektum içine sıvı verilmesi (Baykan, 2009, s. 210).

Lithoukos (λιθουλκός): Mesane taşı kırmaya yarayan alet (Bliquez, 2014, s. 100).

Litotomi: Mesane taşının kırılma işlemi.

Maphorion (μαφοριον): Başı ve omuzları örten, kadınların taktığı başörtüsü (Kazhdan ve Ševčenko, 1991, s. 1167).

Mele (μήλη): Bakır alaşımlı cerrahi alet, neşter (Bliquez, 2014, s. 33).

Melotis (μηλωτίς) / **Melotris** (μηλωτρίς): Bakır alaşımlı cerrahi alet, neşter (Bliquez, 2014, s. 37).

Narthex/narthezion (νάρθηξ/ναρθήκιον): Çeşitli malzemelerden yapılan, sadece cerrahi aletler içeren tıbbi alet kutusu (Bliquez, 2014, s. 277).

Obstetrik: Doğumla ilgili

Oftalmoloji: Göz hekimliği

Oftalmostat: Göz sabitleyici

Omophorion: Bütün piskoposlar tarafından giyilen, haç tasvirli şerit atkı. Boyun etrafından omuzları sarar, sol omuza cepheden ve arkadan sarkar (Pehlivar, 2005, s. 340)

Otoloji: Kulak hastalıkları bilimi

Osteomiyelitis/ Osteomiyelit : Kemik iltihabı, bir enfeksiyondan dolayı kemik iliği ve çevredeki kemiğin iltihaplanması

Pathos (πάθος): Acı çekmek (Roberts ve Manchester, 2005).

Patoloji: Patoloji kelimesi acı çekmek anlamına gelen pathos ile bilgi anlamına gelen logos kelimesinin birleşiminden oluşur. Canlıların ve organizmaların düzensizliklerini yani hastalıklarını inceleyen patoloji XX. yüzyılın başından itibaren paleopatoloji, paleontoloji ve paleoantropoloji gibi alt disiplinlerle ilkel toplumların yaşayışlarına dair bilgiler sunar ve var olan arkeolojik buluntuları destekler.

Phelonion: Piskopos veya rahibin giydiği omuzlardan aşağı inen geniş ve uzun şal (Woodfin, 2002, s. 23).

Pneuma (πνεῦμα): Ruh, nefes, rüzgâr

Pneumatik (pnömatik): M.S. II. yüzyılın sonu ve III. yüzyılın başında yaşamış olan hekim Attalialı Athenaeus'un kurduğu aynı adla temsil edilen ekol bedende dolaşan soluk, hava anlamına gelen pheumayı insan varlığı için temel yaşam kaynağı olarak görür ve hastalıkların sebebini buna dayanarak açıklar (Sarı ve ark., 2007, s. 17).

Polip: Vücudun kanal boşlukları içinde görülen, doku şişmesi

Pott hastalığı: Spinal tüberküloz

Proktoloji: Anüs ve rektüm hastalıkları bilimi

Ptochotropheion (πτωχοτροφεῖον): Fakir evi, barınağı (Holman, 2001)

Puxis (πυξίς ιατρική): Antik dönemden bu yana cerrahi neşterleri taşımak için kullanılan silindir ya da uzunlamasına dikdörtgen biçimli, demir, bronz, altın gibi metallerden, ahşap ya da deri gibi malzemelerden yapılmış muhafaza kabı (Bliquez, 2014, s: 276).

Raşitizm: Çocuklarda kalsiyum ve fosfor noksanlığından ya da dengesizliğinden ileri gelen ve biçim bozukluğuna yol açan kemik hastalığı.

Retraktör: Bir yarayı açık tutmaya yarayan alet

Rinoloji: Burun hastalıkları bilimi

Servikal vertebra: Boyun omuru

Sistre: Kazıyıcı

Skorbüt: İskorbüt, C vitamini eksikliğinin sebep olduğu kolajen yapımının bozulması ile çoklu sistem hastalığı.

Sonda: Muayene amacıyla organ boşluğu, yara veya kanal içine sokulabilen, ince uzun metal âletlerin genel adı (Baykan, 2009, s. 211).

Spekulüm (Specillum): Kulak, vajina gibi organları muayenede kullanılan alet

Spathomele (σπαθομήλη): Spatül uçlu mele, neşter (Bliquez, 2014, s. 33).

Spinal: Bel kemiği

Spinal tüberküloz: Bel kemiği tüberkülozu

Stomatoloji: Ağız ve dil hastalıkları bilimi.

Stomatodiastoleus / sfenaryon: Ağızı operasyon sırasında açık tutan alet

Trahom: Kötü hijyen koşullarına sahip sıcak bölgelerde görülebilen endemik ve bulaşıcı bir göz hastalığı (Baykan, 2009, s. 211)

Trepanasyon: Kafatası kemiğinin sivri, sert cisimle delinmesi.

Trokar: Vücuttan sıvıyı boşaltmak için kullanılan kalın iğne

Tümör: Hücre çoğalması sonucu oluşan doku kitlesi (Baykan, 2009, s. 211).

Uterus: Rahim

Uvula: Küçük dil (Baykan, 2009, s. 211)

Üretra: Mesanedeki idrarı boşaltan kanal (Baykan, 2009, s. 211)

Ürin: İdrar

Vantuz: Vücuda şişe çekmekte kullanılan, geniş ağızlı küçük cam kap

EK. 5. Orijinallik Formu

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA	
Tarih: 22/07/2019	
Tez Başlığı : Kappadokia Bölgesi Bizans Dönemi Duvar Resimlerinde Anargyroi Hekim Aziz Tasvirleri	
<p>Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 337 sayfalık kısmına ilişkin, 22/07/2019 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 3 'tür.</p>	
<p>Uygulanan filtrelemeler:</p> <p>1- ☐ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç</p> <p>2- ☒ Kaynakça hariç</p> <p>3- ☒ Alıntılar hariç</p> <p>4- ☐ Alıntılar dâhil</p> <p>5- ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç</p>	
<p>Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p>	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
22/07/2019	
<p>Adı Soyadı: Nazlı Ece GÖYMEN</p> <p>Öğrenci No: N11123007</p> <p>Anabilim Dalı: Sanat Tarihi</p> <p>Programı: Yüksek Lisans</p>	
<p><u>DANIŞMAN ONAYI</u></p> <p>UYGUNDUR.</p> <p>_____ Prof. Dr. M. Sacit PEKAK</p>	

EK 6. Etik Kurul Muafiyet Formu

 <p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU</p>
<p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA</p> <p style="text-align: right;">Tarih: 28/06/2019</p> <p>Tez Başlığı: Kappadokia Bölgesi Duvar Resimlerinde Anargyroi Hekim Aziz Tasvirleri</p> <p>Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. <p>Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p> <p style="text-align: right;">Tarih ve İmza</p> <p>Adı Soyadı: Nazlı Ece Göymen _____</p> <p>Öğrenci No: N11123007 _____</p> <p>Anabilim Dalı: Sanat Tarihi _____</p> <p>Programı: Sanat Tarihi _____</p> <p>Statüsü: ☐ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora _____</p>
<p><u>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</u></p> <p style="text-align: center;">_____</p> <p style="text-align: center;">(Prof. Dr. M. Sacit Pekak)</p> <p style="text-align: center;">Detaylı Bilgi: http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr</p> <p>Telefon: 0-312-2976860 Faks: 0-3122992147 E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr</p>